

БГУ жарчысы

Вестник БГУ

№ 2(44)
2018

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

ISBN 9967-410-59-0

Башкы редактор

А.И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор
ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - педагогика илимдеринин доктору, профессор
ТЫНАЛИЕВА Б. - медицина илимдеринин доктору, профессор
САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты
АКМАТОВ Б.М. - педагогика илимдеринин доктору
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - педагогика илимдеринин кандидаты
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - филология илимдеринин доктору, профессор
ИСМАЙЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты
МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - философия илимдеринин доктору, профессор
САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
Жылына 4 жолу
жарык көрөт

Журнал КРнын Адилет
министрлигинен 2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү № 504

Журнал
2017-жылдан
РИНЦтин
түзүмүнө кирди

© К.Карасаев
атындагы Бишкек
гуманитардык
университети

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ISBN 9967-410-59-0

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

доктор филологических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик
БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор
ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор
КАНИМЕТОВ Ж.К. - доктор педагогических наук, профессор
ТЫНАЛИЕВА Б. - доктор медицинских наук, профессор
САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук
АКМАТОВ Б. - доктор педагогических наук
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук
ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат педагогических наук
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - доктор филологических наук, профессор
ИСМАЙЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук
МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - доктор философских наук, профессор
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Научный журнал основан
в 2003 г.
Выходит четыре
раза в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве Юстиции КР
2 марта 2001 г.
Свидетельство о регистрации № 504

Журнал входит
систему РИНЦ
с 2017 г.

© Бишкекский
гуманитарный
университет
им. К.Карасаева

УДК 378.016:81.161.1.

Омуралиева К. С.
ст. преподаватель
Кыргызской Государственной
Юридической Академии

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ
ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
РЕЧИ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ
ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

ОРУС ТИЛИ САБАГЫНДА
СТУДЕНТТЕРДИН КЕСИПТИК КЕБИНИН
ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК
НЕГИЗДЕРИ

LINGUODIDACTIC BASES
OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL
SPEECH OF STUDENTS IN THE CLASSES
IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Аннотация: В статье говорится о важности получения качественного образования, о лингводидактических основах развития профессиональной речи студентов, о существующих проблемах в организации учебного процесса, особенно в подготовке будущих юристов: недостаточно сформулированы навыки выражения мыслей на русском языке, мало развита связная речь.

Ключевые слова: качество, компетентность, лингводидактические основы, проблемы, профессиональная речь, знание, умение.

Аннотация: Макалада сапаттуу билим алуунун маанилүүлүгү, студенттердин кесиптик сүйлөөсүн өнүктүрүүнүн лингводидактикалык негиздери, окуу процессин уюштуруудагы, айрыкча, келечектеги юристтерди даярдоодогу көйгөйлөр жөнүндө айтылат: орус тилинде оюн айтуунун көндүмдөрү жетиштүү түзүлгөн эмес, байланыштуу кеп аз өнүккөн.

Түйүндүү сөздөр: сапаты, компетенттүүлүк, лингводидактикалык негиздери, көйгөйлөр, кесиптик сүйлөө, билим, жөндөмдүүлүк.

Annotation: The article discusses the importance of obtaining a quality education, the linguodidactic foundations for the development of professional speech of students, the existing problems in the organization of the educational process, especially in the training of future lawyers: the skills of expressing thoughts in Russian are insufficiently formulated;

Keywords: quality, competence, linguodidactic bases, problems, professional speech, knowledge, ability.

Качественная подготовка специалиста в Кыргызстане сегодня – быть готовым к быстро меняющимся условиям современного мира, специалист дол-

жен владеть умениями и навыками, применять их в решении профессиональных задач. Для повышения коммуникативной компетентности будущих специ-

алистов, необходимо уметь правильно выстраивать речь, критически мыслить, применять новые методы и языковые средства.

Будущий специалист, желающий добиться успеха в своей профессии, вынужден свободно излагать свои мысли на литературном языке, что составляет некоторые затруднения для студентов, закончивших школы с кыргызским языком обучения.

Наблюдения, проведенные во время занятий в начале учебного года и результаты итоговых контрольных работ (наблюдения проводились на уроках русского языка и культуры речи в КГЮА), дали возможность объективно оценить степень овладения студентами школьной программой и определить уровень формирования умений. Результаты работ показали, что недостаточно сформирована способность выполнения разнообразных видов упражнений на функционально семантической основе, с учетом семантической характеристики языкового явления и функциональных особенностей. Подобное выполнение заданий является основой формирования лингводидактической компетентности студентов, развивающей способность опознавать и анализировать языковые явления, умение употреблять в собственной речи.

Для решения проблем в развитии профессиональной речи студентов нефилологических вузов необходимо прибегнуть к лингводидактическим основам, составляющим учебные пособия, упражнения, средства обучения русскому языку.

У многих студентов, изучающих русский язык, отсутствуют представления о функциях языка и речи, о грамматической, коммуникативной и эстетической роли в формировании языковой компетентности.

Чтобы стать компетентно способным специалистом необходимо знать языки, в том числе и русский. Русский язык занимает важное место в системе образования республики, желающих изучать его, стремительно растет: студенты записываются на курсы, занимаются самообразованием. Необходимо предоставить желающим, возможность обучения в интенсивных курсах, где грамматические сведения русского языка должны быть изложены в простой форме, с применением переводного метода, введением новых слов через диалог, контекст и в конструкциях.

Абитуриент, закончивший национальную школу, сталкивается с большими трудностями, связанными с речевой деятельностью на русском языке – общение, устная и письменная речь, не говоря уже о профессиональной речи. Это обуславливается незнанием языка, отсутствием ключевых компетенций, которые должны сформироваться в школе в процессе обучения и воспитания: элементарные компетенции, как коммуникативная – готовность к общению с людьми, информативная – готовность к работе с информацией (получение или передача информации), проблемная – готовность к решению вопросов. Эти компетенции студент старается наверстать уже в стенах университета, пополнив знания о языке, упускает время на приобретение навыков и умений профессиональной речи. Цель обучения профессиональной речи состоит в овладении коммуникативной компетенцией в профессионально направленной речи.

Ознакомившись с теоретическими и практическими работами российских ученых и исследователей (исследования Корнеевой А. В., Грабой Т. А., диссертационные работы Н. Н. Ивакиной, учебные пособия Введенской Л.А., Павловой Л.Г.), посвященные развитию профессиональной речи студентов нефилологических вузов, сделала вывод, что есть нерешенные вопросы и проблемы по методике, которые существуют в Кыргызстане.

Проблема формирования профессиональной речи в республике особенно остро встает в подготовке будущих юристов: недостаточно сформулированы навыки выражения мыслей на русском языке, мало развита связная речь. Обучение русскому языку студентов, окончивших школу с кыргызским языком обучения, предполагает выработку автоматизированных навыков выражения мысли. Современная концепция содержания обучения русскому языку представляет формирование лингвистической (языковой) и коммуникативной (речевой) компетенции студентов, связанной с видами речевой деятельности, с культурой устной и письменной речи, правилами и способами использования языка в разных сферах общения. Рассматривая лингводидактические основы обучения профессиональной речи студентов по юридическим направлениям, должны коснуться дидактического принципа систематичности обучения русскому языку.

Лингводидактический принцип коммуникативности определяет основную цель обучения профессиональной речи юристов – формирование умений и навыков, осуществление и применение на практике живого речевого общения, коммуникацию в правовой сфере.

Наблюдая за студентами на занятиях, приходим к выводу, что современная молодежь стремится к образованию, и быть образованной. Это означает, что знание русского языка и стремление к развитию профессиональной речи являются составляющей частью личной свободы, ведь правильная речь юриста играет большую роль в профессиональной деятельности, в решении судеб людей, поэтому он должен стремиться говорить хорошо и логично.

Недостаточная целенаправленная реализация профессионально ориентированного обучения речевой деятельности на занятиях по русскому языку и культуре речи и крайне слабое взаимодействие курса со специальными дисциплинами привели к введению в учебную программу нового предмета, как: Профессиональный русский язык. Нужно полагать, что уровень, коммуникативных знаний и умений, обучающихся, значительно поднимется, положительно повлияет на успешное осуществление ими профессиональной деятельности.

Итак, в Кыргызстане есть потребность получить знания в профессиональной коммуникативной компетентности студентов юридических факультетов, в связи с этим формировалась научная цель - выявить дидактические условия, которые повысят эффективное развитие обучения профессиональной коммуникативной компетенции.

Прежде чем начать работу по дисциплине Профессиональный русский язык для студентов по юридическим направлениям, необходимо провести отбор материала, который имеется при изучении любой

темы. Например, при изучении тем «Орфоэпические нормы», «Особенности русского ударения» имеются задания на правильное произношение некоторых слов на языке права, например, предшествующий согласный произносится мягко *эффект, аффект, интеллект, сейф, корректор, резерв, компетентный, патент, террор, депрессия, агрессор* и др., предшествующий согласный произносится твердо *кодекс, критерий, энергия, адекватный, артерия, детектив, отель, детектор, претензия, тенденция, юриспруденция* и др., слова, в которых допускается вариантное произношение *декан, одесский, сессия, терапевт*, или определить в каких словах двойной согласный не произносится, в каких сохраняется, например, *ассамблея, касса, корректура, масса, массивный, параллельный, атташе, ассоциация, территория* и др. [5] По темам «Юридическая терминология», «Морфемика и словообразование юридических терминов», расставить ударение, правильно произносить слова. Например, *возбУждено – возбужденО, осУжден – осуждЕн, договОр – дОговор*. Чтобы точно обозначить различные юридические понятия, в юриспруденции применяются различные способы образования слов. Например, *довзыскание, подсудность, наказуемость, беззаконие, безнаказанность*. Все эти слова даны в толковых словарях с пометой –юр. Предлагаемые виды упражнений направлены на формирование профессиональной речи. [4]

Проблемы терминологии актуальны для любой сферы деятельности, особенно сфера правотворчества, имеет большое значение в жизни общества. От точности употребления терминов в законе во многом зависит точность выражения воли законодателя. Юридический язык специфичен. В нем много терминов, имеющих особое юридическое значение. Юристы должны владеть нормами употребления профессионального языка, знать особенности юридической терминологии. Современный специалист должен обладать основными компетенциями, чтобы успешно вести профессиональную деятельность. В соответствии с новой моделью подготовки меняются образовательные программы вуза, вместе с этим появляются новые методы преподавания.

Чтобы развить и совершенствовать речевые навыки и умения студентов, изучающих русский язык, необходимо включить задания, проверяющие компетенции, для получения знаний и формирования профессиональных навыков. Это такие компетенции как:

- лингвистическая компетенция;
- языковая компетенция;
- коммуникативная компетенция.

Компетентность студентов обеспечивается в результате изучения всех сторон языка (фонетики, лексики, словообразования, морфологии и синтаксиса) и речи (текст, стилевые разновидности, организация высказывания). Студент должен знать различие между устной и письменной формы речи. Преподаватель должен читать лекции и проводить практические занятия с элементами дискуссии, ставить проблемы в форме развернутой беседы, проводить обсуждения докладов и рефератов, семинары, диспуты, проводить комментированные чтения, задавать упражнения на самостоятельность мышления, письменные работы, семинары коллоквиумы и др.

Для современной методики преподавания профессионального русского языка существует проблема развития всех видов речевой деятельности в их единстве и взаимосвязи.

Как уже отметили, цель высшего профессионального образования – подготовка компетентных специалистов, в условиях быстро меняющихся технологий и постоянно растущего объема технических и научных знаний.

Новая компетентная модель подготовки специалиста отличается от традиционной модели целевой функцией образования, формирующей готовность специалиста успешно вести профессиональную деятельность на основе полученных знаний, умений и личностных качеств.

Литература

1. Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Кошаева Е. Ю. *Русский язык и культура речи: Учебное пособие для вузов. 10-изд. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2004.*
2. Голуб И.Б. *Секреты хорошей речи / И.Б. Голуб, Д.Э. Розенталь. - М.: Междунар. отношения, 1993.*
3. *Культура устной и письменной речи делового человека: Справочник-практикум. Для самообразования. - 4-е изд. - М., 2000.*
4. *Практикум по русскому языку и культуре речи (нормы современного русского литературного языка): Учеб. пособие/ И.Г. Проскурякова и др.; -СПб., 2001.*
5. *Русский язык для студентов-нефилологов: Учеб. пособие /М.Ю. Федосюк, Т.А. Ладыженская, О.А. Михайлова, Н.А. Николина. - М., 2004.*
6. Корнеева А.В. *Профессионально ориентированное обучение речевой деятельности студентов-нефилологов на основе междисциплинарной интеграции в курсе «Русский язык и культура речи». Дис. док. пед. наук: 13.00.02/ Корнеева Анастасия Вячеславовна. - Орел, 2010.- 485 с.*
7. Грабой Т.А. *Формирование профессиональной коммуникативной компетенции на материале языка специальности в неязыковом ВУЗе. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02/ Грабой Татьяна Александровна. -М., 2002.- 172 с.*

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ БАШ КИЙИМДЕР ЖАНА АНЫН СЕМАНТИКАСЫ

ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

NAMES OF HEADWEAR IN THE KYRGYZ LANGUAGE AND THEIR SEMANTICS

Аннотация: Макалада кыргыз тилиндеги баш кийимдер жана алардын аталышына көңүл бурулуп, лингвистикалык багытта анализ жасоого аракет көрүлөт. Ошондой эле тектеш тилдердеги карым-катышы тууралуу да маалымат берилип, баш кийимдердин лексико-семантикалык өзгөчөлүгүнө анализ жүргүзүлөт.

Түйүндүү сөздөр: тарыхый лексикология, лексика, семантика, тарых, түрк тилдери, кыргыз тили, кийим-кечек.

Аннотация: В статье уделяется внимание лингвистическому анализу одежды кыргызского языка и их названиям. Также даётся информация о взаимоотношении языков и анализируется лексико-семантические особенности головных уборов.

Ключевые слова: историческая лексикология, лексика, семантика, история, тюркские языки, кыргызский язык, обряды.

Annotation: The article draws attention to headwear, their names in the Kyrgyz language, and there is a desire to do analysis in the linguistic direction. Also, information is given on some of the links of languages from one group, with the help of which the lexico-semantic feature of the headwear names is analyzed.

Key words: Historical lexis, semantics, history, turkish language, kyrgyz language, clothing material

Тил дайым коом менен байланышта каралат. Демек, коом өнүгүп өскөн сайын тилде да өзгөрүүлөр болуп турат. Ал эми тилдин сөздүк составын иликтөө ар кандай багытта болоору белгилүү. Бүгүнкү күндүн талабына ылайык ар бир элдин тилиндеги терминдерди тактоо, этимологиясын аныктоо, башка тилдер менен салыштырып изилдөө тил илиминде абадан куч алды.

Улуттук кийим-кечелердин аталышы бир эле тилчи окумуштуулардын эле эмес, тарыхчылардын, этнологдордун, ошондой эле археологдордун көңүлүн буруп келет. Ар бир элдин тилиндеги кийим-кечелер жана алардын жасалуу жолу, материалдары жана башка өзгөчөлүктөрү ошол элдин руханий байлыгы жана басып өткөн тарыхы десек жаңылышпайбыз. Кийим-кечелердин ичинен оболу баш кийимдерге токтоло кетсек.

Улуттук кийим-кечелердин ичинен көрүнүктүүлөрүнүн бири баш кийим болуп саналат. Кыргыз элинде баш кийимдин сырткы келбетине, материалы-

на, керек болсо кооздолгонуна карап, анын коомдогу ордун, кайсы уруудан экенин, ал тургай кайсыл бир абалды, шартты түшүнө билишкен. Мисалы, башына кара жоолук салынуу кыргыз элинде жамандыктын белгиси катары көрсөтүлүп, чоң жоготууну, аза күтүүнү түшүндүргөн. Калпак, тумак, тебетей, топу, элечек, жоолук жана башка эркектердин жана аялдардын баш кийимдери жана алардын семантикалык өзгөчөлүгүн караганыбызда бир топ маалыматтарга ээ болдук.

Калпак – 1. Ак кийизден төбөсүн бийик, төрт кыйык, этегин жазы кылып, түрүп, кайырып коюуга ылайыкталып жасалган улуттук баш кийим. *Манас*, *Манас болду эми*, *Манас атка конду эми*, *Ак калпакты кийди эми* (“Манас”). 2. Жалпы эле башка кийилүүчү жеңил баш кийим, шляпа. [1. 744-б.]. Көбүнчө ак кийизден жасалгандыктан ак калпак деп аталат. Алгач агыш (боз) кызгылт түстөгү кылчык, кийин ак уяң жүндөн жасалган. Алгач бышырылган даяр кийизден төбөсү бийик, этеги тегерек бычылып, оймо-чийме

түшүрүлбөй, төбөсүнөн чок чыгарылбай, анча кооздолбой даярдалган болсо, бара бара формасы жана көрүнүшү өзгөрүп, ар түрдүү боло баштаган. “Айры калпак”, “Тилик калпак”, “Туюк калпак” жана башка бир топ түрлөрү кездешет. Ал тургай калпактын ар бир деталынын да өзүнчө аталышы бар.

Малакай – жүнү ичине каратылып териден тигилген баш кийим. *Каалганын жанында малакайын баса кийген, тоо эчкинин терисинен жасалган жаргак шымчан бир киши отурат* (Байтемиров). [2. 212-б.]. Көбүнчө карыялар кийишкен. Уктаарда кийип жаткан, башты жылуу сактаган. Өсүмдүктөрдүн боёгу менен боёлгон.

Селде – I диндик кызматта жүргөн адамдар башына чалып, орнуп алуучу узун ак кездеме; ошол ак кездемеден чалып жасалган баш кийим. *Селделери башында* (“Манас” С.О.) [3. 428-б.]. Бул термини казак-кыргыз тилдерине иран тилдеринен оошуп келген. Ал салттуу баш кийим болбогондуктан, сейрек кездешет. Аны диний кызматкерлер 19-кылымдан ушул мезгилге чейин диний майрам, ырым-жырымдоо учурларында кийгендиги маалым. Казакча “Кочко – молдолор баштарына орогон ак мата, чалма” деген аныктама берилсе (Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1985, 229), кыргыз тилинде иран өздөштүрүлгөн сөзү катары “чалма, баш кийим” деген бүтүм чыгарылган (4. 670).

Тумак – кандайдыр бир тери ичтелип жасалган жумшак, кулакчындуу жылуу баш кийим. *Башына түлкү тумак кийген кызыл жигит* (Жантөшев). [5. 595-б.]. Баш кийим катары кыргыздарда дайыма колдонулуп келген. Ал өзүнүн түзүлүшү боюнча жалпы жолунан түрк элдериндеги тумак, кулакчын баш кийимдерине окшош келген. Аба ырайы жылуу болуп турганда анын кулакчындарын, желкесин төбөгө көтөрүп байлап алышкан. Ал эми ызгардуу суук, борошо мезгилдери аларды түшүрүп, кулакчындарын керек болсо ээктин астына бүчүлөп алышкан. Элдик оозеки чыгармачылыкта жана айрым тарыхый изилдөөлөрдө кездешкенин эске ала турган болсок, бул терминдин пайда болушу бир топ мезгилди камтыганын баамдай алабыз. Түрк тилдүү элдерде тыбыштык жактан гана өзгөрүүгө учурап калган. Мисалы казак тилинде “тымак”, кыпчактарда “тумок”, уйгурларда “тумак” ж.б. Кыргыз тилинде “кулакчын” деп да аталат, башкыларда болсо “колаксын”, татарларда “колакчын” деп айтылып, жаныбарлардын терисинен даярдалган. Түрк тилдүү элдерде ар түрдүү болуп аталганы менен жаныбарлардын терисинен даярдалган. Аталышы гана айырмаланып, үч талаа формасында бычылып, тигилишинде жалпылык болгон. Тумактын орто кылымдардагы аталышы «бөрк», балким «сукарлаж бөрк» тумактын өзү болушу ыктымал. Макмуд Кашкаринин сөздүгүндө баш кийимдер жалпысынан бөрк деп берилип, “су”-аскер, “карлаж”- борошо сөздөрү аркылуу чечмеленет. Демек, “суукта кийиүүчү аскер баш кийими” деген маанини билдирген. Кыргыз тилинин сөздүгүндө **бөрк** – төбөсү бийик тебетей. *Бөрк ал десе, баш кескен* (“Семетей” С.К.) [6. 316-б.] деп берилген.

Орто Азиянын түрк элдеринде тараган тебетей, телпек, малакай, кулакчын деген баш кийимдер тумактын негизинде пайда болуп, жаңы жана соңку та-

рыхый мезгилдери ар бири өз алдынча туруктуу формага ээ болгон. Тумактын-бөрктүн келип чыгышын түрк-монгол элдеринин бөрү мифологиясы менен түздөн түз байланышта изилдөө жемиштүү болот деген ойдобуз. Анткени бөрү түрк-монгол урууларында, алардын ичинде кыргыздарда тотемдик жаныбар. Ага өзгөчө маани берип, ыйык көрүшкөн да, ага окшошууга аракет кылышкан. Мындай көрүнүш дүйнөнүн көп элдеринин этно маданий тарыхында орун алып келген. Ошол себептен тумактын-бөрктүн жалпы түзүлүшү карышкырдын-бөрүнүн жалпы келбетине окшоштурулуп тигилген. Бул демек, бөрүгө сыйынуу. Алгач мындай баш кийимдерди баары эле кийип жүргөн эмес, кандайдыр бир ак сөөк же эл башкарган өкүмдарлар гана кийип жүргөн деген маалыматтар бар. “Бөрк” сөзүнүн келип чыгышын “бөрү” сөзү менен генетикалык жактан байланышта каралган. Бүгүнкү күндө тумак түрк элдер арасында климаттык шарты суук аймактарда колдонулуп, фонетикалык жактан тыбыштык өзгөрүүлөргө гана учурап аталып келет.

Тебетей – кыруусуна көрпө же аң терилери (түлкү, суусар, кундуз ж.б. териси) салынып тигилген жылуу баш кийим. *Бир тутам үкү тагынган, кундуз тебетей кийген Атабектин кызы Кылымкан* (Жантөшев). [7.521-б.] Бул термин түрк тилдеринде “бөрк”-“тебетей” формаларында колдонулат. Кыргыз тилинде да “бөрк”сөзү сакталып калган, бирок анын кийинки өзгөрүүсүндө пассивдешип, ордун толугу менен “тебетей” сөзү ээлеп, активденгендигин “Бөрк ал десе, баш алган” деген фразеологизм далилдеп турат.

Топу – Жука тигилген жеңил баш кийим. Сайма топу. Ала топу. Кызыл топу (Ашубаев). [8. 574-б.]. Ар кандай кездемелерден төбөсү кууш бычылып, бүйрө тигилип, ак кездеме менен ичтелген. Кыз-келиндер ар түрдүү шуру, акак, бермет таштар менен кооздоп, төбөсүнө үкү тагышкан. Жээктерин кооздоп, сайма сайып алышкан. Ал эми эркектердики түстүү кездемелерден тигилип, кооздукту талап кылган эмес. Калпак менен тебетейдин ичинен кие турган тегерек топуна “ичмек топу” дешкен. [9.]

Кыз балдардын топунун “такыя топу” деп аташкан. Бул сөз кыргыз тилинде колдонулгандыгы, кийинчерээк “топу” сөзүнө өткөндүгүн төмөнкү факты далилдеп турат: Кызыл, кызыл кыялар, кыргыек аны уялар, **такыясын** колго алып, кыз жигитти кубалар (Калыгул). Ал кызыл, жашыл, көк өңдүү ачык түстүү кыжымылардан тегерек тигилип, төрт талаа болуп жээктелген. Төбөсү томпок, ортосу учтураак келген. Мунун “бүйүрмө топу”, “кайырма топу”, “макабай топу (малакай)” сыяктуу түрлөрү бар.

Аялдарга тиешелүү эң кеңири тараган баш кийим бул – жоолук. **Жоолук**- аялдар башына салынуучу ар түрдүү төрт чарчы кездеме же токулган оромол. [10. 576-б.]. Ар түрдүү кездемелерден жасалгандыктан, ошого жараша да аталат. Мисалы, жибек жоолук, жүн жоолук, шалы жоолук, бөртмө жоолук. Ак шайы жоолук колго алып, Булгасаң боло, Алымкан.(Токтогул).

Элечек – Ак кездемеден тегерете кат-кат кылып оролгон аялдардын баш кийими. Ак байбиче Чыйырды Ак элечек оронуп (“Манас”). [11. 846-б.]. “Элечек”

терминин К.Карасаев иран элементи катары карап, кыргыз аялдарынын оромго баш кийими катары баа берет: Торко элечек оронуп, той башкарган, энекем (К.Карасаев, 1996, 841).

Кыргыз совет энциклопедиясында төмөндөгүдөй берилген: элечек, элики, каляк (фарсча илачаг – ханышанын баш кийими) – кыргыз аялдарынын баш кийими. 25 метрче жука ак кездеме (стампул, даки) узунунан эки катталып, башка кийилген кеп такыянын сыртынан улам астыңкы катмарынын чети көрүнүп тургандай болуп, кабатталып оролот. Оромдун учтары төөнөгүч менен бекитилип, үстүнөн тартма оролот да, 25-30 см бийиктикте бүт ором тикесинен тегизделип туруп, сол жак кабаттары тегерек оромдун ичинен көздөй киргизилип, оң жак кабаты сол жакка жыгылып, тартманын сыртына (кээде асты жагына) бекитилет. Элечектин негизги бөлүктөрү кеп такыя, сала коймо, ээк алмай, бүркөнчүк (улгайган аялдардын ээгинин алдынан сыртынан оролгон чоң жоолугу), тартма (башка түстүү же саймаланган 10 смче жазы чүпүрөк) же кыргак (өз ара туташтырылып, наар түшүрүлгөн күмүш алкак). Элечектин тартасы шуру, мончок менен, жээги күмүш желбирөөчтөр менен кооздолушу мүмкүн.

Кыргыз элечегинин формасы ором ыкмасы боюнча жергиликтүү өзгөчөлүккө ээ. Анын кара элечек, каза элечек, чоң элечек, токол элечек деген түрлөрү да болгон. 19-кылымдын акырынан элечек кийүү азайып, азыр эл арасында өтө сейрек кездешет. [12. 551-б.].

Баш кийимди тигүүдө жана кийүүдө аймактык өзгөчөлүктөр байкалат. Ар бир жашаган аймакка, климаттык шартка карап, кийим-кечелерди да ошого ылайыкташтырып тигип алышкан. Кыргыз эли да эзелтен көчмөн эл болгондуктан жогорудагы баш кийимдерди да жашоо шартка ылайыкташтырганы эл арасында айтылып келет. Ал эми бүгүнкү күндө булардын көпчүлүгү эл арасында кеңири колдонбогондуктан, айрымдары пассивдүү лексиканы түзүүдө. Сөздөрдүн активдешүүсү же пассивге айланышы тарыхый лексикологиянын милдети болуп, тарых, адабият таануу, этнография, археология сыяктуу илимдин башка тармактарына да таянат.

Жыйынтыгында, баш кийимдердин изилдениши, жалпы эле кийим-кечелердин аталышы илимдин бир топ тармактарында колго алынып, дагы да толуктоолор киргизилет деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Антипина К.И., Көчүнов А.С. Кыргыздардын элдик кийимдери. - Анкара, 2004. 212-б.
2. Каратаев О. К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. - Б., Бийиктик, 2005.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] -Ф., Мектеп, 1969, 778 бет.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. I бөлүк. - Б., 2011, 891 бет
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. II бөлүк. - Б., 2011, 880 бет
6. Кыргыз Совет Энциклопедиясы [Текст] 5-6-том. -Ф., 1980, 656 бет.
7. Махмуд Кашгари «Түрк тилинин сөздүгү» [Текст] (МК ТТС) Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмаков, -Б., 2011, 906 бет.

**Т.КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ”
РОМАНЫНДАГЫ ИЧКИ СЕЗИМДИ ЖАНА
МААНАЙДЫ БИЛДИРҮҮЧҮ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН
СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ**

**СЕМАНТИЧЕСКАЯ ГРУППА
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ОТРАЖАЮЩИЕ ВНУТРЕННИЕ
ЧУВСТВА И НАСТРОЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА
В РОМАНЕ ТОЛЕГЕНА КАСЫМБЕКОВА
«СЛОМАННЫЙ МЕЧ»»**

**THIS IS THE ANNOTATION OF ARTICLE
WHICH CALLED "THE SEMANTIC GROUP
OF PHRASEOLOGIES THAT EXPRESS INTERNAL
FEELING AND MOOD "FROM T. KASYMBEKOV'S NOVEL
"BROKEN SWORD"**

Аннотация: Адамдын ички сезим, туйгулары анын маанайынан билинет. Ички сезимдер кандай болсо, маанай да ошондой жагдайга жараша өзгөрөт. Эгер адамдын ички жан дүйнөсүндө кубанычтуу сезим пайда болсо, анда маанайы жарык, кабагы ачык, күлүмсүрөгөн сүйкүмдүү жүздөрүн көрө алабыз, тескерисинче, кыжалат болуу, бир нерсеге ачуусу келүү, кыжырдануу сезимде болсо, ал да анын жүзүнөн байкалат. Макаланын мазмунун мына ушул маселелер түзөт.

Түйүндүү сөздөр: маанайы жарык, кабагы ачык, күлүмсүрөгөн сүйкүмдүү жүздөрүн көрө алабыз, кыжалат болуу, бир нерсеге ачуусу келүү, кыжырдануу.

Аннотация: Основная мысль данной статьи заключается именно в том что, внутренний мир человека, его чувства и поведение отражаются в его настроении. В зависимости от ситуации меняются внутренние чувства и настроение человека. Если во внутреннем мире человека появляются приятные, радостные чувства, то и на лице его рождается приятная улыбка, а если наоборот просыпаются отрицательные черты человека, как злость, переживание, обида, то эти чувства сразу же отражаются на его лице.

Ключевые слова: приятные, радостные чувства, то и на лице его рождается приятная улыбка, как злость, переживание, обида.

Human being's internal feeling and emotions are expressed through the mood. According to feelings and circumstances, the mood of human being also changes. If inside the human being, there is a joyful feeling, he looks happy, glad and cheerful. We can see amazing smile on his face. But instead, if human being worries about something, be upset or stressed and have disappointed feelings then we also notice it through his mood. This is the main idea of the article.

Key words: human being, there is a joyful feeling, he looks happy, glad and cheerful. We can see amazing smile on his face. But instead, if human being worries about something, be upset or stressed and have disappointed feelings then we also notice it through his mood.

Маанай–адамга кандайдыр бир жагдайдын: окуялардын, көрүнүштөрдүн, ар түрдүү көз караштардын таасири астында, анын максатынын ишке ашыры-

лышынын натыйжасында адамдын жүзүнүн, көз карашынын, сезиминин өзгөрүп туруу абалы. Адамдын ички сезим, туйгулары анын маанайынан билинет.

Ички сезимдер кандай болсо, маанай да ошондой абалда болот. Маанай ички сезимге көз каранды. Ички сезимдин өзгөрүшүнө жараша маанай да өзгөрөт. Эгер адамдын ички жан дүйнөсүндө кубанычтуу сезим пайда болсо, анда маанайы жарык, кабагы ачык, күлүмсүрөгөн сүйкүмдүү жүздөрүн көрө алабыз, тескерисинче, кыжалат болуу, бир нерсеге ачуусу келүү, кыжырдануу сезимде болсо, ал да анын жүзүнөн байкалат. Адамдын кайгыргананын, кыжырданганын көбүнчө сөгүнүү, кыйкырык-өкүрүк коштойт (көбүнчө эркек адамдар). «Сынган кылыч» романында мына ушундай сөгүнүү сөздөрү фразеологизмдин кызматын аткарып калган учурлар бар. Биз чыгармадагы адамдын ички сезим, маанайын билдирген фразеологизмдерди маанилик жактан төрт топко бөлүштүрдүк:

1. Сүйүнүү, ыраазы болуу сезимин билдирген фразеологизмдер;
2. Кайгы, капаны туюндурган фразеологизмдер;
3. Кыжырдануу, ачуусу келүү, жактырбоо маанисин билдирген фразеологизмдер;
4. Коркууну, чочулоону жана коркутууну билдирген фразеологизмдер.

1. Сүйүнүү, ыраазы болуу сезимин билдирген фразеологизмдердин стилистикалык функциясы

Романда мындай семантикадагы фразеологизмдерге *иреңине кан жүгүрө түштү*, *уу чачып турган көздөрү жумшара түштү*, *бешенеси жайыла түштү*, *жылдызы жанып турду*, *ичи жылыды*, *көңүл кирлери жуулду* ж.б. кирет. Мисалы: *Абил кейиштүү үн салды:*

- О, катыгун! Үнкүргө камалып... - деп жиберди да, оң колун көкүрөгүнө ала аста ийилип, Мусулманкулга *жол койду*. - Кана, бек ага... Ракам этиниз... Өйдө чыгып олтуралы...- Мусулманкулдун *бешенеси жайыла түштү*. Абилге ыраазычылык билдире башын ийкегилеп алдыга басты (1. 115-б.). Сүйлөмдө Мусулманкулдун камалып үңкүрдө жатканда, тунгүюкта калганда, Абил бийдин акыбал сураганы келип, таяныч боло турган адамдар бар экенин билдиргенде, Мусулманкулдун *кубанганы*, *ыраазы болгону* *бешенеси жайыла түштү* фразеологизми аркылуу туюндурду. Бул фразеологизмдин синонимдик жубу – *кабагы ачыла түштү*, *жылдызы жана түштү* туруктуу айкаштар болуп саналат. Демек, бул үч фразеологизм бири-бирине синоним катары колдонула берет. Бирок стилистикалык кошумча маанилери бири-биринен айырмаланат.

-Топтун алдына барып, ушул сөзүңдү айтып бересиң, мени Карабек мырза өзү жиберген деп бересиң. Уктуңбу? Кара киши мелтиредди: -Макул

Нүзүптүн *иреңине кан жүгүрө түштү* (2.86-б.).

Контексте Нүзүптүн атын камчы менен башка чапкан Карабектин кишиси акыры Нүзүптүн буйругун аткарууга мажбур болгондо, Нүзүптүн сүйүнгөнү, мартабасынын дагы жогорулап, Карабектин эл алдында шылдың, кара бет болуп калышын ойлогон ички сезимдерин *иреңине кан жүгүрө түштү* туруктуу айкашы ачып берди. *Иреңине кан жүгүрө түштү*, *иреңине кан толкуп чыкты* фразеологизмдери бири-бирине синоним болуп келишет. Кээде бирок, бул фразеологизмдер антонимиялуу касиетке да ээ болушат. Адам аябай ачуусу келгенде, кыжырданганда, толкунданганда, уялганда каны бетине тээп чыгат, ошондо да «Ачуу-

суна чыдай албай ачуу кыйкырып жибергенде, *иреңине кан тээп чыкты*» - ушул фразеологизм колдонулат. Биз сөз кылган туруктуу сөз айкашы синонимиялуу да, антонимиялуу мааниге да ээ.

Шабдан жылдызы жылуу, *кимди да болсо имере сынай тымызын тиктей билген*, *өзү чакан, арык чырай, сыпаа жигит агасы экен. Ал жагымдуу жымыйган үрөйүндө датканы акмалап олтурат. Түзү ийгиден түңүлбө! Датка али бир ооз сөз алышпай туруп, бу жигитке мээри түшкөнсүп ичи жылып, серп салып койду* (3. 190-б.). Бул контексте *ичи жылып* фразеологизми Алымбек датканын Жантайдын уулу Шабдандын *адептүү*, *акылдуу сапатына* аны менен сүйлөшпөй туруп эле *ыраазы болгондугун* айгинеледи. Демек, *ичи жылып* фразеологизми адамдын ойлогон оюнун ишке ашышына көзү жетип, *ыраазы болгондогу* маанайын билдирет. *Ичи жылып* фразеологизмин *ичи ысып* эркин сөз айкашы менен алмаштырбоо керек. Мисалы, *Алмагүл көпкө чуркап келгенден кийин ичи ысып чыкты*. Мындагы эркин сөз айкашы түз мааниде колдонулду, эгер бул сөз айкашты өтмө мааниде башка контекстте колдонулса, мисалы, «Келининин мамилесине *ичи ысып*, эмне деп алкарын билбей туруп калды», -сүйлөмүндөгү *ичи ысып* тилдик бирдиги фразеологизм болуп саналат.

Ыр бүткөндө жүзү жылуу тарта Шерали-хан өзүнчө башын ийкеп, өзүнчө “а-а, бали-и..” деп күбүрөнүп койду (“Сынган кылыч”, 113-б.). Шералинын хандык жүктү аркалай албай, айласы кетип турганда, мукам ыр аны ошол кыйынчылыктан алып чыкты. Бул контексттеги *жүзү жылуу тартты* фразеологизми *ыраазы болуу*, *кубануу* маанисине *сарсанаадан кутултту* мааниси кошумчаланды.

Кай бир тобу айтка келгендей, көйнөктөрү ак, белдери жаңы жоолуктар менен курчалуу, көк селде чалынып, карала кымкап кийип көйкөлүп, өзгөчө алардын кабактары жарык эле, көздөрү делөөрүп чекчейип тиктеп, үндөрүн бийик чыгарып бакылдап сүйлөшүп, нары-бери чайкалып басышат

(“Сынган кылыч”, 168-б.). *Кабактары жарык эле* фразеологизми тексттен сырткары турганда, *кубанычтуу*, *бир нерсеге сүйүнүү* маанисин билдирет. Ал эми бул контексттеги стилистикалык коннотациясына *эч кайгысы жок*, *көңүлдүү* түшүнүгү кошо камтылган.

Ошентип, «Сынган кылыч» романындагы маанайды билдирген фразеологизмди үч маанилик топко бөлүштүрдүк. Алардын үч эле топко биригишинин себеби, чыгармадагы мындай туруктуу айкалыштардын лексика-семантикалык жактан, семантика-стилистикалык жактан жакындашып, биригип келишинин үч эле маанилик топко ылайык экендигинде. Ал эми сырдык сөздөрдүн эркти билдирген маанилик тобунда ички сезимдер бир канча маанайда топторго бөлүштүрүлөт: сүйүнүү, ыраазы болуу, таң калуу, чочулоо, коркуу, кайгыруу, жактырбоо, кыжалаттануу, нааразы болуу жана башкалар. Мына ушундай үч топтогу туруктуу айкаштар чыгармада адамдын ички сезимин сыртка чыгарып сүрөттөп берүүдө антонимиялык, синонимиялык, моносемикалык мүнөздө келип, каармандын кандай маанайда экендигин элестүү жана таасирдүү ачып берүүгө жардамы тийгени даана байкалып турат.

Жыйынтыктап айтканда, романда **кубанычтуу, сүйүнүчтүү** маанайды, **ыраазы болууну** билдирген бешенеси жайыла түштү, иреңине кан жүгүрө түштү, ичи жылып, жүзү жылуу тарта, кабактары жарык фразеологизмдери контекстте катышып, контекстен тышкары тургандагы семантикасынан тышкары да стилистикалык коннотацияга ээ экендиги мисалдардан аныкталды. Башкача айтканда, *ичи жылып* фразеологизминдеги контексттик маанисине **жактырып, жакшы көрүп, бешенеси жайыла түштү** фразеологизминин маанисине **сарсанаадан кутулду, иреңине кан жүгүрө түштү** фразеологизминин маанисине **ачуусу тарады** сыяктуу кошумча маанилер киргизилген.

2. “Сынган кылычтагы” кайгыруу, капа болуу, өкүнүү, ачуусу келүү, жактырбоо сезимин жана миаанайды туюндурган фразеологизмдер

Адамдагы кайгыруу, капа болуу, ачуусу келүү сезимдери - терс эмотивдик категориялар. Булар - бири-бирине жакын түшүнүктөр. Кайгыруу, өкүнүү, ачуусу келүү сезимдери ар кандай кырдаалда: ойлогон ой, максат ишке ашпай калганда, каалоо аткарылбай калганда, бир нерсе жетишпей калганда, бүткөн, бүткөрүлө турган иш каалоого туура келбей калганда пайда болот.

Мындай семантикалык топтогу фразеологизмдер кайсы бир контекстте кайгыруу, капа болуу сезимдерин билдирсе кайсы бир контекстте ачуулануу сезимин билдирет, дагы контекстте кайгыруу менен ачууланууну бирге туюнтат. Мындай темадагы фразеологизмдер “Сынган кылычта” арбын иштетилген. Анын себеби ушундай сезимдердин пайда болушуна себеп болгон окуялар роман чагылдырган доорго өтө мүнөздүүлүгүнөн болуш керек. Анын үстүнө, фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясы лексикалык, синтаксистик синонимдеринин стилистикалык маанисине караганда, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгү көркөм текст үчүн сапаттуулугу менен айырмаланат.

Мындай мазмундагы фразеологизмдер Т.Касымбековдун биз талдап жаткан романында төмөндөгүдөй структурада көп кездешет:

Көзүнө кан толо түштү, жүзү маңыроо тартуу, өлгөндүн үстүнө көмгөн, кан жутуу, жылдызы жерге түшүү, жылдызы өчүп кетти ж.б.

– Паңсат аке! Элчиге бир собол! Жыйын Абил бийдин сөзүн бузган бийик үн чыккан жакка дүркүрөп бурулду. Бекназар! Ал ат үстүндө үзөңгүнү кере тээп облуп турган эле, Абил бийдин **көзүнө кан толо түштү** (“Сынган кылыч”, 48-б.). **Көзүнө кан толо түштү** фразеологизми **аябай ачууланды** маанисин берет. Ачуу келүүнүн, кыжырдануунун жеткен чеги көрсөтүлдү. Бул фразеологизмдин көзүнөн заар төгүлдү, көзү чананын чыгып кетти, каны ичине тартып деген сыяктуу синонимдери бар. Алар да романда пайдаланылган. Бирок булардын айрымдары бир нече мааниге ээ. Мисалы, *көзү чананын чыгып кетти* фразеологизми **коркуу, чочуу, ачуулануу** маанисин туюнтат. *Жигит же корккону, же сынганы билинбейт. Иреңи бир кызарып, бир кубарып, ылайыксыз эле ылжыйып күлгөндөй болот, «Алгыла... Алгыла» деп калды. Дароо анын колун артына байлашты. Ошондо чындап коркунуч келдиби, маңдайынан жылдызы биротоло өчүп кетти. Кор-*

куп кетүү мааниси менен бирге **өзүн жоготуп коюу** мааниси бирге берилди.

*Барондун буйругу боюнча дардын түбүндө солдаттар Искактын чидерин чечишти. Өз сөөлөтүн тутуп Кудаяр башка жакты карап турду. Абдырахман негедир **жылдызы жерге түшүп, жер тиктеп катып турду** (“Сынган кылыч”, 615-б.). **Кайгырып, мурунку иштерине өкүнүп, ичи ачышып, кайгырып** маанилери чогуу берилди.*

*Кой э, - деди өзүнө-өзү, - жалгыз уулунан ажырап, кан жутуп жүргөн бечарага бу балам десем **өлгөндүн үстүнө көмгөн болбойбу?** (“Сынган кылыч”, 449-б.). **Абдан кайгырып, кайгыдан мүңкүрөп калган** маанилери бар. Акырын сызылып, качанкы өлгөн энесин көркүрөк жытын эстеп алган жетимдей **каңырыгы түтөп кетти** (“Сынган кылыч”, 128-б.). **Арман кылуу, куса болуу жана кайгыруу** семантикасында берилди.*

*Эсенбай бийдин кабагы бүркөлдү, Ал тизесин мыжгыгып, ойлонуп: - **Атаны этегиң узарбагыр...** Кырк байталга ат алганды ким койду экен ага. Аны эмне кылар экен?– деди.*

3. Кыжырдануу, ачуулануу маанидеги фразеологизмдер

*Энеси үйдө күрсүнүп олтуруптур. Нүзүп эңкейип энесинин кабагын тиктеп:– Как баштын айылына бардыңызбы? Келди деди эле, келери менен дагы бирдеме деген экен а? – деди **каны ичине тартып** (“Сынган кылыч”, 83-б.).*

Өтө кыжырдануу, ачуулануу маанидеги фразеологизмдер

*Мусулманкул анда-санда көкүрөгү толуп кеткен демин чыгарып, улутунуп, **каны ичине тартып** томсоруп отуруу сүйлөдү (“Сынган кылыч”, 159-б.).*

*Баатырдын **каны ичине тартып**, эрдин бекем кымтынып, дагы кеги калып келгендей, саналуудай (“Сынган кылыч”, 316-б.). Эки сүйлөмдөгү бирдей структурадагы фразеологизмдин стилистикалык коннотациясы айырмаланат. Биринчи сүйлөмдөгү **каны ичине тартып арман кылуу, өкүнүү** менен бирге **кыжырданууну** билдирсе, кийинкисинде кегинен **өтө кыжырданууну** гана билдирди.*

*Муну генерал баамдап коё тургандай же бирөө жеткирип сала тургандай жүрөгү чочулап, ичи бир кымылдап, бир сыйрылып, башына кан дүргүп, **жаны түтөп**, барган сайын чыдамы бүтүп баратты (“Сынган кылыч”, 17-б.). **Жаны түтөп, жаны күйүп** фразеологизминин автордук варианты. Контекстен сырткары турганда **ызаланып, ачууланып** маанилерин билдирет. Бул контекстте **шектенип, чочулап, чочулоодон ачуусу келип** маанилери киргизилген. *Музаффар: «Э-э, ушундай дилгир адамдар менен ымала табыша албаган соң...» деп, бул ордонун билермандарына ичинен келип да, табалап да ойлонуп, тиги ошол кеп – кеңештин жыйынтыгын эле күтө анкыйып олтурган Кудаярды аны сайын **кыртышы сүйбөй** тиктегиси келбей калды. **Жактырбоо** маанисинде келди. –Бекназар аке, сизди паңсат күтүп олтурат... –деди бир жигит отко жакын келип, Бекназардын **кабагы** дагы **бүркөлүп**, унчукпады (“Сынган кылыч”, 31-б.). **Жактырбады** жана **ачууланды** маанилери жамдалып берилди. *Кеп аягы кайда келе жатканын сезди, көңүлүнөн дүр-р эте **каршылык ойгонуп кетти** (“Сынган кылыч”, 246-б.). Бекназар***

жанкечтинин **ташы козголуп калгансыды**, же ойдо тоголоноор, же аңгектеп сай ылдый кетер... ыя, анда убакыттан утулуп калар бекен, кийин кеч болуп калар бекен?... (“Сынган кылыч”, 42-б.). -Бар эми ушунчаңда, баатый, - деп койду Алмамбет, жарпы жазыла, шылдың кыла, а эки көзүнөн эски өртү жанып алган, тигинин да бир кайрат кыла кол кайрышын самап турат (“Сынган кылыч”, 147-б.). Жогорудагы бардык сүйлөмдөрдүн курамындагы фразеологизмдер автордук-индивидуалдык фразеологизм болуп саналат. Биринчи сүйлөмдөгү **каришылык ойгонуп кетти** деген фразеологизм жалпы контексттин фонунда гана **ачууланды, кеги эсине түшүп, кыжыры кайнады** мааниде экендиги билинет. Кийинки сүйлөмдөгү **ташы козголуп калгансыды** фразеологизми Бекназардын образын ачуудагы экспрессивдүүлүгү жагынан да, эстетикалык жагынан да, абдан ылайык тилдик каражат катары, баатырдын ачуусунун келгенин элестүү ачууга кызмат кылды. Ал эми эки көзүнөн эски өртү жанып алган фразеологизми ошол окуя, Таш-Палбандын колун кычырата кармаган окуя, Алмамбеттин **кайрат, күчүн, кайратын** жана **шылдыңдуу кыжырдануусун** эмоционалдуу туюндурууга пайдаланылды.

Ошентип, “Сынган кылычтагы” **кайгыруу, капа болуу, өкүнүү, ачуусу келүү, жактырбоо** сезимин жана миаанайды туюндурган фразеологизмдер Т.Касымбековдун тилдик каражаттарды ыктуу жана сарамжалдуу иштеткендигинен, айрым индивидуалдык фразеологизмдеринин маанисин окуянын кырдаалына туура келе турган кылып жаратып, өз орду менен реализациялаганынан романдагы каармандардын образы, алардын сезим маанайлары, окуялардын жүрүшү ойдогудай, эстетикалуу иштелип чыккан, натыйжада жазуучунун индивидуалдуу стили жаралган.

4. Коркууну, чочулоону жана коркутууну билдирген фразеологизмдердин романда иштетилиши ыкмалары

Биз тилин, анын ичинен фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясын иликтеп жаткан “Сынган кылыч” романындагы окуялар-коогалаң, тынч жок заманды чагылдырган тарыхый көркөм чыгарма. Сүрөттөлүп, баяндалып берилген информациялар эмоционалдуу жана экспрессивдүү. Мындай конфликттүү тарыхый мезгилде жалпы элдин, жеке бир адамдардын трагедиялары болушу мыйзамченемдүү. Романдын экзпозициясында эле эки жоонун, орус карателдери менен Кокон хандыгынын белгилүү аскербашчысы Алымкул аталыктын колунун акмалашуусу: *Үч күндөн берки акмалашуу бүтүп, бирине-биринин сыры такыр белгисиз эки жоо үрөй учурган тымтырс бойдон акырындап, улам жакындашып келатты*, - делип баяндалат (“Сынган кылыч”, 16-б.). “Сынган кылычта” көпчүлүктүн **чочулоосун, коркуусун, камтама болуусун, кабатырланышын**, же **коркунучтуу окуяларды аныктоодо, мүнөздөөдө** автор дайым **жүрөк үшүткөн, үрөй учурган** деген фразеологизмдерди пайдаланат. Мисалы, *Үстөмдүктү алыш үчүнбү, күн батыш жактан генарал Черняевдин айрым бөлүктөрү биринчи болуп кол салып, тынымсыз барабан дабырап, арт жагынан анда-санда дүңгүрөп замбирек атылып, жүрөк үшүткөн сүр менен кокон кошунунун сол канатын түрө чыкты* (“Сынган кылыч”, 16-б.). Ошол учур-

да шаардын ичинде Нүзүптүн мурда киргизип жиберген календерлери көчөмө-көчө кыдырып, кылган күнөө үчүн дозок отун кечип жооп берер күн келди дешип, эң аянычтуу, эң коркунучтуу, **жүрөк үшүткөн** каргыл добуш салып сайрашып, **үрөй учуруп** жүрүштү (“Сынган кылыч”, 74-б.). Нөкөрлөрдүн **үрөйү учту** (“Сынган кылыч”, 78-б.). Жогорудагы сүйлөмдөргө катышкан бирдей структурадыгы фразеологизмдердин бардыгы уруш окуяларындагы, же урушка байланыштуу **коркутуу, коркунуч** маанилеринде колдонулду. Бул сүйлөмдөр **коркунуч, коркуу, коркутуу** маанилеринин башка, **кооптонуу, дайыма коркуу менен күн көрүү** сыяктуу стилистикалык коннотацияларды да конкреттүү ушул контексттерде билдирет.

Романда жеке адамдарга тиешелүү болгон мындай семантиканы билдирүүдө жазуучу **жүрөгү шуу дей түштү, дени өлүп, жүрөгү чыгып, жүрөгү түшүп, аңы учу сыяктуу фразеологизмдерди** колдонгон. **Жүрөгү шуу дей түштү** Алымбектин. *“Бя, ушунчалык кыйын болуп калганбы абал?...”* - деген фразеологизм жана кийинки сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдер биз айтканга мисал боло алат (“Сынган кылыч”, 214-б.). Нөкөрлөр *нес-тейди, ар бири ичинен кармашуунун жоопкерчилигинен өзүн какас ойлоп, бу кантер экен дешкендей алдыртан аскербашыга көз салышып, унчукпай, кай биринин дени өлүп, кай бири табалап, тышынан жөргөмүштөй бүрүшүп оозун карап, катып турушту* (“сынган кылыч”, 17-б.). Алымкул аталыктын өлүмү учурундагы **корккон** жоокерлер тууралуу информация. **Жүрөгү чыгып, жүзүнөн бардык сыры күбүлүп, Нүзүптүн бутуна жыгылып түшкөн** Абусатар Калпаны жигиттер эки бутунан алып дырылдатып сүйрөп жөнөштү (“Сынган кылыч”, 103-б.). **Жүрөгү чыгып** фразеологизми **өтө коркууну** билдирсе, **бутуна жыгылып** фразеологизми **кошоматтанууну, жалынууну** билдирет. Ушулардын баарын автор бир эле сүйлөмдүн чегинде пайдаланып, **коркуу** маанисин абдан курчутуу менен Абусатар Калпанын өтө **коркоктугун** ашкереледи. *-Эмне кылабыз? - деп жүрөгү түшүп сурады Шерали* (“Сынган кылыч”, 108-б.). Шерали мокок, бошоң дам катары романдын башынан баштап эле белгилүү болот. Автор анын жүзүн тереңдетип ачуу үчүн **коркоктугун жүрөгү түшүп** фразеологизми менен берди. *Кишинин куту учуп, көпкөк болуп кеткен эриндери титиреп, артына кетенчиктеп, жалт-жалт каранып сыйпаланып, ошол жакта жердин жарыгы болсо да түшө качып кетчүдөй тырмаланды, жанталашты* (“Сынган кылыч”, 178-б.). Мусулманкулду жазалоо учурунда кыпчактарды базар ичинде “тилинен” кармоо менен жүргүзгөн массалык кыруу мезгилинде “бийдай” деп алган кишинин **коркунуч баскан** абалы – сүрөттөлгөн контекст. *Куту учуп фразеологизми өзүн жоготуп коркуу, өмүрүнөн үмүт үзүп коркуу стилистикалык коннотациясына ээ. Алар тиги байлануу турган адам өлсө эле көптөн бери баарын жадаткан, **жүрөктөрүнүн сары суусун алган тополоң бүтүп кетерине ишенип, үмүт кылып кыйкырып жатышты*** (“Сынган кылыч”, 172-б.). **Эстен кеткис кылып коркутуунун жүрөгүнүнүн сары суусун алуу** фразеологизми маанисин берет. Бул контекстте да ушундай мааниде иштетилген.

Романдагы тарыхый окуялар ар кандай мыкаачылык көрүнүштөргө бай. Аларды көркөм адабияттын эстетикалык табиятында окурманга жеткирүү үчүн

андай көрүнүштөрдү окурмандын ой-туюмуна элестүү жеткире ала турган тилдик каражаттардын тандоо, стилистикалык коннотациясын ылайык келтирүү сүрөткердин тилдик каражаттарды иштетүү чарчамасына көз каранды. Т.Касымбеков коркууну, чочулоону жана коркутууну билдирген фразеологизмдерди романдагы окуяларга ылайык тандоодо жана иштетүүдө чеберчилигин көрсөткөн.

Адабияттар

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Б.: "Айбек" фирмасы 1997.
2. Сапарбаев А., Өмүралиева С., Эгембердиев Р. Кыргыз тили. -Б.: «Мектеп» 1993.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Б.: «Кыргызстан-Сорос фонду», 1996. 123-б.
4. Касымбеков Т. Сынган кылыч. -Б., 1998.

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ КЕҢ/КУУШ ПАРАМЕТРДИК СЫН АТООЧТОРУ

ПАРАМЕТРИЧЕСКИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ ШИРОКИЙ/ УЗКИЙ В ТУРЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

PARAMETRIC ADJECTIVES WIDE/ NARROW IN TURKIC AND KYRGYZ LANGUAGES

Аннотация. Макалада кең/кууш параметрдик сын атоочтору салыштырма аспектиде талдоого алынат. Бул сын атоочтор түрк жана кыргыз тилдеринде биринчи жолу талдоого алынып жатат. Макалада эки тилде аталган сын атоочтордун семантикасындагы жалпылыктар жана айырмачылыктар белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: параметрдик сын атоочтор, семантика, кең/кууш, деривация, айкалыш.

Аннотация. В статье рассматривается в сравнительном аспекте семантика параметрических прилагательных широкий/узкий. Эти прилагательные впервые анализируются в турецком и кыргызском языках. Выявляется сходство и различие в выражение соответствующих понятий кыргызского и турецкого языков.

Ключевые слова: параметрические прилагательные, семантика, широкий/узкий, деривация, сочетание.

Annotation: The article considers in a comparative aspect the semantics of parametric adjectives wide / narrow. These adjectives are first analyzed in Turkish and Kyrgyz. The similarity and difference in the expression of the corresponding concepts of the Kyrgyz and Turkish languages are revealed.

Key words: parametrical adjectives, semantics, wide/narrow, derivation, combination.

Лингвистикалык илимдердин азыркы багыты адамдын номинативдик-таанып билүү ишмердүүлүгүнө жана тигил же бул маданияттын этномаданияттык коомчулугуна өзгөчө көңүл бургандыгы менен мүнөздөлөт. Бул парадигмада ар кандай лингвистикалык категория мейкиндик категориясынын репрезентациялык ыкмаларын изилдөө актуалдуу болуп келет. Мейкиндик жөнүндөгү түшүнүк кандай гана эл болбосун анын дүйнө бөйөсүндө концептуалдык жактан өзгөчө мааниге ээ болуп, улуттук дүйнө таанымды чагылдырып турат. Адам аң-сезиминдеги негизги категория болуу менен бирге, бул түшүнүктөр жана алардын вербализациясы ар кандай тилдик структурада талдоого алуу жана салыштыруу кийинки мезгилде гана колго алынып жатат.

Параметрдик сын атоочторду салыштыруу менен бирге эки тилдин системалык-функционалдык мыйзам ченемдүүлүктөрүн тереңден таанып билүүгө шарт

түзөт. Ар кандай тилдердеги семантикалык мейкиндикти салыштыруу менен бирге курчап турган дүйнөнүн кабылданышындагы жалпылыктар, айырмачылыктар, улуттук өзгөчөлүктөр концепттердин тобунда жана алардын структурасында байкалат.

Тилдик маанилерде камтылган жана тиешелүү сөздөр аркылуу вербалдашуусу семантикалык жана сөз жасоо деривацияларынын процесстеринде ишке ашат. Мындай лексикалык бирдиктердин семантикалык структурасынын жана сөз жасоо потенциалынын өзгөчөлүгүн изилдөө тигил же бул этностун тилдик аң-сезиминдеги мейкиндиктин концептуализациялык өзгөчөлүгүн аныктоого мүмкүндүк берет. Ушуга байланыштуу бул макалада түрк жана кыргыз тилдериндеги кең/кууш параметрдик сын атоочторунун семантикалык, айкаштык жана деривациялык мүнөздөрү талдоого алынат.

Параметрдик сын атоочтор, алардын функционалдык-прагматикалык касиеттери жана когнитивдик мүнөзү көптөгөн тилчи-окумуштуулардын көңүлүн бурдуруп келген. Алсак, Е.В. Рахилинанын «Предметтик аттардын когнитивдик анализи: семантикасы жана айкалышы» (2000), М.Б.Ташлыкованын «Параметрдик сын атоочтор инсандык масштабды өлчөө бирдиги катары» (2007) сыяктуу изилдөөлөрдү атоого болот. Бул изилдөөлөрдө аталган параметрдик сын атоочтор татаал жана ар кыл семантикага ээ болуу менен бирге алардын дериваттары ар кандай маанилердин комбинациясын акуталдаштырат. Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, бул параметрдик сын атоочтор адамдын тилдеги өлчөм, көлөм жөнүндөгү менталдык түшүнүктөрүнүн (когнитивдик, концептуалдык) вербаладашуу процессин чагылдырып турат [1].

Өлчөмдү туюндурган сын атоочтордун көпчүлүгү көп маанилүү сөздөр болуу менен бирге өз ара антонимдик катышты түзүп турат. Параметрдик сын атоочтордун лексика-семантикалык тобуна антонимдик катыштагы түзүп турган мындай сын атоочтор кирет: *чоң-кичине, бийик-жапыз, кең-кууш, узун-кыска, терең-тайыз* ж.б.

Нерсенин параметрдик белгисин мүнөздөгөн жогоркудай сын атоочтордун топторунун ичинен *кең/кууш* корреляциясы өзгөчө кызыгууну туудурат. Бул эки сын атооч башка сөздөр менен лексикалык айкашуусу бир калыпта эмес.

Түрк жана кыргыз тилдериндеги *кең/кууш* сын атоочтору менен айкалышуу аркылуу сөздөрдүн жасалышын талдоого алуу менен эки тилдин өзгөчөлүгүн жана жалпылыгын аныктоого болот.

Параметрдик сын атоочтордун мааниси жогорку деңгээлдеги метафоризациясы менен мүнөздөлөт. Тагыраак айтканда, алардын параметрдик семантикасы кээ бир учурда басаңдайт, кээде таптакыр жоголуп кетет. Көп маанилүү сөздөр бири-бирине карата номинативдик-тубаса жана номинативдик туунду, ошондой эле метафоралык маани болуп бөлүнөт. Эгерде сын атоочтордун баштапкы мааниси менен туунду маанисин салыштырсак, эки маани жалпы семантикалык компонентке биригет [2.134-б.]. Метафоралык маани баштапкы маани менен тигил же бул маанинин структурасына кирген жалпы семантика менен берилет. Ал эми *кең/кууш* сын атоочтору үчүн нерсенин же кубулуштун параметри жогоркудай компонент болуп келет.

Окумуштуулардын белгилөөсү боюнча, метафоранын негизин ар кандай физикалык жана социалдык кубулуштар түзөт. Алсак, бактылуулук сезими физикалык чөйрөдө, эреже боюнча, жылмаюу жана ачык көңүлдүк менен элестетилип, *кең бакыт, кууш кайгы* деген метафоралык түшүнүктүн пайда болушуна алып келет.

Түрк жана кыргыз тилдериндеги *кең/кууш* параметрдик сын атоочтору материалдык объектини мүнөздөө функциясында төмөнкү учурларда колдонулат: *кең бөлмө, кең көчө, кең дүйнө, кең дарыя, кең келечек, кең жер, кең пейил (gömert, eli açik), кең мейкиндик, кең бурчтук, кең жайлоо, кең маани, кең үндүү, кең талаа, кең кийим, geniş cadde, geniş nehir, geniş arazi, geniş alan, geniş açılı ücgen, geniş ünlüler* ж.б.

Кыргыз тилинде *кууш* сын атоочу *тар, кичине, энсиз* маанисинде келип, мындай айкалыштарда кездешет: *тар бөлмө, тар көчө, кичине дарыя, тар жер, тар жайлоо, тар дүйнө, тар кийим, ж.б.* Кыргыз тилиндеги *кууш* сын атоочу түрк тилинде *dar* сын атоочуна туура келет. Ал эми кыргыз тилинде бул сөзгө фонетикалык жактан окшошуп кеткен *тар* деген сын атооч *кууш* сын атоочунун синонимдик катарын түзүп, бир катар лексика-семантикалык топторду жаратып турат.

Салыштырылып жаткан тилдерде *тар* сын атоочунун метафоралык мааниге ээ болгон мындай номинациялык бирдиктери бар: *тар маани-dar anlat, тар чөйрө-dar küre, тар түшүнүк-dar kavram, ичи тар, пейили тар, тар рамка-dar çerçeve, тар убакыт, оокаты тар ж.б.* Мисалы: *Өтүгүң тар болсо, дүнүйөнүн кеңдигинен не пайда (макал).*

Жашоо-турмуштагы кыйын мүнөттөр, мезгилдер да *тар* сын атоочу менен сыпатталып берилет: *Алар менен тар жол, тайгак кечүүдө салам айтышарбыз (алар менен азыр сүйлөшүүгө мүмкүн эмес, баштарына кыйынчылык келгенде түшүнөт* деген мааниде келди.)

Кыргыз тилинде *тар* сын атоочу *жетишсиз, кемчил, кенен эмес* деген маанини берет: *Убакыт тар болуп калды. Оокаты тар кедейчилик заман эмес.*

Тар жер – түз маанисинде жердин кең эместигин билдирсе, метафоралык маанисинде *кыйын абал, туура эмес* жагдай маанисин туюндурат. Эркин эмес, ойдогудай иштөөгө мүмкүнчүлүк болбогон, терең кете албаган, кыйынчылыгы бар шарт: *Айтайын десем, жер тарыраак болуп жатат* (айтайын десем, бул жерде ашыкча адамдар бар деген мааниде келди.)

Тар сын атоочу фразеологиялык айкаштардын компоненттерин түзүп, кептин көркөмдүүлүгүн арттырат: териси тар – ачуусу чукул, чырт этме кыялы бар, сөз көтөрүмү жок адам: *Териси тар. Териси тар неме сөз көтөрө албады.*

Кээ бир учурларда түрк тилиндеги дериваттын параметрдик компоненти кыргыз тилинде мейкиндик системасына тиешелүү болгон башка сөздөрдүн жардамы менен берилет.

Кыргыз тилинде физикалык мейкиндиктин деталдуу дифференциациясы болгон тенденция байкалат. Алсак, кийим-кеченин өлчөмүнө карата мындай номинациялар колдонулат: *тар кийим, чоң кийим.*

Ошону менен бирге *тар* параметрдик сын атоочунан *тары* деген этиш жасалып, бир катар метафоралык маанидеги түшүнүктөрдү кездештирүүгө болот: 1) тар болуу, кичирейүү, кууш тартуу: *Өтүгүм тарып, бутумду кыса баштады*; 2) сараңдык кылуу: *Азыр Манас барында, Абаке, дүнүйөдөн тарыба*; 3) кыйынчылык, тарчылык болуу, кысылуу: *Уламдан-улам заманалар тарып, санаалары санга бөлүнө баштады.*

Түрк жана кыргыз тилдеринде *кең* сөзүнөн жасалган мындай түшүнүктөрдү кезиктирүүгө болот: *кенен, кеңири, кеңирси- genişlemek, büyümek, уаылмак, кеңчилик-bolluk, refah, кеңдик- genişlik, geniş olma dudrumu, кеңейүү- genişlemek, büyümek, кең-кецири- geniş, alanı büyüik* ж.б. Булардын кээ бирлеринин лексика-семантикалык топторуна кайрылып көрөлү.

Кенен сын атоочу кыргыз тилинде төмөнкүдөй маанилерди берип, параметрдик сын атоочторго кирет:

1. *Кең, кеңири, чоң* деген маанилерди туюндурат: *Бир бөлмө өтө таза, ары кенен, Толунтур терезеси*

БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

гүлдөр менен (Маликов). *Мына биздин кенен Чүй* (Осмонкул). Ал эми түрк тилинде *geniş, epi çok olan* деген мааниде келет.

2. *Арбын, мол, көп, жетиштүү, жетик* деген маанилерде келет: *Тоюттардан кенен даярдап берсеңер гана сүт аласыңар* (Убукеев). *Агызып терди маңдайдан, Аштыкты кенен салалы* («Манас»). *Акылга кенен, кулун сындуу кумар көз болсун* (Жантөшев).

3. *Өтмө мааниде* март, кең пейил, берекелүү деген маанини берет: *Бири кенен, бири тар, Ар бир түрлүү жан болот* (Осмонкул).

4. Кийим-кечекке карата *бош, чоң* деген мааниде колдонулат: *Эшиктин алдында кенен көйнөкчөн, бутуна көлөчүн коңултак салган атасы*.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк тилдериндеги *кең/кууш* сын атоочторунун семантикалык структурасына, лексикалык айкашына жана deriva-

циялык потенциалына анализ жүргүзүүнүн натыйжасында мындай жыйынтыкка келүүгө болот. Эки тилде мейкиндиктин катыштын туюндурулушунда белгилүү бир деңгээлде жалпылыктар байкалат. Ошону менен бирге ар бир тилде бул бирдиктер уникалдуу айкалышка жана деривациялык мүнөзгө ээ.

Адабияттар

1. Рахилина Е.В. *Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость*. -М.: Русские словари, 2000.

2. Ташлыкова М.Б. *Параметрические прилагательные как единицы измерения масштаба личности // Русский язык: исторические судьбы и современность: III межд.конг. иссл. рус.яз.* -М., 2007.

3. Шрамм А.Н. *Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного языка)*. -Л., 1979.

ТЕКТЕШ ЭМЕС ТИЛДЕРДЕГИ
АТ АТООЧТОР
(англис жана кыргыз тилдеринин негизинде)

МЕСТОИМЕНИЕ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
(на материале английского и кыргызского языков)

PRONOUNS IN DIFFERENT
LANGUAGES
(on the based of English and Kyrgyz languages)

Аннотация: Бул макалада ат атоочтордун эки тилде берилиши жана котормо маселеси каралат.

Түйүндүү сөздөр: котормо, ат атооч, грамматика, салыштыруу, сүрөттөө, иликтоо.

Аннотация: В данной статье рассматриваются передачи местоимений двух языках и проблемы перевода.

Ключевые слова: Перевод, местоимение, грамматика, сопоставление, описание, анализ.

Abstract: The article deals with pronouns in two languages and the problem of translation.

Key words: Translation, pronouns, grammar, comparison, description, analyses.

Дүйнөлүк котормо илиминде XVII кылымдан бери талкууланып келе жаткан “сөзмө-сөз которуу же эркин которуу” маселесин кыргыз адабиятынын котормочулары жана изилдөөчүлөрү да талкуулай баштаган. Бул макалада англис жана кыргыз тилиндеги ат атоочтор жана котормо жонундо сөз болмокчу. Ал эми котормо боюнча тилчи окумуштуулар тарабынан бир топ аныктамалар берилген. Алардын кээ бирлерине токтоло кетсек. Ал эми Я.И.Рецкер [5,3-6] котормонун негизги функциясы – “башка тилдин каражаттарын пайдалануу аркылуу түпнусканын мазмундук бирдигин жана стилин сактоо менен котормо тилге толук, так жеткирүү” экендигин айткан. Л.С.Бархударов [3,71-6] “каторуу – бул кептик чыгармачылыкты бир тилден экинчи тилге мазмунун, маанисин сактоо менен жеткирүү процесси” деп атаган. Котормо процесси өз алдынча чыгармачылык иш-аракети экендиги жана котормодогу негизги катачылык котормону өтө майдалап жиберүү же аны жалпылап жиберүү экендигин П.Ньюмарк [6,72-6] “Approaches To Translation” аттуу эмгегинде жазган: “Translation is a craft consisting in the attempt to replace a written message and/or statement in one language by the same message and/or statement in another language. Each exercises some kind of tension, a dialectic, an argument

based on the claims of each language. The basic loss is on a continuum between over-translation (increased detail) and under-translation (increased generalization).’ Бирок кандай гана каражатты колдонбосун, котормочу бир тилде жаралган чыгарманы экинчи тилге толук, эч кандай үзгүлтүккө учуратпай которууга мүмкүн эмес экендигин Т.А.Казакова [6] ар бир элдин маданияты гана ар түрдүү болбостон, алардын тилинин грамматикасы, сөздөрүнүн саны ж.б. көптөгөн айырмачылыктары болгондуктан бир тилден экинчи тилге толук, так которуу мүмкүн эмес деп белгилеген. Которуу процессинде сөздүктөрдү колдонуу менен сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын толук эквиваленттерин табуу көп учурда мүмкүн эмес. Мындай учурларда котормочулар котормонун трансформациялык түрүн колдонушат. Трансформациялык котормо чыгармадагы айтайын деген негизги ойду адекваттуу берүү үчүн сөздүн же сөз айкашынын ички формасын өзгөртүп берүү же аны башка сөз менен алмаштыруу болуп саналат. Адекваттуулукка жетишүү үчүн котормочунун негизги функциясы котормо процессинде пайда болгон проблеманы туура аныктап, керектүү трансформациянын негизинде котормону ишке ашыруу. Котормо илиминин теориясынын негизинде ар турдуу жанрдагы чыгармаларды

которуу маселелери көптөгөн лингвисттердин, тилчилердин, котормочулардын, жазуучулардын жана акындардын эмгектеринде изилденген. Котормо, өзгөчө көркөм котормо, тил илиминде олуттуу орунду ээлейт. В. Я. Задорнова менен О. С. Ахманова [7,93-96-б.] котормону «башка тилге маалыматтын өзүн гана берүүнү камсыз кылбастан, алгачкы текстке формасы боюнча да (ички жана сырткы) толук дал келүүнү камсыз кылган сүйлөм каражаттарын башка тилден издөө» катары аныкташкан. Алар көркөм котормо түп нусканын ыкмаларынын бардык топтомун башка тилдин каражаттары менен кайтадан берүүгө аракет кылуу аркылуу гана болорун, мындайча айтканда, түпнусканын темасына вариациялык бир түрү болорун айтат. Бирок бул котормону таптакыр эле жүргүзбөй коюу дегенди билдирбейт; бул адамдын чыгармачыл изденүүсүнүн эң олуттуу тармагынын бири, чет элдик чыгарманын жакшы котормосу кай бир учурда баштапкы тилде жаралган чыгармага салыштырмалуу котормонун тилин жана ошол өлкөнүн маданиятын аз болсо да байытат. Котормочунун алдындагы каражаттардын чектелүү экенин түшүнүп, – анткени ар башка тилдер чындыкты ар башкача сүрөттөйт – ошондой болсо да, Л. С. Бархударовдун [3,38-б]: «Которулбай турган жеке индивидуалдуулук бар, бирок которулбай турган тексттер жок» деген тезисине таянабыз.

Подтекст сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, ситуациялардын, тексттеги баардык семиотикалык белгилердин көп маанилүүлүгүнөн жана ар кандай түрдө чечмеленишинен улам пайда болот. Мында семиотикалык белгилердин маанилери, сөздөрдүн коннотациялык маанилери, синонимдер жана омонимдер, улуттук калыптанып калган сөз айкаштарынын чечмелениши чоң мааниге ээ.

Подтексттеги маанини дайыма эле туура чечмелөөгө мүмкүн боло бербейт, мындай учурда *контекстти* – ситуацияны (автордун жеке өзү менен байланышкан учурлар, жашоосу, заман, ж.б.) изилдеп, чыгармадагы семиотикалык белгилердин маанилеринин пайда болуу себептерин жана сөздөрдүн экстралингвистикалык маанилерин талдап чыгуу зарыл.

Тектеш эмес тилдердин негизинде сөздөрдү которуунун ыкмалары жана анын мыйзам ченемдүүлүктөрү талданып, төмөндөгү маселелер логикалуу багытта коюлганга жана мисалдар менен тастыкталганга аракет жасалды.

Ат атоочтор – тилдин өнүгүш өрчүшүн өзгөчө чагылдырган сөздүк курамындагы сөздөрдүн эн байыркы катмары. Анткени, ат атоочсуз тил болбойт. Тил аттуунун баарына бирдей мүнөздүү сөздөрдүн катарында дал ушул ат атоочтор түзөт.

Эгерде негизги түркүмдөгү сөздөр чындыкка багытталып, чындыктын бир бөлүгүн же кандайдыр бир белгисин чагылдырса, ат атоочтор, андан айырмаланып, чындыкка эмес, кеп жүрүп жаткан кырдаалга, анын катышуучуларына, же кептин өзүнө багытталып, негизги түркүмдөгү сөздөрдүн тилдеги ички чагылышын, нуска-моделдин түзөт.

Анткени тилдердеги ат атоочтордун, негизинен, бири бирине дал келиши жана анда орун алган айырмачылыктардын ат атоочтордун керт башына мүнөздүү болгон тыбыштык алмашуулар менен түшүндүрүлүшү

муну ачык көрсөтөт. Кыргыз- мен, сен, ал; казак- ай; тув.- мен, сен, ол; азербайжан- мен, сен, о; турк- бен, сен, о; өзбек, уйгур – мен, сен, у; башкыр – мин, пин, ул; татар – мин, син,ул; англ – **I, you, he, she, it**;

Ат атооч деп атооч сөздөрдүн ордуна колдонулуп, затты же анын белгилерин тике атабай, аларды шилтөө аркылуу көрсөткөн сөздөр аталат.

Ат атоочту башка атооч сөздөрдөн айырмаланып турган башкы белги – анын маанисинин жалпылыгы же абстрактуулугу.

Маанилик булактын милдетин сөз айкашы түрүндөй бир текст же анын үзүндүсү да болушу мүмкүн.

1. Мис.: Эки бала **сен** болдуң,

Эмгектүү карган мен болдум. (12, С.137\5840).

I've but two son's- just **you** and **he**,

I'm just a strengthless old man, that's me! (12, С.162\5840).

2. Илгери- илгери бир эне жашаптыр. **Ал** күн нуруна күндө жуунуп, таза жүргөн сулуу эне болуптур (жомок).

Once upon a time there was lived one old woman. **She** was clean, pretty and washes by sunrise everyday. (10, биздин котормо)

3. “Жанек мерген сенсиңби?”-деп, кементайды жамынган карагайды мыкчып жыгылды. (10, Жанек мерген)

She fell down on the log sheltering it with her kementayem (outerwear) (10)

4. Give it to me, kichine bala. I'll put it away as a remembrance **she** said softly. (10, p 54)

Мара берчи муну, кичине бала! – деди **ал** акырын гана. – **мен** эстеликке сактап коеюн... (9,1836).

5. **Ал** менин итим. **It** is my dog. **Ал** анын күнөөсү. **It** is his fault. Англис тилинде ал эки шартта колдонулат. Айбанаттар, жан-жаныбарларга жана жансыз, абстракту заттарга карата болуп. (биздин мисалдар)

Котормо - башка элдин жашоосу, маданияты жана тарыхы менен таанышууда, алардын адабий жана илимий жетишкендиктери менен алмашуу процесстерин жүргүзүүдө маанилүү. Тили башка элдерди байланыштыруу максатындагы социалдык кызматты аткаруу менен котормо элдин маданиятынын өнүгүшүнө, ар тараптуу карым-катнаштын пайда болушуна шарт түзөт.

Изилдөөнүн жыйынтыгында котормо түп нусканын тилинен канчалык алыс болсо, ошончолук адекваттуулук да аз сакталат. Бирок ар бир өнүккөн улуттук тил башка тилде айтылган ойду өзүнүн ат атоочтору менен, б.а. толук берүүгө мүмкүнчүлүгү жетишээрлик экендигин аныктоого болот.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Текстаануу, Лингвопоэтика. - Б., 2009, -928 б.

2. Алишова М.К. Виды стилистических трансформаций при переводе эпитетов с кыргызского языка на английский. Дис...канд.филол.наук.-Б.,2009-188с.

3. Бархударов Л.С., Язык и перевод. -М., 1975.

4. Жайлообаев Б.А. Кыргыз тилиндеги атама сүйлөмдөр.КДА. - Б., 2004. -с25

5. Рецкер Я.И. О закономерностях соответствиях при переводе на родной язык, Вопросы теории и методики учебного перевода.- Изд-во Академии Наук РСФСР 1950.

6. Akhmanova O.S., Zadornova V. *On Linguopoetic Stratification of Literary Texts.* – *Poetica: An International Journal of Linguistic.* – *Literary Studies.* Tokyo, 1977, №7

7. Akhmanova O.S., Zadornova V. *Towards a Linguopoetic Study of Texts.* – Sheffield, 1983, vol., 3, № 9

8. Айтматов Ч. *Үч томдон турган чыгармалар.* – Фрунзе: Кыргызстан, 1982-1983. Т.1.-1982.-448 б.; Т.2.-1982.-510 б.; Т.3.-1983.-432 б.

9. Aitmatov Ch. *Selected stories.* – Boston; Moscow: International Centre, 2000.-350 p.

10. Кыргыз эл жомоктору//Kyrgyz fairy-tales/Комор. М.К.Алишова.-Б.,2011.-112б.

11. «Манас»: Эпосу.4 кит./ С.Орозбак уулунун варианты боюнча. 1-китеп.-1978.-296 б.; 2-китеп.-1980.-449 б.; 3-китеп.-1981.-346 б.; 4-китеп.-1982.-366 б. Фрунзе: Кыргызстан,-1982.

12. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов.* – М.: Советская энциклопедия, 1969.- 606 с.

GELENEKSEL KIRGIZ KADIN TAKILARI

КЫРГЫЗ АЯЛДАРЫНЫН САЛТТУУ ЖАСАЛГАЛАРЫ

TRADITIONAL ORNAMENTS OF KYRGYZ WOMEN

Özet: Her toplum dünyaya belli bir bakış açısıyla bakar. Coğrafya, iklim, inanış, köken, tarih ve bunlara bağlı olarak gelişmiş yaşam tarzı bu bakış açısının bileşenleridir. En geniş tanımıyla kültür ekilen, biriktirilen bütün öğeler içerisinde barındıran değerler bütünüdür. Bu bağlamda Kırgız toplumunun dünya görüşünü, değer ölçülerini gösteren maddi öğelerden birisi de kadın takılarıdır. Çok köklü bir geçmişi olan takı kültürü geçmişte olduğu gibi, günümüzde de geleneğe zenginlik ve değer katar. Süslenme ve güzel görünmede kullanılan objeler taşıdıkları sembollerle, kullanılışlarıyla çok çeşitli işlevlere sahiptirler. Bu çalışmada Kırgız kadınlarının kullandıkları takıların adları, bu adların etimolojileri, kullanılış biçimleri, taşıdıkları anlamlar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız kültürü, takı, kullanım, işlev, etimoloji

Аннотация: Ар бир коом дүйнөгө өзүнө гана тиешелүү көз караш менен карайт. География, климат, дин, тек, тарых жана өнүккөн жашоо таризи мындай өзгөчө көз карашка негизделген. Кеңири аныктама бере турган болсок, маданият жогоруда саналган элементтердин баарын бириктирип турат. Кыргыз коомунун дүйнөгө болгон айырмалуу көз карашынын, баалуулуктарынын бирден бир көрсөткүчү – бул аялдын зер буюмдары. Тамыры кеңири жайылган зергерлик маданияты байыркы доордогу сымал, азыркы күндө да каада-салтыбызды байытууда. Сулуулануу жана кооздонууда колдонулган нерселердин символикалары жана колдонулуш максаты ар тараптуу. Бул эмгекте кыргыз аялзаты колдонгон зер буюмдарынын аталыштары, ал аталыштардын этимологиясы, колдонулуш максаттары, алардын маңызы тууралуу сөз болмокчу.

Түйүндүү сөздөр: Кыргыз Маданияты, кымбат баалуу буюмдар, милдет, этимология.

Abstract: Every society has values. Geography, climate, belief, origin, history, and lifestyles are components of this perspective. Culture is always defined as pre-fetched values. From this point female jewels are concrete cultural objects in Kyrgyz culture. There are a very old history of jewelery, jewelery is tradition and it enriches the tradition. The objects of ornamentation have functions that generally seems at symbols and usages. In this work will be shown the names of the jewels used by the Kyrgyz women, jewelries names etymologies, usages and symbols

Key Words: Kyrgyz culture, jewelery, usage, function, etymology

Takı kullanımının temelinde genel olarak güzel görünme ve bir olguyu sembolize etme yatmaktadır. "Güzel görünmek her insanın yaradılışından gelme bir duygudur. Dolayısıyla insanoglu beğendiği ve kendini güzel göstereceğine inandığı her nesneyi vücudunda taşımaya ve takmaya özen göstermiştir" (Özbağı 2000: 788). Takıların sözsüz iletişim aracı olmaları onların işlevsel boyutunu gündeme getirir. Kullanılan takılar sayesinde evliyi bekârdan, zengini fakirden ayırt edebileceğimiz gibi kişinin hangi dine hatta hangi mezhebe mensup olduğunu anlama olanağına da sahip oluruz. Takıların diğer yönüyle tarih boyunca yatırım ve güvence aracı olarak da saklanıldığını görmekteyiz.

Geleneklerine kökten bağlı Kırgızların yaşamlarında atalarının yadigarı olan takı kültürü günümüzde aktif olarak

varlığını sürdürmektedir. Bunun en büyük kanıtı tarih boyunca Kırgız toplumunda var olmuş olan *zergerci* (altın, gümüş, bakır, tunç vb. işleyen kişiler) adlı ustaların gelişen teknolojiye rağmen bugün de varlıklarını sürdürmeleri ve takı taleplerine karşılık vermeleridir.

Kırgız kadınlarının kullandıkları takılar diğer Türk topluluklarıyla benzerlik gösterir. Ancak daha ayrıntılı olarak araştırıldığında Kırgız kadın takılarının kendine has nitelikleri, sembolleri göze çarpmaktadır. Kırgızca takı adları da bu hususta dikkate değer bir nitelik taşımaktadır. Daha sistematik ve detaylı bir inceleme için öncelikle bu takıların vücutta taşınıp takıldıkları yerlere göre sınıflandırmak gerekmektedir.

1. Saç Takıları

1.1.Çaç uçtuk (Çaçpak): *Çaç uçtuk* kelimesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı '*saç uçuğu*'dur. Genellikle başın üstünden ikiye ayrılan saç örgüsü *çaç uçtuk* ile birleştirilir. Bu iki *çaç uçtuk* da paralel şekilde birbirine bağlanır. Böylece simetrik bir görünüm oluşması sağlanır. *Çaç uçtuk* ile birlikte göçebe Kırgız ailesinin değerli eşyalarının konulduğu sandık anahtarları da *çaç uçtuk* düzeneği ile taşınır. Bu durum *Çaç uçtuk* ve anahtar taşıyan kişinin dik yürümesini zorunlu kılmaktadır. Bugün *çaç uçtuk*'un kullanım yaygınlığı yoktur. Kullanım alanları daha çok geleneksel tören ve eğlencelerdir. *Çaç uçtuk*'lar en çok beyaz taşlarla süslenilirlerken, bazı *çaç uçtuk*'larda sihir bozucu, kötü ruhları kovucu semboller ve semboller de yer alabilir. Ayrıca *Çaç uçtuk*'ların yapılışı, desenleri bölgelere göre de farklılaşabilir.

Çaç uçtuk ile eş anlamlı olarak *çaçpak* kelimesi de kullanılır. *Çaçpak* '*saç örgüsüyle beraber örülen saçak*' (Yudahin 1994: 243). Günlük dilde temel anlamının yanında saç tokası anlamında da kullanılır. *Çaçpak* (*çaç+bağ*) birleşik kelimesinde, ET. *ba-* '*bağlamak, iplikle tutturmak, iliştiirmek*' (bkz. *Drevnetyurskiy slovar*' 1969: 76). *ba+ğ-*; şeklinde fiilden isim yapılmış, bu isimde de ön ses /b/ gerileyici benzeşmeyle ötümsüzleşerek /p/ sesine, kelime sonu art damak /ğ/ sesi de /k/ ya değişmiştir.

Çaçpak ile yapılan saç örgü ve süslemeleri *Manas Destanı*'nda da yer almaktadır.

"Buruk kakan Ak Erkek

Başındaki mandiliyi

Başından alıp giydi

Sağ yanındaki saçını yıkadı,

Sağ yanına ördü

Sol yanındaki saçını yıkadı

Sol tarafa ördü

Altından *çaçpak*'ı bir kucak

At kuyruğa bağladı

Gümüşten *çaçpak*'ı bir kucak

Gün kuyruğa bağladı" (Metin I-II, R.s. 36/1023-1034)

'Bu mısralarda Ak Erkek'in saçını *çaçpak* denilen saçaklarla birlikte ördüğünü, bu örgüleri at kuyruk denilen ay şeklindeki tokayla ve gün kuyruk denilen güneş şeklindeki tokayla bağlandığını görmekteyiz' (Yıldız 1995: 408; 409)

1.2. Taralga (Taralça, İlmek, Çaç togosu): Toka anlamındaki bu kelime *taralça*, *ilmek*, *çaç togosu* kelimeleriyle eş anlamlıdır. *Taralga* ve *taralça* kelimeleri '*tara-*' fiilinden /-l-/ ve /-ça/ fiilden isim yapma ekleriyle isim durumuna gelmiştir. krş. '*saç taraldı*' (DLT II, 126)

İlmek '*çengel, kanca*' (Yudahin 1994: 368) temel anlamının yanında günlük dilde saç tokasını ifade etmek için de kullanılır. *İlmek* (<il+mek); '*1. Hafif bir düğüm yaparak bağlamak 2. Halı dokurken düğümleri bağlamak*' (bkz. *Türkçe Sözlük* 1998: 1073). '*Kelime Genel Türkçede asmak anlamında da kullanılır*' (Sevortyan 1974: 343) krş. '*ilmék* (il+mék), Osm. *İlmek*; çevirme, döngü, bir düğüm (Radloff 1893; 1498). Y.Uyg. ilmaq '*asmak*' (Necipoviç 1995: 175).

Çaç togo'su için etimolojik olarak daha çok *togo* (*toka, toğa*) kelimesinin üzerinde durmak gerekiyor. Toka kelimesinin kökeniyle ilgili; '*toku*: (?*toko*.) *toka-toğa* XI. yy. *Hakaniye toku*; *kemer tokası*' (Clouston 1974: 466). '*torgo*; *etrafında dönmek, etrafını almak, ortaya çıkmak, torgi*; *daire teşkil etmek, Çağ. toğalak*; *yuvarlak* (Poppe 1994: 95) krş. Krg. *togolok* '*yuvarlak*' (Yudahin 1994: 742)

2. Kulak ve Burun Takıları

2.1. Söykö (Sırğa, İymek): *Söykö* küpe anlamındadır. Diğer adları *sırğa* ve *iyemek*'tir. Genellikle gümüşten yapılır. Geleneksel *söykö*'ler yaklaşık 25 cm. uzunluğunda, çok kompleks birbirine düğümlenmiş koni biçiminde bir yapıya sahiptir. Temel amacı *söykö* olmayan muska biçimindeki *tumar*, *bilerik* ve *topçu* gibi takılar da istenildiğinde *söykö*'ye dönüştürülebilir.

Söykö yeni gelin olmuş kızın temel süs eşyalarından biridir. Kırgız kültüründe *söykö* takmak kişinin evli olduğunu gösterir. '*Kız almak, bir erkeği sözlemek (ya da nişanlamak)*' anlamına gelen "*söykö saluu*" deyimini günlük dilde yaygın olarak kullanılır.

Söykö (<Moğ. *süyke*) alıntı bir kelimedir. '*Süyke*; *küpe, damadın ailesi tarafından verilen ve nerdeyse nikâh yüzüğüne eş değer bir sembolü olan, evli bir kadının başının iki yanından sarkan başlık süsü*' (Lessing 2003: 1149)

Söykö ile eş anlamlı olan *sırğa* kelimesinin kökeniyle ilgili bazı bilim adamlarının "*as- ve ısır-*" fiillerine dayandırılan görüşlerine (bkz. Eren 1999: 275) ilave olarak bunlardan farklı iki fikir ileri sürebiliriz. Bunlardan ilki; Moğ. *siri-* '*maden filizi eritmek, ergitmek, maden cevherini eriterek arıtmak*' (Lessing 2003: 1112) krş. Çuv. *şbra-* '*erimek, pişmek, demir dökmek, yanmak, ısıldamak, parlamak. Ana Altaycadaki yeniden yapılandırılmış hali *silrA-* '*erimek (demir vs. hakkında)*' (Tenişev vd. 2001: 411). Buna göre **silrA->siri-ga >sırğa?>sırğa* '*dökme demir anlamında küpe ya da benzeri süs eşyaları*'. Kelimenin kökeniyle ilgili söyleyebileceğimiz bir diğer fikir **sır-* '*miras bırakmak, bir şeyi dizmek, silsile halinde olmak?*' fiil kökünden *sır-ga* '*sıraya dizilmiş; miras olarak aktarılmış süs eşyası*'. Küpe Kırgızlarda büyükanneden torunlara miras olarak bırakılan somut kültürel unsurlardan birisidir. Krş. Trm. *Sırgan* '*sıraya dizilmiş, sıralı*' (Tekin vd. 1995: 578). Ayrıca '*sır-* eyleminin anlam içeriği inceltmek, iplik yapmak, ince ipliklerle dikmek, parlatmak, düzlemek, eritip akıtmak, sarsmak, ipliği yumak yapmak, çıkışmak, direk, kazık (Eyüboğlu 1989: 125)

Söykö ve *sırğa* ile eş anlamlı bir diğer kelime *iyemek*'tir. *iyemek*<*iy-mek*<ET. *eg-*'eğmek, bükmek: *iki suk eğreklerni egip*' (bkz. Clouston 1972: 99) krş. Yak. *ieğ-* (<ëk-) (Tekin 1995: 180). Eğilerek oluşturulan, şekil verilen bir takının adı olduğu kelimenin kökünden anlaşılıyor.

2.2.Şuru (Monçok): Türkiye Türkçesindeki karşılığı kolyedir. *Şuru* ipe ya da benzer bir materyale dizilip boyuna takılan süs ve ziynet eşyasıdır. *Şuru*'lar genellikle çok köşeli, sivri uçlu şekillerde yapılırlar. *Şuru* kelimesi arkaik bir kelime olarak görülebileceği gibi, Kalmukça üzerinden Kırgızca'ya geçmiş yeniden ödünçleme olabilir. Kal. '*şür* '*mercan, mercan kırmızısı*' (Ramstedt 1935: 371), *çër/çërë* '*yüzük, halka*', *kuçla çërë* '*parmak yüzüğü*', Mac. *gyürü*<E. Çuv. **jürü* (Gomb. BTL, 82-83) (Fedotov 1996: 112). Gerçek *Çuvaşça* sözcüklerde **ç-* yalnız *ş-* ile gösterilmektedir. Bu kural açık olmakla birlikte, *Gambocz* (1912b: 57) *Macarca csalIn* (*çalan*) '*ısrırgan*' sözcüğünü Eski *Çuvaşça* **çalağan* (>Çuv. *silan* '*bitki, çalı dikeni, kara diken; yabani erik ağacı; yaban gülü*) biçiminden ödünç sayarken, *Çuvaşça* için de bir **ç->ş-* değişimi kabul etmiş olmaktadır (Ceylan 1997: 33). *Gambocz*'un görüşü doğruysa (Çuv. *çër/çërë*>) Krg. *şuru* kelimesi en eski Kırgızca'daki arkaizmlerden birisi sayılabilir.

Şuru kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılan diğer kelime *monçok*'tur. *Monçuk* '*boncuk, süs için boyna takılan değerli taşlar; atın boynuna takılan değerli taş, aslan tur-*

nağı, muska gibi şeyler' (DLT Dizin 1986: 413). krş. Hak moncik, Kzk. monşak, Özb. munçok; Osm.boncuk (bkz. Clason 1972: 349). Krg.monçok<ET. monçuk~munçuk~munçug<*mınçuk (T. Tekin), RÊsÊnen (V):<*boyun+cuk (Gülensoy 2007: 156)

2.3.Tumar: 'Nazar değmemesi için kullanılan muskadır' (Yudahin 1994: 759). Erkekler de kadınlar da kullanabilmektedir. Çocuklar için beşiğe veya kıyafete takılırlarken yetişkinlerinki boyna takılır. Tumar'lar çeşitli hayvanların uzuvları (tırnak, kemik, diş vb.) ndan yapılabilirler. 'Tumar; Yun. 1. Yazılı, katlanmış, hacimli kağıt, doküman 2. İçine ayet yazıp, üç köşeli şekilde dürülüp vücuda asılan kağıt (Karasaev 2016: 730). Husayn Karasaev'in tumar ile ilgili yapmış olduğu bu tespit muhtemelen Şemsettin Sami'nin "Kâmus-ı Türki" adlı eserinden alınmıştır. Tumar, belki deri anlamında olan Yunanca "touxai"den (Şemsettin Sami 2013; 910). Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük'ünde Kelimenin Arapça olduğu belirtilmiş; 'tümAr, çoğulu tvÂmir; tomar, dürülmüş nesne' (Devellioğlu 2004: 1113)

3. Parmak ve Bilek Takıları:

3.1.Şakek: Yüzük anlamındadır. Öte yandan sıradan bir demir halkayı ifade etmek için de kullanılır (bkz. Yudahin 1994: 676). Türkiye Türkçesi de dahil birçok Türk dilinde kelime, yüzük ya da bazı ses değişimleriyle benzer şekildedir: Az. üzük, Nog. yüzük, Bşk. yözök (bkz. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1992: 1001-1004). İçkilik Kırgız diyalektinde ve Özbekistan Kırgız diyalektinde kelime; *cüzdük*, *şakek cüzdük* olarak kullanılır. (Mukambaev 2009: 416). "Cüzdük salmay" (avuç içine yüzük saklanarak oynan bir oyun) oyunu Kırgızlar arasında yaygın olarak oynanır. Şakek'in bir türü olan *möör şakek* (mühür yüzük) boy ileri gelenlerinin yazışmalarında, ticaretlerinde imza olarak kullanılmıştır. Şakek'in Batı'da olduğu gibi evlilik sembolü olarak görülmesi Sovyet döneminden sonra yaygınlaşmıştır. Bu kelimenin alıntı iki kelimenin birleşmesiyle oluştuğunu tahmin etmekteyiz; *şakek* 'büyük akik, değerli akik<şaa akak?< Far. şah "hükümdar, yönetici" (Steingass 1998: 726), Ar.əaqiq "akik taşı, mücevher" (Steingass 1998: 859). Krg. akak 'kırmızı halka' (Yudahin 1994: 11). krş. Krg. şaa müyüz 'büyük boynuzlar, büyük boynuzlu öküz' (Yudahin 1994: 675).

3.2.Bilerik: Türkiye Türkçesindeki *bilezik* kelimesinin karşılığıdır. Altın, gümüş, bakır, tunç gibi madenlerden imal edilen *bilerik*'lerin yanında kemik ve boynuzlardan imal yapılan *bilerik*'ler de vardır. Bazı *bilerik*'ler hacmiyle değerli kabul edilirlerken; ince ve zarif, detaylı işlemlere sahip olanlar *zergerci*'nin yeteneğinin göstergesidir. Bu zinet ve süs eşyası birçok toplumda olduğu gibi Kırgız toplumunda da yatırım aracı olarak kullanılır. Bu nedenle inci, mercan ve daha başka değerli taşlarla süslenebilirler. 'Diyalektlerde -r-'li biçimlerin varlığı düşündürücüdür. Ancak -r-'lerin sonradan türediği anlaşılıyor' (Eren 1999: 53) krş. Trk. *bilezik*, Özb. *bilegüzük* (*bilek+yüzük*). **bilek-yürük>bile(g)rük 'bilezik'> mog. bilicüg/bilisüg/bülüsüg* (Dybo vd. 2003: 343). Bu açıklamalar *bilerik* kelimesinin *bilek+yüzük* kelimelerinden türemiş olduğu ve bu türemeden sonra iç ses /-r-/ siyle önce *bilerik* şekline gelişmiş, ardından diğer Türk yazı dillerinin aksine Kırgızca'da iç ses /-z-/ sesi düşmüş ve nihayet Kırgız yazı dilinde *bilerik* şeklini almıştır. Benzer fonolojik değişimler Türkiye Türkçesi ağızlarında da vardır: *bilenzik* (*bilersük, bilerzik, bilerziyh*), *bilersük* (Salman Ak-

kuş-Ordu) (bkz. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1993: 2111).

Sonuç

Kırgız kadın takılarının içinde eş anlamlı kelimelerin fazla olması ve her kelimenin bir öbürü kadar yaygın kullanılması takı kültürü zenginliğinin leksikolojiye etkisi olarak düşünülebilir. Kelimelerin bir kısmının alıntı bir kısmının ise Türkçe olması ayrıca dikkat çekicidir.

Bir dildeki yabancı öğelerden yola çıkarak bir toplumun tarih boyunca hangi toplumlarla ilişkide bulunduğu konusunda karar verebilmek mümkündür (Aydın 2014: 132). Farklı milletlerle kardeş boylarla karışıp bütünleşmek, kültür öğeleri ve onların adlarının bir değerine taşınmasına olanak sağlar. *Büyük Moğol İmparatorluğu'nun 1260'larda yıkılışından sonra Batı Moğolları (Altın Orda, Çağatay Ulusu) XIII. ve XIV. Yüzyıllarda dillerini kaybettiler. Deşt-i Kıpçak'ta, Orta Asya'da, Volga Bölgesinde, Kırım'da ve Kafkasya'da hızlı bir şekilde Türkleşme dönemi yaşandı* (Kadyrbayev 2005: 252). Bu sürecin Orta Asya ayağında Kırgızca'daki takı adlarının bir kısmında Moğolca (üst katman olarak) etkisi kabul edilebilir. *Tanrı Dağlarındaki Kırgız halkının Moğol dönemi sonrasında oluşumu konusundaki teorisini üç unsura dayandıran K.İ. Petrov'a göre Kırgız halkının Tanrı Dağlarındaki oluşumu a) buradaki Uygur-Karlık kabileleri b) XIII. yüzyılda Tanrı Dağlarına gelen Moğol kabileleri c) Ana çekirdeği yaklaşık XIII. ve XIV. yüzyıl başlarında Yenisey Kırgız kabilelerini asimile eden Kuzey Altay ve Ob nehrinin yukarı akımlarındaki Kimak-Kıpçakların oluşturdukları Yenisey-İrtiş ovasında yaşayan kabileler ile gerçekleşmiştir.* (Barthold 2010: 241).

Takı kültüründeki inanç düzlemi çok köklü ve derin izler taşır. Toplum zihniyeti, toplumun içine girdiği kültür dairesi, o toplumun inançlar bütününe bağlıdır. Ritüellerde kullanılan nesnelere, insan vücudunda ya da elbisesinde taşınan takıların altında Tanrı'ya sığınma, kötülüklerden korunma dürtüsü yatmaktadır. Bunun en güzel kültürel dışavurumu *tumar* adlı takıda görülür.

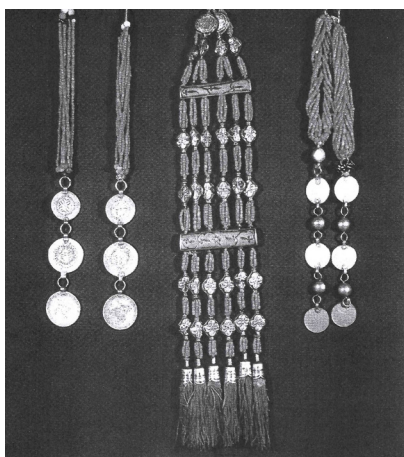
Takıların bir nevi değerli zinet eşyaları oluşları hazine tabir edilen altın temelli eşyalardan sayılmalarını sağlar. Boyun ve parmak takılarının inci, mercan taşlarla süslenmeleri burada bir büyük ustalık birikimini göstermekle birlikte söz konusu takıların yatırım ve güvence aracı olmalarına da hizmet eder. *Bilinenin aksine Kırgızların sadece göçebe olmadıkları, göçebe unsurlarla birlikte yerleşik kütelerin pek çok şehre ve köye sahip olduğunu Reşidüddin de söylüyor* (bkz. Barthold 2010: 216). Demir ve diğer takı hammaddelerini işledikten sonra süslemelerdeki estetik alt yapının bu yerleşik kültürde olduğu düşünülebilir.

Kırgız toplumunda burun ve yüzde hiç takı kullanılmaması yakın ve komşu sayılabilecek Hint, Fars (Tacik), Arap kültürlerinden bu anlamda etkilenilmediğini, ya da burun ve yüz takılarının içselleştirilmediği izlenimini uyandırmaktadır. Belki de Kırgızlar söz konusu topluluklarla komşu olmaktan çok önce kendi güzellik anlayışlarına göre takı kültürlerinin oluşturmuşlardır.

Kadın takıları maddi kültür öğeleridir ve bu maddi kültür öğeleri Kırgızların dünya görüşlerinde, yaşamlarının derin köklerinde oluşmuş, gelişmiş ve türlü sembolik anlamlara bürünmüştür. Bütün bunların leksik özelliklerini göz önünde bulundurup derinlerine inmek tıpkı sözlü edebiyatta olduğu gibi Kırgızların hangi uğraş alanlarında başarılı olduklarını gösterdiğini düşünüyoruz.

RESİMLER

1.Çaç uçtuk

Кайнак: Amantur Akmatalliev, Улуттук кийимдер.
Зергер буюмдар = Национальная одежда.
Ювелирные изделия

2.Taralga

Кайнак: <https://www.turmush.kg/ru/news:817>

3.Söykö

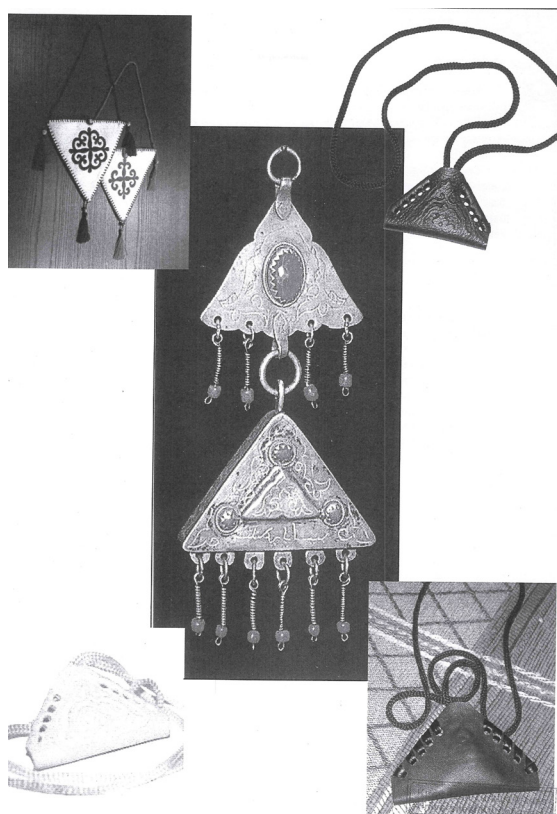
Кайнак: Kendi çekimimiz

4.Şuru

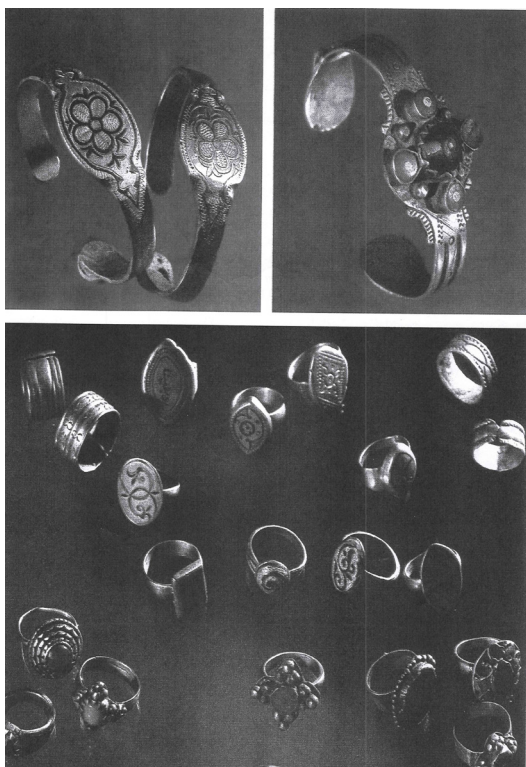
Кайнак: Kendi çekimimiz

5.Tumar

Кайнак: Amantur Akmatalliev, Улуттук кийимдер.
Зергер буюмдар = Национальная одежда.
Ювелирные изделия

6.Şakek ve Bilerik

Кайнак: Amantur Akmatalliev, Улуттук кийимдер. Зергер буюмдар = Национальная одежда. Ювелирные изделия

KAYNAKÇA

1.Barthold, Vasiliy, V. (2010). *Orta Asya Tarih ve Uygurlik* (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları
 2.Kadyrbaev, Sh. Aleksandr. (2005). "Turks (Uighurs, Kipchaks and Kanglis) in the History of the Mongols". *Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 58.NO , Proceedings of the First International Conference on the Medieval History of Eurasian Steppe: Szeged, Hungary May 11-16 2004. Part III, pp 249-253
 3.Aydın, Mehmet. (2014). *Dilbilim El Kitabı Temel Kavramlar ve Konular*, İstanbul: Akademik Kitaplar
 4.Strarostin, S.A., Dybo, A.V., Mudrak, O.A., (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Brill
 5.Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları
 6.Mukambaev, Ceembay (2009). *Kırgız Tilinin Dialektolojyalık Sözdüğü*, Bişkek: Kırgız Cumhuriyeti Millî Bilimler Akademisi Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Girne Amerikan Üniversitesi Türk Araştırma ve Tanıtım Merkezi
 7.Eren, Hasan. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Anlara: TDK Yayınları

8.Yıldız, Naciye (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara: TDK Yayınları
 9.Tekin, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, TDAD:13, Ankara: Simurg Yayınları
 10._____ (1967). *Determination of Middle Turkic Long Vowels Through 'AruG*, *Acta Oientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 20, NO 2 p.p., 151-170
 11._____, vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*, TDAD: 18, İstanbul: Simurg Yayınları
 12.Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları
 13.Sevortyan, Edvard V. (1974). *Etimologışeskaya slovarë tyurskiy yazikov*, Moskva: Izdatel'stvo 'NAUKA'
 14.Drevnetyuskiy Slovarë. (1969). *Leningrad: Akademiya NAUK SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Izdatel'stvo 'NAUKA'*
 15.Ramstedt, Gustav, J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura
 16.Karasaev, Husayn. (2016). *Kamus Naama, Bişkek: Ekinçi Basılışı*
 17.Poppe, Nikolaus. (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri* (çev. Zeki Kaymaz), İstanbul
 18. Ercilasun A. Bican., vd. (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
 19.Yudahin, Konstantin K. (1994). *Kırgız Sözlüğü* (çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
 20.Atalay, Besim. *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi Dizin* (1986). Ankara: TDK Yayınları
 21.Tuna, Osman N. (1972). *Osmanlıcada Moğolca Kelimeler*, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul, s. 209-250
 22.*Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1982). XII. Cilt, Ankara: TDK Yayınları
 23.*Türkçe Sözlük* (1998). 9. Baskı, Ankara: TDK Yayınları
 24.Clauson, Sir Gerrard (1972). *An Etymologica Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish*, London: Oxford University Press
 25.Radloff, Wilhelm (1893). *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte I, II*, St. Petersburg
 26.Tenişev, Erhem R., vd. (2001). *Svaritelëno istoričeskaya tyurskiy yazikov leksika*, Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Yazıkoznaniya 'Nauka'
 27.Sami, Şemsettin (2013). *Kamus-ı Türki*, 7.Baskı, İstanbul: Kapı Yayınları
 28.Steingass, Francis, J. (1998). *A Comprehensive Perisan-English Dictionary*, (First edition 1892), Beirut: Librairie du Liban Publishers
 29.Eyüboğlu, İsmet Z. (1989). *Türkçede Kökler Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi
 30.Özbağı, Tevhide (2002). "Geleneysel Türk Takıları", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., s. 785,799
 31.Fedotov, Mihail R. (1996), *Etimologışeskiy Slovarë Çuvaşskogo Yazıka I-II*, Çeboksarı:Çuvaşskiy Gosuderstvenniy Institut Gumaniternih 'Nauk'
 32.Ceylan, Emine (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları
 33.Necip, E. Necipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (çev. İklil Kurban), Ankara: TDK Yayınları
 34.Steingass, F. Joseph (1998), *A Comprehensive Persian-English Dictioanary*, Lebanon; Librairie du Liban Publishers

РОЛЬ МОРФОЛОГИИ В ОВЛАДЕНИИ НОРМАМИ РУССКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА УЧАЩИМИСЯ 6 КЛАССОВ ШКОЛ С КЫРГЫЗСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

THE ROLE OF MORPHOLOGY IN MASTERING THE NORMS OF THE RUSSIAN LITERARY LANGUAGE

Аннотация: В данной статье определена ключевая роль русского языка в воспитании и образовании учащихся. Подчеркнута актуальность одного из главных способов овладения учащимися русским литературным языком в его устной и письменной форме – изучение школьного курса морфологии. Также определено назначение школьной, т.е. облегчающей усвоение речи грамматики – обеспечить детям понимание грамматических норм.

Ключевые слова: русский язык, морфология, принципы обучения русскому языку, актуальность, перспективность, язык и культура русского народа.

Аннотация: Бул макалада орус тилинин окуучуларды тарбиялап, билим берүүдөгү чечүү ролу так аныкталган. Окуучулардын орус адабий тилин – оозеки жана жазуу түрүндө, башкача айтканда морфологиянын мектептик курсун үйрөнүүдөгү негизги ыкмаларынын орчундуулугу баса көрсөтүлүп кеткен. Ошондой эле мектептик, башка айтканда грамматиканын тилин жеңилдеткинчи түрдө окуп-үйрөнүүсү балдарга тилдин нормаларын камсыз кылууга таасир бере тургандыгы жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: орус тили, морфология, орус тилин окутуу принциптери, актуалдуу, перспективдүү, тил жана маданияты орус калкынын.

In this article is marked the main role of Russian language in the upbringing and education of pupils.

Highlighted the main ways mastering the Russian literary language orally and written forms, methods of studying course of morphology. It is also defined the facilitating assimilation which provides children to understand grammatical norms

Key words: Russian language, morphology, principles of learning Russian languages, relevance, perspective, language of Russian people

Пути совершенствования обучения русскому языку учащихся, обучающихся в школах с кыргызским языком обучения, предполагают вполне оправданную тенденцию к усилению внимания к практическим задачам обучения и воспитания.

Как отмечают Барыкина А.Н., В.П.Бурмистрова безгранична роль языка, который является могучим его орудием в трудовой и творческой деятельности. Ведь именно язык позволяет человеку освоить тайны мира, помогает узнать достижения прошлых веков. [1,13]

В настоящее время, в эпоху глобализации, компьютеризации возник интерес к изучению языков. До недавнего времени в школах Кыргызстана обучали кроме родного, русскому и одному из иностранных языков. Сегодня же молодежь имеет возможность выбирать иностранный язык из двадцати наиболее актуальных и перспективных мировых языков. Среди них

особое место занимает русский язык, популярность которого в последнее время необыкновенно возросла, что связано с миграцией населения, интересом к культуре и языку русского народа, укреплением политических, социальных, экономических связей.

В Кыргызской Республике обучению русскому языку придается значительное место в подготовке школьника. Начиная с первого класса, он является обязательным предметом для обучения. Однако, следует отметить, что в последние годы наблюдалась тенденция к уменьшению количества часов, например, сравнительно недавно, например, в шестых классах на обучение русского языка выделялось 4 часа в неделю, а в настоящее время предложено программой по русскому языку и объяснительному чтению лишь два часа в неделю. Причем требования, предъявляемые к изучению и освоению русского языка, остаются прежними и соответственно требуют пере-

смотря методов, способов, приемов обучения, поиска наиболее эффективных направлений в обучении языку. Очень важна и подготовка учителя русского языка и литературы, речь которого должна быть образцом для обучения правильной, грамотной речи учащихся.

Обращение к написанию данной статьи стало не случайным, так как опыт в качестве учителя русского языка, ежедневная работа с учениками на уроках позволила не просто сделать вывод о нормах владения языком учащихся, а опереться на данные, полученные в ходе опроса, тестирования по изученным темам, определения уровня знаний грамматических тем, в частности, морфологии. Данные констатирующего среза, который проходил с целью определения знаний по морфологии учащихся 6 классов с кыргызским языком обучения, позволили выявить не только уровень владения грамматическим материалом учащимися, но и уровень владения монологической речью учащихся.

На сегодняшний день имеется опыт практической реализации многих новых сторон обучения, в частности опыт взаимосвязанного развития уроков грамматики с задачами развития речи детей.

Важное значение в овладении учащимися языком в его устной и письменной форме придается изучению школьного курса морфологии.

Л.П. Федоренко отмечала о назначении школьной грамматики, которая облегчает усвоение речи грамматики-обеспечить детям понимание грамматических норм [6, 5].

Обучение морфологии в общеобразовательных школах позволяет учащимся сформировать знания по грамматике, которые учащиеся получают не только на уроках русского языка, но и на уроках родного языка. Знание грамматических норм позволяет ученикам автоматически контролировать не только свою речь, но и обращать внимание на правильное использование грамматических норм в речи окружающих. Важно для ученика не только изучить морфологию, усвоить теоретические знания по морфологии, но и практически овладеть языковым материалом для обогащения устной, разговорной и письменной речью.

В морфологию входят слова, которым характерны общие значения предмета, признака, количества, а также действия. Анализ разрядов внутри частей речи также требует рассмотрения лексических значений слов. [5,7]. Все это создает предпосылки для проведения на уроках морфологии словарно-семантической работы – основы обогащения словаря учащихся.

Обращение к программам по русскому языку для V-IX классов школ с кыргызским языком обучения позволяет определить принципы работы по морфологии.

Назначение морфологии – изучение системы частей речи, их категорий и форм слов, то есть, морфология – это раздел грамматики, науки о частях речи, об их категориях и формах слов.

В программе отмечается о русском языке, как официальном на основании Закона от 24 декабря 2001 года «О внесении изменений в статью 5 Конституции Кыргызской Республики». Таким образом, обучению

русскому языку придается важное государственное значение, соответственно и формированию у учащихся реального двуязычия, наряду с усвоением родного, кыргызского языка.

В программе также определены минимальные целевые педагогические установки, направленные на конечные цели обучения в трех ступенях обучения русскому языку.

Учащиеся, оканчивающие начальную школу, должны овладеть простой разговорной речью, позволяющей овладеть элементарными навыками чтения и письма на русском языке.

Выпускники девятилетней школы должны усвоить такие разделы грамматики как морфология и синтаксис, что позволит учащимся продуцировать речь в основных сферах общения и соответственно иметь навыки самостоятельного пользования книгой.

Выпускники же средней школы должны научиться свободному общению на русском языке, знакомиться с художественной, учебной, научно-популярной литературой на обучаемом языке.

Таким образом, в программе определены цели поэтапного усвоения русского языка учащимися школ с кыргызским языком обучения.

В 6 классе программой предусмотрено изучение имени существительного, глагола, а в 7 классе продолжается изучение глагола, имени прилагательного, наречия, местоимения, имени числительного, а также причастия. Таким образом, основные разделы русского языка предлагаются для изучения в среднем центре обучения. Такое распределение тем позволит обучать учащихся не только грамматике, но и развивать связную речь учащихся.

Обучение морфологии позволяет воздействовать на речь учащихся детей в результате тренировочных упражнений с соблюдением языковых норм, то есть научить их правильно применять грамматические нормы русского языка в процессе общения в устной и письменной речи.

В 6 классе школ с кыргызским языком обучения учащиеся в результате обучения морфологии учатся распознавать части речи и свойственные им грамматические категории, лексико-грамматические разряды. На изучение раздела «Имя существительное» выделено 37 часов. Учащиеся должны повторить те сведения об имени существительном, которые изучали в предыдущих классах, уметь распознавать род имен существительных по значению родовой принадлежности, по суффиксам -тель, -арь, -ость, -ств(о), -ени(е), усвоить существительные формы только единственного числа, или только множественного числа. Заслуживают внимание темы, направленные на предупреждение ошибок, связанных с родовой принадлежностью: типа *Чей книга? Мой тетрадь. Сестра сказал, брат работала* [4,39].

Значительное внимание уделено темам, направленным на правильное усвоение падежных форм существительных, их роли в составе грамматической основы предложения и ее распространении. Изучение падежей имен существительных представляет собой не только детальное ознакомление, но и предупреждение ошибок в их употреблении.

Также в 6 классе выделяется 16 часов на изучение темы «Глагол» - повторение сведений о глаголе, формировании навыков употребления видовых форм глаголов, формирование навыков употребления и временных форм глагола. Усвоение глаголов движения позволит ознакомиться с однонаправленными и разнонаправленными глаголами, а также с выражениями волеизъявления говорящего, отнесенности действия к возможности его осуществления.

Усвоение грамматических тем позволит учителю организовывать работу по развитию речевой деятельности. Нельзя утверждать, что изучение только морфологии позволит развивать речь учащихся. Другие школьные курсы, такие как орфография, пунктуация, словообразование, синтаксис, стилистика также имеют практическую ценность в освоении учащимися курса русского языка.

Учащиеся, научившиеся распознавать части речи, а также и свойственные им морфологические признаки, смогут успешно овладеть принципами орфографического, пунктуационного, синтаксического и стилистического анализа, а, следовательно, и овладения соответствующими нормами русского литературного языка, показателя культуры речи.

В обучении русскому языку выделяются три взаимосвязанных направления в работе по развитию речи: овладение нормами литературного языка, обогащение словарного запаса и грамматического строя речи учащихся, обучение различным видам речевой деятельности.

И.А.Зимняя, Р.П.Неманова, Л.В.Петропавлова отмечают, что одной из нерешенных проблем при обучении русскому языку является выбор наиболее рационального соотношения времени, отводимого для работы над изучением языкового материала, который является базой для обучения видам речевой деятельности. [3,56] Значит, нужно четко определить данное соотношение - сколько времени уделять работе над языковым материалом и сколько времени отводить работе по развитию речи на уроке.

В программе по русскому языку намечены пути решения как теоретических вопросов, так и практических. Реализация предложенного языкового материала должна быть реализована в учебниках по русскому языку.

Литература

1. Барыкина А.Н., В.П.Бурмистрова. *Пособие по развитию навыков письменной речи.*-М.:Русский язык, 1978.
2. Жинкин Н.И. *Психологические основы развития речи.*-В сб.В защиту живого слова. М., 1966.
3. Зимняя И.А., Неманова Р.П., Петропавлова Л.В. *Взаимосвязанное обучение видам речевой деятельности. // Русский язык за рубежом.* -М., 1986.
4. *Программы по русскому языку, объяснительному и литературному чтению на русском языке для V-IX классов школ с кыргызским языком обучения.*-Бишкек, 2011.
5. *Развитие речи на уроках морфологии (Сборник статей из опыта работы)*-М.: Просвещение, 1979.
6. Федоренко Л.П. *Принципы обучения русскому языку.* -М., 1973.

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ БИР САН АТООЧУНУН ЭТНОМАДАНИЯТТЫК СИМВОЛИКАСЫ

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СИМВОЛИКА ЧИСЛИТЕЛЬНОГО ОДИН В ТУРЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

ETHNO-CULTURAL SYMBOLS OF NUMERALS ONE IN TURKISH AND KYRGYZ LANGUAGES

Аннотация. Бул макалада түрк жана кыргыз тилдериндеги бир сакралдык санынын элдик ишенимдерде, элдик медицинада, ырым-жырымдарды, каада-салттарды, элдик оозеки чыгармачылыкта, макал-лакаптарда, фразеологизмдерде колдонулушу каралат.

Түйүндүү сөздөр: этномаданият, символика, сакралдык маани, фразеологизм, макал, ырым-жырым, ишеним.

Аннотация. В этой статье рассматривается значение сакрального числительного **один** в турецком и кыргызском языках, и их применения в народных поверьях, медицине, фольклоре, пословицах.

Ключевые слова: этнокультура, символика, сакральное значение, фразеологизм, пословица, ритуалы, поверье.

Annotation. This article examines the importance of sacred numeral one in Turkish and Kyrgyz languages, and their applications in folk beliefs, medicine, folklore, proverbs.

Key words: ethnoculture, symbolism, sacred meaning, idioms, proverb, rituals, belief.

Сан атоочтор - логикалык жактан гана өзгөчөлөнбөстөн, тилдик жактан айырмаланган тилдик системанын бирдиктери. Ошону менен бирге сан атоочтордун лексикалык жана грамматикалык разряддарынын калыптанышына чейин эле сан жана эсеп түшүнүгү пайда болгон. Сан атоочтор – абстрактуу сандык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт, заттын конкреттүү санын, иретин билдирет [1].

Сан жана сан атооч түшүнүгүн айырмалап алуу керек. Сан - өзүнчө логикага, улуттук-маданий жана мифологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болгон философиялык категория болсо, сан атооч – семантикалык жактан абстрактуу сандык түшүнүктөрдүн атын, заттын санын же иретин билдирет.

Сандарга лексика-семантикалык жана лингво-маданий анализ жүргүзүү тилдик, этимологиялык, улуттук-маданий мүнөздөрүн эске алуу менен ишке ашат. Бул макалада түрк жана кыргыз тилдериндеги бир сан атоочунун этномаданияттык символикасы талдоого алынат. Тагыраак айтканда, өзүнө улуттук-маданий спецификаны камтып турган, элдин дүйнө тааным-

дык өзгөчөлүгүн туюндурган сан атоочтордун сакралдык мааниси салыштырылып, сыпатталат.

Ар бир элде өзүнүн оригиналдуу мүнөзүн жана этникалык маданиятын баса көрсөткөн сакралдык сандардын системасы бар. Түрк элдеринде мындай сандарга: 1,3,5,6,7,8, 9,12, 40, 41 кирет [СИГТЯ 2006:629]. Түрк жана кыргыз тилдеринин дүйнө бейнесинин чегинде 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 12, 40, 100, 1000 сандары этномаданияттык семантикага ээ. Бул сандардын сакралдык символикасы эки элдин руханий жана материалдык маданиятында, ишенимдеринде, каада-салтында, ырым-жырымдарында, мифологиялык жана космогониялык түшүнүктөрүндө, фольклорунда жана тилинде камтылып турат.

Бир саны. Жалпы түрк тилдерине мүнөздүү болгон **bi:r** (*бир*) санын кээ бир изилдөөчүлөр монгол тилиндеги **büri** (*баары, бардыгы*) деген ат атоочтор менен байланыштырышат [2. 65-б.], Ал эми Э.Р.Тенишев бир санын *barmaq* 'бармак' сөзү менен байланыштырып, бул сан биримдүүлүк, дүйнөнүн бөлүктөргө ажырабай бир бүтүн экендигин туюндурат деп белгилейт

[3.]. А.Н.Самойловичтин изилдөөсү боюнча, түрк тилдериндеги *бир, беш, он* сан атоочтору билек (колдун бөлүгү) сөзүнөн келип чыккан [4. 38-б.].

Бир санынын кеңири таралаган мааниси – бир нерсенин болушу. Бул маани бир санынын белгисиз артикль катары колдонулушу менен тыгыз байланышат. Бардык түрк тилдериндей эле түрк жана кыргыз тилдеринде да эсептик сан атоочтордун ичинен бир саны ар түрдүү мааниде өтө кеңири колдонулат. Н.А.Баскаковдун пикири боюнча, түрк тилдериндеги сан атоочтордун ичинен бир саны катышкан сөз айкаштары өтө арбын.

Заттын, кээде кыймыл-аракеттин санын билдирет: *Сен бир тыйын да бекер бербейсиң мага* (Н.Б.). *Кара сакал кымыздан бир ууратап жерге койду* (Б.Жакиев).

Салыштырылып жаткан тилдерде бир маанисинде, башкача айтканда, *бир* деген түшүнүктү туюндуруп турган бир катар сөздөр бар: *жалгыз, көзгө басар, жападан жалгыз, yalnız, tek, sadese, biricik*, ж.б.

Жалгыз/ yalnız сөзү “*jaüz*” - жеке, бир эле [ЭСТЯ 1989: 98] жубу жок деген маанини берет. Түрк элдеринде жубу жок, жалгыздык да сакралдык мааниге ээ. Буга байланыштуу мындай түшүнүктөрдү кезиктирүүгө болот: *жалгыз бой* (күйөөсү жок, аялы жок), макалдар: *Жалгыз дарак бак болбойт;*, *Атоодон алтоо болсоң да ар жалгыздык башта*; *Жалгыздыгын жашырган көбөйбөйт*.

Ошондой эле жалгыз турган бак-дарактар, булак, тоо-сууга да өзгөчө маани беришип, аларда кандайдыр бир сыйкырдуу күчтөр бар деген ишенимдер жашап келген. Азыркы күндө да жалгыз өскөн бактарга чүпүрөктөрдү байлап, ырымдап кетишет. Балалуу боло албай жүргөн аялдар жалгыз бак өсүп турган мазарларга барып сыйынып, бала тилеген көрүнүштөр бар. Түрк элдеринде *жалгыз даракты кыйбайт, жалгыз ак кууну атпайт* деген тыюулар бар.

Манас эпосунда *Жалгыз-Кыр* (калмактардын Тулус баатыры мекендеген жер), *Жалгыз-Терек* (Күлчоро Кыястын колунан жараланып Кара Үңкүрдү көздөй бараткан жол) деген топонимдерди кезиктирүүгө болот.

Түрк тилинде *жалгыз, жупсуз, бир гана* деген мааниде *tek* сөзү колдонулат. Бул кыргыз тилинде *жалгыз, жалгыз гана* деген мааниге туурат келет. Аталган сөз катышкан мындай сөз айкаштарын кездештирүүгө болот: *tek adam, tek biçim, tek delikliler, tek eşli, tek heceli dil, tek örnek, tek renkli, tek tabanca, tektaş, tek vücut, tek yürek, dörttek, tek anlamlı, tek bilek, tekdüze, tek evli, tek hücreli, tek parmaklılar, tek sayı, tek tanrıci, tek tırnak işareti, tek yanlı, teker teker, sekiztek, tek başına, tek kişilik*.

Түрк тилиндеги *biricik* кыргыз тилиндеги *бир гана, жалгыз* деген түшүнүктөргө туура келет: *Онип derslerinde biricik zaman ve mekân ölçüsü diyalogdur* (Анын сабактарында бир гана мезгил жана мейкиндик диалогу болот).

Биринчи/ilk – *алгачкы, адепки, баштапкы* деген маанилерде колдонулат. Түрк тилинде *ilk adam* (биринчи кадам), *İlk Çağ* (биринчи доор), *ilk elden* (биринчи колдон), *ilk öğrenim* (баштапкы билим), *ilk planda* (биринчи планда), *ilk yardım* (биринчи жардам), *ilkbahar* (жаз), *ilk okul* (баштапкы мектеп) деген сыяктуу түшүнүктөр болсо, кыргыз тилинде *биринчи кар, биринчи кадам, биринчи музалим, биринчи жардам* ж.б. деген сөз айкаштарын белгилөөгө болот.

Элдик маданиятта биринчи жолу аткарылган иш-аракет магиялык касиетке ээ болуп, өзгөчө терминдик аталыштарга ээ болгонун көрүүгө болот. Алсак, *карын чач, ит көйнөк, төл башы, туңгуч, отко киргизүү, төркүлөтүү, тушоо кесүү, кара чыйырчык, чыйыр салуу, көрүндүк берүү, ак чөп баш, чү дегенде, а дегенде, көз ачып көргөн, ооз ачып өпкөн* деген түшүнүктөр кыргыз тилинде жашоодо биринчи жолу аткарылып жаткан иш-аракеттерге мүнөздүү.

Карын чач – жаңы төрөлгөн баланын чачы. Аны ырымдап, баланын таякелери алып, батасын берип, бир жандык ыроолошот. Таякеси да улгайган аксакал болуусу керек, анткени баланын өмүрү ошол аксакал дыкындай узун, көпкө жашасын деген ырым болот.

Ит көйнөк – жаңы төрөлгөн наристеге биринчи ирет кийилүүчү кийим. Ит көйнөк улгайган адамдардын кийими тигилген кездемеден же жырттыла элек эски, көбүнчө ак түстөгү көйнөктөн тигилген. Аны адегенде ырымдап итке тийгизип, анан балага кийгизген. Мындай аракет баланын ден соолугун бекем кылат деген ишенимге байланыштуу.

Төл башы – биринчи, алгачкы.

Тун, туңгуч – эң биринчи, эң алгачкы: тун бала, туңгуч наристе.

Отко киргизүү - жаңы келген келин күйөөсүнүн туугандарына же кошунасынын үйүнө өз алдынча кирип бара алган эмес. Мындан улам келинди үйүнө чакырып өз шартын жасагандан кийин гана ал үйгө барып кызмат кылып же конокко бара алган.

А дегенде – *оболу, мурда, биринчи иретте, башында, баштаганда* деген маанилерди берет.

Чү дегенде - *а дегенде эле, дароо эле, биринчи* деген мааниде келет.

Алгачкы – *адепки, биринчи, абалкы* деген маанилерди туюндурат: *алгачкы коом, алгачкы сабак, алгачкы натыйжалар, алгачкы кадамдар* ж.б.

Түрк элдеринде *бир кол менен нан сындырбайт, улуулар менен эки колдоп учурашат* деген жүрүм-турумдук эрежелер да бир санынын сакралдык маанисин толуктап турат.

Макалдар: *Yüz dinle, bin düşün, bir konuş* (жүз жолу тыңша, миң жолу ойлон, бир сүйлө); *Bir taşla iki kuş vurmak* (бир таш менен эки кушту атуу); *Bin gönlü yıkmak kolay fakat birini yarmak zordur* (миң көңүлдү калтыруу оңой, бирок бирөөнү түзүү кыйын); *tek kürekle mehtaba çıkmak* (даярдыксыз бир ишке киришүү); *Бир колуңду ачсаң, бир колуңду жум. Бир кумалак бир карын майды чиритет; Бир чымчымдан көңүл алат, бир чымчымдан көңүл калат; Бир үйдүн жарыгы экинчи үйгө тийбейт; Бир күнү уруш болгон үйдөн, кырк күнү береке кетет.*

Макалдардын басымдуу бөлүгүндө бир сан атоочу менен *миң* сан атоочу карама-каршы коюлганын байкоого болот: **Bir musibet bin nasihatten yeğdir** (Бир жанылыштык миң кеңештен жакшы); **Bir ver, bin yalvar** (Бир жолу берип, миң жолу жалбарасың); **Bir ye, bin şükret** (Бир жолу же, миң жолу рахмат айт). **Ат сыноосу бир болот, эр сыноосу миң болот; Бир барган жериңе миң жолу салам айт; Бир ооздон чыккан сөз миң оозго жайылат; Бирди аяган миңден кур калат; Бирди капа кылган, миңге чуу түшүрөт.**

Бир сан атоочу түрк жана кыргыз тилдеринде фразеологиялык айкаштардын компоненттерин да түзүп,

элдин этномаданиятынан, санга болгон мамилесинен кабар берип турат. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер: *бир тыйынга турбаган, бир айтасыңбы, эки айтасыңбы, бир ачууңду мага бер, бир базардан өткөн, бир баштан, бир башы эки болуу, бир беткей болуу, бир боор, бир жаңсыл болуу, бир ичеги, бир казанда кайноо, бир кашык канын кечүү, бир сырдуу, бир таман жол, бир ууч, бирди көрүү, бирди көрсөтүү, бирди эки кылуу, бирдин ичинен чыгуу* ж.б. Түрк тилиндеги фразеологизмдер: *bir ayagi çukurda olmak* (бир буту көрдө), *bir deri, bir ketik* (абдан арык), *bir eli yağda, bir eli balda* (эт менен челдин ортосунда), *bir kalemdе* (бир дем менен), ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, бир сан атоочу эки элдин маданиятында өзгөчө орунду ээлеп, тилде өзүнчө бир көркөм каражат катары келгендигин байкоого болот. Далил катары, түрк жана кыргыз тилдериндеги

макалдар, элдик ишенимдер, фразеологизмдер талдоого алынды.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009, 334-б.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков.- М.: Наука, 1975.
3. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология.- М., 1957.
4. Самойлович А. Н. Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкования //Языковедные проблемы по числительным. Т. 1. -Л., 1927. С. 135—156.
5. СИГТЯ 2006 — Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / Отв. ред. Тенишев Э. Р., Дыбо А. В. -М., 2006.
6. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.- М.: Наука, 1988.

КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ АНТРОПОМОРФТУК МЕТАФОРА (Э.Ибраевдин поэзиясынын негизинде)

АНТРОПОМОРФНАЯ МЕТАФОРА В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ (на примере поэзии Э.Ибраева)

ANTHROPOMORPHIC METAPHORICAL IMAGES IN KYRGYZ POETRY (on the example of E.Ibraev's poetry)

Аннотация. Бул макалада кыргыздын белгилүү акыны Э.Ибраевдин поэзиялык чыгармаларындагы антропоморфтук метафоралык образдар талдоого алынат. Метафоралык образдуулуктун маңызы алды менен акындын адам менен жаратылыштын карым-катышына болгон философиялык жана мифопоэтикалык көз караштарын аныктайт.

Түйүндүү сөздөр: метафора, антропоморфтук метафора, образдуулук, дүйнө бейнеси, метафоралык модель

Аннотация. В статье рассматриваются антропоморфные метафорические образы в поэзии знаменитого кыргызского поэта Э.Ибраева. Суть метафорических образов в первую очередь определяет взаимосвязь между философскими и мифопоэтическими концепциями поэта.

Ключевые слова: метафора, антропоморфная метафора, образность, картина мира, метафорическая модель

Annotation. The article considers anthropomorphic metaphorical images in the poetry of the famous Kyrgyz poet E.Ibraev. The essence of metaphorical images primarily determines the relationship between the philosophical and mythological concepts of the poet.

Key words: metaphor, anthropomorphic metaphor, imagery, world view, metaphorical model

Тилде жаратылыштык жана социалдык чөйрөдөгү нерселерди адамдын физикалык жана ички дүйнөсү аркылуу чагылдыруу өзгөчөлүгү метафора жана метонимия түрүндө жашап келет. Азыркы мезгилде кыргыздын тилдик дүйнө бейнесин лингвистикалык жактан изилдөөдө метафора өзгөчө орунда турат.

Адамдын ар кандай чөйрөдөгү кубулуштардын жалпы белгилери менен окшоштуруу ар бир маданияттагы коддордун системасынын негизин түзөт. Алсак, фитоморфтук, зооморфтук, перцептивдик, соматикалык, антропоморфтук, нерселик, тамак-аштык, өң-түстүк, дименсионалдык, мейкиндиктик, мезгилдик, руханийлик, теоморфтук коддор болуп бөлүнөт [Маслова, Пименова, 2016:123].

Антропоморфтук код жеке жана социалдык субкод болуп экиге бөлүнөт. Жеке субкод өзүнүн ичине гендердик, эмотивдик, менталдык жана тиешелүү мазмундагы паремияларды камтып турат. Ал эми социал-

дык субкод интерперсоналдык, этикалык, диний жана тиешелүү мазмундагы паремиялар аркылуу туюндурулат.

Адам баласы байыркы мезгилдерден бери эле кибинде өзүнүн айлана-чөйрөсүндөгү чындыкты метафоралардын жардамы менен концептуалдаштырып туюндуруп келет. Тагыраак айтканда, өзүнүн физиологиялык кыймыл-аракеттерин, жүрүм-турумуна байланышкан лексикалык курамды колдонуп, ошол иш-аракеттерге окшоштуруп жашоодогу жансыз нерселерди, кубулуштарды көркөм түшүндүрүүгө аракет кылышат. Мисалы: *муздак жел беттен сылайт, күндөр кайдадыр шашылат, күн жылмаят, күн жашынат* ж.б.

Поэзиянын спецификасы ой-жүгүртүүнүн натыйжасы катары базалык концептуалдык метафоралардын жаралашына шарт түзөрү маалым. Мындай анализ поэтикалык тилдин когнитивдик деңгээлин так аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Адам жашоосундагы бардык реалийлерди сыпаттоодо метафора өзгөчө орунда турат. Бул боюнча окумуштуулар Дж.Лакофф, М.Джонсон мындай деген пикирин билдиришет: «...наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы мыслим и действуем, метафорична по своей сути...Наш понятийная система...носит преимущественно метафорический характер, ...наше мышление, повседневный опыт и поведение в значительной степени обуславливаются метафорой» [Лакофф, Джонсон, 1990:387].

Бул макалада кыргыздын белгилүү акыны Э.Ибраевдин поэзиялык чыгармаларындагы антропоморфтук метафоралык образдар талдоого алынат. Метафоралык образдуулуктун маңызы алды менен акындын адам менен жаратылыштын карым-катышына болгон философиялык жана мифопоэтикалык көз караштарын аныктайт.

Э.Ибраевдин поэзиясынын тили татаал метафоралык картинаны түзүп турат да, анын маңыз контекст чегинде улам маалым болуп, өзүнчө көркөмдүктү жаратып турганын көрүүгө болот. Алсак, акындын «Жүрөксүйм» деген ырында мезгилдин ылдам өтүп жаткандыгын мындайча сүрөттөйт:

*Акыл-эсин адамдын камчыланым,
Күндөр чуркайт тамандан чаң чыгарым.*

*Күмүш агып мезгилдин этегинен,
Доор дүбүртү айбаттуу кечегиден.*

*Не кылдың?, Не бердиң? – деп убагында
Күнөм жок мезгил менден сурарында («Жүрөксүйм»).*

Бул ыр саптарында мезгил концептиси – күндөр, доор деген сөздөр менен берилип, адам жашоосунда абдан тездик менен өтүп, адамды ар тараптан башкарып жаткандыгы сүрөттөлүп жатат. Ошону менен бирге мезгил адамга кайрылып, эмне иш жасагандыгы тууралуу сурары ачык-айкын экендигин акын философиялык ой-жүгүртүү аркылуу бергенге аракет кылган.

Антропоморфтук метафора - прототиптердин бири (булак чөйрөсү же максаты) адам табияты менен байланышкан түшүнүктөрдү туюндурат.

Э.Ибраевдин поэзиясы үчүн метафоранын бардык структуралык типтери мүнөздүү: негизги маанинин көп маанилүүлүктүн чегинде өтмө мааниге ээ болушу; метафора – сөз айкашы, толук сүйлөм формасындагы метафора.

Ал эми жалпы поэзиясын алып караганда, антропоморфтук метафоранын төмөнкүдөй түшүнүктүк чөйрөсүн бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) «адамдын дене бөлүктөрү»: *Асканын болот тиштери, Кирпигин күндүн тепчиди* («Жайлоо сүрөтү»); *Көчүп кетти көк булут, Күндүн көзүн чулгаган*(«Жамгырдан соң»); жана «адамдын жашоосу жана физикалык абалы»: *Жанырып жердин ыраңы, Жан кирди жаткан талаага* («Жаз элеси»), «адамдын кыймыл-аракети»: *Ал эми ошол учурду, Ай тартып жатты сүрөткө* («Ай тартып жатты»). Буларды өз ичинен фреймдерге бөлүп алууга болот: *Тамеки тартып жаткансыйт, Боз үйдөн түтүн чубалым* («Жайлоо сүрөтү»); *Жамгыр жууган кир-кокту, Күн үтүктөй баштады* («Күн үтүктөй баштады»); *Бараткандай үргүлөп, Түн терметет бешигин* («Түнкү элес»).

Э.Ибраевдин поэзиясында адам дүйнөсү өмүр-өлүм антиномиясынын сферасына биригип турат.

Мисалы: *Э, жигиттик, баратабыз зуулдап, Өмүр бизди, биз өмүрдү кубалап* («Эх жигиттик»). *Бул турмушта баары, баары өзгөрөт, Өлүм гана өзгөртпөйт өз өкүмүн* («Түк өзгөртпөйт»). Бул дүйнө адамдын дене бөлүктөрү жана руханий дүйнөсүнө ажырайт. Адамдын дене бөлүктөрүнө көбүнчө, жаратылыштык объектилер жана абстракттык катеориялар окшоштурулат. Жаратылыш акын тарабынын адамдын модели сыяктуу кабылданганын көрөбүз. Алсак, табияттын башы – күн, жылдыздар; денеси- *тоолор*, жер; буту- *тоолордун этеги* ж.б.

Акындын поэтикалык дүйнө бейнесинде эмоциялар эки метафоралык топчолор: оң жана терс эмоцияларды туюндуруу аркылуу берилет. Поэзиясынын басымдуу бөлүгүн оң, позитивдүү маанайдагы метафоралар ээлейт. Мисалы: 1. *Жалбырактын бетинде Мончок ойнойт мөлтүрөп* («Жамгырдан соң»).

2.Көпөлөктөр бийлешти

Көйнөктөрү кургаган («Жамгырдан соң»).

Тынчтыкты, жакшы маанайды тартуулаган образдардын бири – уйку, уктоого байланышкан метафоралар: *Ыргытып жээкке көрпөсүн, Ысык-Көл уктап суналып* («Көлүмө»). *Көшүлүп, уктап, магдырап, Көл жатат көрсөң түнкүсүн* («Түнкү көл»). *Уйкусунан ойгонбой, Көл – таш күзгү таң азан* («Сүрөттөө»). *Магдырайт жайлоо баладай, Уйкудан жаңы ойгонгон* («Жайлоо сүрөтү»). *Бак жамынып, дүпүйүп кыштак жатат* («Үмүтүм бар»); *Жайлоо уктайт ныксырап, Түндү үстүнө жамынып* («Батса баары кучакка»).

Акындын ырларында убакыт, мезгил адам сымал шашып, чуркап өзүнчө бир философиялык, образдуу көрүнүштү жаратып турат. Мисалы: *Бүгүн минтип келдик башка конушка, Мезгил мени, мен мезгилди шаштырып* («Эх, жигиттик»). *Акыл-эсин адамдын камчыланым, Күндөр чуркайт тамандан чаң чыгарым* («Жүрөксүйм»).

Адам жашоосунда мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон жаштык-карылык антиномиясы да акындын ырларында антропоморфтук метафора аркылуу терең сүрөттөлгөн: *Иштеп ишке, ичип ашка тойбогон, Жаштык деген жигит тура керилген*. Өзү үйрөткөн азоодой ийиктирип, *Бүгүн ага карылык жүгөн салды* («Кызып кетет бейм»). *Карылык шырып алдырбай жыла басып, Келгенин өзү деле сезип турат* («Өзү деле сезип турат»). Бул ыр саптарында көрүнүп тургандай, жаштык жаш жигитке салыштырылса, карылык акырындык менен келе турган көрүнүш экени көркөм берилген. Адамдын иш-аракетине мүнөздүү болгон жүгөн салуу – бекем кармап алуу, шырып алдырбай жыла басуу – акырын басуу маанилери аркылуу карылык сүрөттөлүп отурат.

Жыйынтыктап айтканда, Э.Ибраевдин поэзиялык чыгармаларында антропоморфтук метафоралар басымдуу орунду ээлеп, лингвистикалык, когнитивдик анализ жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзүп турат. антропоморфтук метафоралар абстракттык жана конкреттүү компоненттерди тыгыз байланыштырып, терең жана көркөм образдарды жарата алат.

Адабияттар

1. Ибраев Э. Дабан: Ырлар жана сатиралар. –Б.: Адабият, 1993.-384 б.

2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, котормы ми живём // Теория метафоры.- М.: Прогресс, 1990.-С.387-415.

3. Маслова В.А., Пименова М.В. Коды лингвокультуры: учебное пособие. –М.: Флинта: Наука, 2016.-180 с

УДК:821.512.154

Акматов Б.М.
БГУнун кыргыз адабияты
кафедрасынын башчысы, п.и. д., доцент

Ч.АЙТМАТОВ МЕНЕН К.АСАНАЛИЕВДИН АДАБИЙ-ЭСТЕТИКАЛЫК ДҮЙНӨ ТААНЫМЫНДАГЫ ЖАЛПЫЛЫКТАР ОБЩНОСТЬ ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО МИРОВОСПРИЯТИЯ Ч. АЙТМАТОВА И К. АСАНАЛИЕВА

Аннотация: Макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларына сынчылдык баа берген К.Асаналиевдин адабий сындагы орду кеңири талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: көркөм-эстетикалык дүйнө кабылдоо, көркөм дүйнө тааным, реализм, адеп-ахлактык баалуулук, адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоо.

Аннотация: В данной статье дается анализ роли и места критика К.Асаналиева в оценке произведения Ч.Айтматова.

Ключевые слова: художественно-эстетическая мировосприятия, художественный мир, реализм, нравственные ценности, литературно-эстетические мировоззрения.

Abstract: This article analyzes the role and place of the critic K. Asanaliyev in assessing the works of Ch. Aitmatov.

Key words: artistic and aesthetic worldview, artistic world, realism, moral values, literary and aesthetic worldviews.

Адабий-эстетикалык багытта марксизм-ленинизмди жаттап окуган К.Асаналиевдин советтик моралга туура келе бербеген Ч.Айтматовдун чыгармаларында орун алган каармандарды (Жамийла, Танабайларды) сынга албай, “сый мамиле” кылышына эмне себеп бар деген мыйзамченемдүү суроо чыгат. Буга адабиятчылар дайыма бир жактуу жооп беришет, биринчи кезекте К.Асаналиевдин орус адабиятынын, өзгөчө орус тили аркылуу дүйнөлүк адабияттын классикалык үлгүлөрүн окуп, Ч.Айтматовдун чыгармаларын ошол өңүттөн “карагандыгы” менен байланыштырышат. Бул пикирди туура эмес дегенге чынында негиз жок, бирок алар маани бербеген башка бир кырдаал байкалат. К.Асаналиевде мындай “кызыкчылыкты” пайда кылган маселе адабиятчынын тагдырынын жазуучунун аталган каармандары менен болгон “жакындыгы”, б. а. Жамийла менен Танабайдын пендечилик тагдырлары жазуучунун өзүнүн, ошол эле мезгилде адабиятчынын тагдырлары менен да “үндөшүп тургандыгы” алардын бир нукка кеткен көркөм-эстетикалык дүйнө кабылдоосунун калыптануусуна себеп жараткан сыяктанат. Маселен алар жашаган коом - адам тагдырын сыдыргыга тизгендей түздөп, эгер андан тигил же бул жакка “ооп калган болсо” пар-

тиялык чогулуштарга салып, сындап, ийге келип “оңолушуна” убакыт берип, ал мөөнөттө “ыңгайлуу чечим кабыл алып”, оңолбой турган болсо “партиялык чара көрүү менен” оңдогон заман эле да. Эки залкар тең түз бараткан тагдыр жолунда Жамийладай өз жашоосуна өзү чечим кабыл алган кыргыздын кыздарына жолугуп, өздөрүн бактылуу сезгенин, ошондой эле буларды бактылуу кылган адамдын образын жан дүйнөсүндө аздектеп жашаган маалда аны советтик коомчулукка жарыя айтуу кызыкчылыгы башкы орунда турган. Алардын “прообразын” түзүп, социалисттик турмуштун катаал жана типтүү чындыгын көркөм сүрөттөөнүн реализмге мүнөздүү табиятына салып Ч.Айтматовдун чагылдырганы К.Асаналиевдин өзү айтып жеткире алгыс чындыгын айтып жаткандай таасир калтырып, андагы каармандардын реалдуу жана көркөм дүйнө кабылдоосун “ачууга” бир келген кубулуштай көрүнөт.

Ошондон улам болуу керек, К.Асаналиевдин Ч.Айтматовдун чыгармаларын талдоого алганы ушундай бир эргүү менен, башынан баштап аягына чейин бир дем, бир эмоция менен жазылат. Анда айтпай калган ойду айтты деп, бербей калган ойду берди дегенине да ушундай кырдаалдан келип чыккан байкоолор

менен каарманга жакын турган ички эмоционалдуу сезимдердин маанилүү роль бар экенин туюндурат. Ал Ч.Айтматовдун чыгармалары менен К.Асаналиевдин адабий сын макала-пикирлерин салыштырганда көзгө даана эле көрүнүп, жазуучу менен адабиятчынын ортосун бириктирип турган касиет ушул жерде тургандай сезилет. Ошол доордун талаптарына туура келе бербеген мындай кырдаалда жеке тагдырын күткөн ал мезгилдин жаштары бир гана ушул экөө болбогонун эске алсак, советтик турмуштагы өздүк белгилерине байланышкан утурумдук окуяларды Ч.Айтматовдун адабий каармандарынан кездештирүү буларды эстетикалык дүйнө кабылдоодо белгилүү бир жалпы ойлорго алып келгендигин ачыктайт. Ал мезгилде адабий процессте Жамийланын образынын пайда болушу кыргыз коомчулугунда эстетикалык дүйнө кабылдоого жаңы түшүнүктөрдү киргизип, мурда салтта кездеше бербеген нравалык категорияларды мазмундук жактан толуктап туруучу бир катар жаңылыкты сунуштаса да, улуттук эстетикалык нарк-насилди аңдаштырууда жарандык коомдун нааразылыгын жаратканы белгилүү.

Пенденин кызыкчылыгын улут калыптандырган салттуу адеп-ахлактык баалуулуктарга каршы коюу, жалпы нарк-насилден жеке жарандын өздүк керектөөсүн жогору баалоо сыяктанган Ч.Айтматовдун адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоосу “Жамийла” жаралган маалда одоно көрүнсө, К.Асаналиевдин ойлонбой колдоп чыгышы жогоруда айтылган көз карашты далилдейт. Мындай көз караш кыргыздын кадим аламан жарышында өзү таптаган күлүктү сүрөп келе жаткан саяпкердин элесин көз алдыга келтирет, б. а. К.Асаналиевдин жазуу манерасы, ойлоо багыты кыргыз турмушундагы кадимки сүрөөнчүнүн таасирин калтырат. Анткени, мында адабиятчы катары салкын кандуулук, өзү талдоого алып жаткан чыгармаларга карата сырттан байкоо, ар бир окуяга, сюжеттик өнүгүшкө, чыгарманын композициялык түзүлүшүнө сынчыл мамиле кылуу, илимий-теориялык адабияттардан жыйган адабияттын теориясына салып кароо, жазуучуга теоретик адабиятчылардан алынган үзүндүлөр менен кемчилдигин көрсөтүү деген сыяктуу чыгармага анализ жасоонун даяр шаблондору ачык байкалбайт. Тескерисинче, К.Асаналиев Ч.Айтматовдун чыгармаларына анализ берүүдө тикелей эле жазуучу тарабына өтүп кетет да, зарылбы же зарыл эмеспи анысына карабай көтөрө чалып мактоого алат. Ырас, анын себептерин кийин эскерме-баян “Адабий айкашта” төмөнкүдөй чечмелеп түшүндүрөт: “Маселен, мен өзүм кандайдыр бир саясатка аралашкан тема жөнүндө макала жазсам, баарыдан мурда, атама жабышкан баягы “легенда” (“Бондарев козголоңу”) көз алдымда турчу. <...> ...Мен билгем, партияга өтүү менен бирге чоң карьеристтик келечек ачылып жатканын, бирок КГБ менен кайрадан байланышуу андан да коркунучтуу болчу. Ошон үчүн баарынан баш тартууга туура келди.

Албетте, бул жерде өзүмдүн “биографиям” менен Чыкемдин “биографиясын” салыштырып, бир катарга коюу ниети жок. Экөөнүн ортосунда асман-жердей аралык бар экенин туура эле түшүнөм. Айттайын дегеним, мен “болбогон” бир нерсенин көлөкөсүнөн коркуп жатам, ал эми Чыңгыз Айтматов өзүнүн адабий

дебютунда, социалисттик реализмдин күчөп турган мезгилинде согуштан качып келген “чыккынчынын” образын адабий авансценага чыгарып жатат. Мындай ишке кантип батынды деп ушул күнгө чейин таң калам” [1, 116 - 117].

Бул - К.Асаналиев тарабынан келтирилген биринчи аргумент. Эми экинчи аргументке келели: “Анткен менен бир жагдайды эч жашырбай, “Бетме-бет” повести жарыкка чыгар менен автор кыргыз адабиятынын чөйрөсүнөн канча өнөктөш дос тапса, ошончолук каршылашкан душман табарын жашырбай эле көзүнө айттым. Азыркы күндө адабият тарыхынын катмарында калган окуяларды жаап-жашырып, көрмөксөнгө, билмексенге эч кандай зарылдыгы жок, анткени Ч.Айтматов аты чыга баштагандан тартып эле адабий кырдаалдын өнүгүшү чынында эле мен айткандай болду. Эми ал өзүнчө сюжет, болгондо да оймолуу-саймалуу чиеленген татаал, узак сюжет, ошондуктан ар бир нерсеге шашылбай өз учурунда токтолгон дурус деп ойлойм” [2]. К.Асаналиевдин “Новая повесть Ч.Айтматова” [3] менен башталып, “Открытие человека современности” (заметки о творчестве Чингиза Айтматова) [4] аттуу эмгегине чейинки адабиятчынын эргүүсү, б. а. эмне себептен жазуучунун чыгармалары талдоодон өткөндө мындай өзгөчө “көтөрүңкү пафос” менен жазылганы эми окурманга түшүнүктүү болду окшойт. Ошентсе да, адабиятчынын ишмердигине, өзү белгилендей тагдырына десек да болот, “бурулуш” алып келген, “болгондо да оймолуу-саймалуу чиеленген татаал, узак сюжет” түзгөн, кыргыз адабий чөйрөсүндөгү социалдык кырдаалга токтолбой кетүүгө болбойт. Анткени, К.Асаналиевдин китебинде “көтөрүңкү пафосту” кырдаалдын “башын ачпасак”, адабиятчы жазуучуга кошомат кылгандай, же адабий-теориялык жактан ошол мезгилде анча сабаттуу эместей таасир калтырышы мүмкүн болуп турат. Алгач адабиятчы бул эмгегин “кызматсыз” жүргөн мезгилде жазганын эске алалы, анан аны кызматтан ажыраткан адамдардын жогоруда белгиленген “оймолуу-саймалуу чиеленген татаал, узак сюжетке” катышы бар экенин эске алсак, калганы сезимтал окурманга өзүнөн-өзү болот го деп ойлобуз.

К.Асаналиев Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы алгачкы аңгемелеринен тартып эле жолу шыр кетти десе, автор чыгармачылык дебюту катары “Бетме бет” повестин эсептейт. Ырас, кыргыз адабият таануу илиминде Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдеген окумуштуулардын көпчүлүгү өздөрүнүн изилдөөлөрүнө, диссертациялык иштеринде, атайы анын чыгармачылыгына арналган монографиялык изилдөөлөрүндө, ошондой эле алгачкы аңгемелерине арналган макала-пикирлеринде бир топ кемчилдиктер бар экенин белгилешсе да, К.Асаналиев өзүнүн баштапкы пикирин коргоп келгени таң калыштуу, ошону менен катар кызыктуу ойго салат. Маселен, жазуучунун алгачкы аңгемелери боюнча Б.Ашымбаевдин [5], Г.Гачевдин [6], М.Селиверстовдун [7], ж. б. пикирлеринде мындай ойлор тийди-качты болсо, Л.Үкүбаеванын көз карашын [8] К.Асаналиевдин берген баасына карамакаршы койсо болот. Мисалы, Л.Үкүбаева жазуучунун аңгемелерине салкын кандуулук менен мамиле кылып, өзүнө чейин изилдеген, көз карашын билдирген адабиятчылардын талдоолорун акыл таразасынан

өткөрүп, адабияттын илимий-теориялык проблемалары жазуучунун аңгемелеринде аткарылыш абалын талдай келип: “Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери анын чыгармачылыгында белгилүү бир этап болуп калды. Аларда жазуучунун чыгармачылыгында кийинчерээк ачык көрүнгөн стилдик өзгөчөлүктөр байкалат. Аңгеме Ч.Айтматовду сөздү үнөмдүү пайдаланууга, материалды логикалуу жайгаштырууга, сюжеттик ачыктыкка жана теманын көрсөтмөлүү болуусуна үйрөттү.

Алгачкы аңгемелеринин сюжети кийинки толук бышып жетилген чыгармаларындагыдай эле мезгилдин курч, борбордук, урунттуу конфликттерине негизделип курулган. Бирок, чыгармачылык тажрыйбасы али жетиле элек жаш сүрөткер көпчүлүк учурда ал конфликттерди үстүртөн баяндап сүрөттөгөн. Алар каармандын иш-аракеттерин социалдык-психологиялык жактан мотивировкалоодон өксүп турган, ошондуктан мүнөздөр ачык түс албай, майдаланып калган” [8, 30 – 31], - деген пикирин билдирет. Эгерде Ч.Айтматовдун алгачкы аңгемелерин азыркы мезгилдеги адабият таануу илиминин бийиктигинде туруп жана аларды жазуучунун кийинки чыгармалары менен байланыштырып караганда Л.Үкүбаеванын жымсалдаштыруу менен айткан пикири туура экендигинде талаш жок. Бирок мен адабиятчы катары К.Асаналиевдин пикирине кошуламын. Албетте, бул жерде ошол аңгемелердин илимий-теориялык жана адабий-эстетикалык жагынан эмес, ал чыгармалар кыргыз адабиятына кандай шартта жаралганына, б. а. тарыхый принциптен мамиле кылганда адабиятчы катары К.Асаналиев айткан сөз, алган багыт туура экени аныкталат.

Эми элестетели, ХХ кылымдын 50-жылдарынын башы, А.Ждановдун атактуу, каардуу докладынын шарданы, адабий ойлоого тийгизген оор кесепети кете элек мезгил. Адабиятчылар эле эмес, кыргыздын улуу акын-жазуучулары партиянын токтомунун “этегине жыгылып”, “көркөм чыгарма андай болбойт” деп айта албай, жазган чыгармаларында каармандарды колго көтөрүп ойногон куурчактардай абалга жеткирип, анын жана дүйнөсү бардыгын – кубанганы; сүйүнгөнү; же капа болуучу; же көңүлү арзыган сезим туйгулары; же бирин экинчисинен айырмалаган көз карашы боло турганын “унутуп”, конфликтиси жок жазгыла десе, “эй, ошол кантип болсун деп” жок дегенде “мүңк-мыңк” дегидей каяша кыла албай, Т.Сыдыкбеков, К.Баялинов, К.Жантөшев башында турган кыргыздын чыгаан таланттары кичинекей аңгемеден тартып, “Көл боюнда”, “Абысындар”, “Тоо балдары” “Каныбек” сыяктуу романдарды окурманга уялбай-этпей эле “тартуулап” жаткан маалда пенде катары ички дүйнөсү бар Саадаттын, Сейнептин (“Ак жаанда”), Каратайдын, Канымгулдун, Сабырбектин (“Түңкү сугатта”), Асиянын жана Нурбектин (“Асма көпүрөдө”) келиши чыныгы адабияттык жүзүн унутуп бара жаткан көркөм адабият үчүн чоң жаңылык болгону талашсыз. Тактап айтканда, конфликтилер жеткиликтүү иштелбей, каармандын мүнөзү окуялар аркылуу, татаал кырдаалдарда ачылган жок дегенибиз менен адабияттын өзүнүн объектиси кадимки адам-пенде жана анын жөпжөнөкөй пендечилик турмушуна “кайрылып” келип жатпайбы.

К.Асаналиевдин өз сөзү менен айтканда “чынын-да эле Чыңгыздын адабиятка келиши, адабий жолунун башталышы кыргыз адабиятынын кырдаалын түп-тамырынан бери өзгөрткөн өзүнчө бир күтүүсүз окуя болду” [1, 106]. Анткени, мына ушул мезгилден баштап, көркөм адабият саясий жана партиялык иштерге “кол бала” болбой, чыныгы өзүнүн “ордуна” келип, анын бул жашоодо аткара турган негизги миссиясы – адам акыл-эсинин өзгөчө бир бийиктиги, адам ой жүгүртүүсүнүн кайталангыс өзгөчө формасы, адам кыялынын чексиздиги менен анын не түркүн элестөө мүмкүнчүлүгү боло тургандыгын “аныктоочу” касиет-сапаты – реалдуу турмуш чындыгын адабий-көркөм кабылдап түшүндүрүүнүн чексиз багытына сапар алып жатат. Демек, К.Асаналиевдин пикиринде аталган аңгемелер сүрөткер тарабынан ийине чейин иштелбей, баштаган “иши” одур-бодур болуп, сырты менен ичин бирдей деңгээлге жеткире чебер зергердей кынаптап, айтчу проблемасына “дал тийген” тажрыйбасы болбогону менен чыныгы көркөм чыгармачылыктын багытын көрсөтүп жатканы менен биринчиликке ээ болуп турат. Эгер ага чейин жана андан кийинки кыргыз адабий процессиндеги көркөм чыгармачылыктын ээлеген ордун, кыргыз адабиятындагы адабий ишмердүүлүктүн изилдөө багытын, деги сүрөткердин адабиятка кылган мамилеси менен жазган чыгармаларынын эстетикалык нарк-насилинен алып караганда К.Асаналиевдин бул пикири өтө маанилүү орунду ээлей тургандыгы талашсыз. Ч.Айтматовдун өзү да кийин алгачкы аңгемелеринин оркойгон кемчилдигин көргөн соң, бирок алардын “арасынан” кыргыз адабиятындагы “жаңы багыт” болгон саамалыгын (бул К.Асаналиевдин пикири – Б. А.) көрө билген адабиятчыга, өзгөчө анын эрте көрө билген (мында Лениндик сыйлыкты алган мезгили эске алынып жатат – Б. А.) “көзү ачыктыгына” дайыма артыкчылык берүү менен, бекеринен өзгөчө урматтаган сезимин, өмүрүнүн аягына чейин сактап калбаса керек.

Урмат го урмат, бирок анын кийин эрезеге жетип, Ч.Айтматов ким, ал эми К.Асаналиев ким болуп турган мезгилде (бири дүйнөлүк атак алып, экинчиси “бир кечкен сууну үч кечип” турган маалда) залкар жазуучунун төмөнкү сөздөрү аны ырастай алат: “*Меники адегенде эле кандайдыр бир бактылуу башталды деп айтсам болот, анткени мен өзүм менен теңтуш, табиятынан сынга таланттуу адамды жолуктурдум. Мен Кеңешбек Асаналиев жөнүндө айтып жатам. Кеңешбек Асаналиев адабий турмушка мени менен бир катар киришти, ал өзүнүн сынчыл ой жүгүртүүсүн, чеберчилигин көпчүлүк учурларда менин чыгармачылыгымды талдоо аркылуу өнүктүрдү деп ойлойм. Ал дагы мага кыргыз адабиятынан алган ордумду жана максатымды түшүнүүдө күчтүү таасир берди*” [9, 16].

Жогоруда алды сызылган Ч.Айтматовдун сүйлөмдөрүнө көңүл бурган адам К.Асаналиевдин кыргыз адабият таануу илимине чоң жаңылык алып келгенин байкайт. Бул эл ичинде “көрүнбөй жаткан” Ч.Айтматов жөнүндө биринчи болуп сөз айтып, анын майда аңгемелерине элдин көңүлүн бургандыктан эмес, ошол мезгилде кырды-бычак болуп, кыл чайнашып, биринин сөзүн бири укпай, партиянын токтомдорун, анда айтылган күнүмдүк доктриналарды көркөм чыгармачылыкка шыкап, кадим түстүү портреттей “оң

образдарды” бири экинчисине эрегишип түзө баштаган адабий коомчулукка көркөм чыгарма кандай боло тургандыгын көрсөтө алгандыгы менен адабий-эстетикалык жана илимий-теориялык жактан ой жүгүртүүгө жаңылык алып келди десек жарашат. Мында эч кандай апыртуу жана адабиятчынын эл алдына каддырын көтөрүп коюу максатында айтылган пикир да жок, болгону реалдуу чындыктын өзү ушундай.

Ал эми Ч.Айтматовдун алгачкы аңгемелеринен тартып, “Гүлсаратка чейинки повесттери К.Асаналиевдин “Открытие человека современности” (заметки о творчестве Чингиза Айтматова) [4, 149.] аттуу эмгегин ирети менен талдоодон өтөт. Чынын айтканда, Ч.Айтматовдун повесттерине келгенде ошол мезгилдеги айтматовтаануучулардан кескин айырмаланган деле пикир айтпаптыр. Эмнегедир ушул мезгилде Ч.Айтматовдун чыгармаларына айтылган сын пикирлерди, ал тургай адабий-теориялык изилдөөлөрдү окуп отуруп, “мен айтам, мен айтам” деген башталгыч класстын жакшы окуган окуучуларын көз алдыма элестетем. Ошол жылдары адабияттан кичине түшүнүгү барлардан тартып, чоң адабиятчыларына чейин Ч.Айтматовдун чыгармалары жөнүндө өзүнүн пикирин басма сөзгө жарыялаганы жогорку ойду ырастат турат. Пикир го пикир, кеп алардын айтканында эмес, кеп алардын айткандарында ойлордун окшош болгондугунда болуп жатат.

Эмнеге алардын бардыгынын көз караштары бири-бирине “үндөш”, айрым учурда бирин экинчиси кайталаган деңгээлде болуп калды? Мындай көрүнүш кыргыз адабият таануу илиминде объективдүү себептерден улам болдубу, же кандайдыр бир субъективизм барбы? Өз заманында жазылып, ал тургай тарыхта орду такталып калган ошол мезгилдеги “кырдаалга” токтолуунун бир караганда зарылдыгы жок болсо, экинчи тарабынан алганда сөзсүз кайрылууга аргасыз жагдайлар бар. Ал эмне себептен, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы ушунчалык популярдуу болуп кетти жана ага өзүнүн “прогрессивдүү” ой жүгүртүүсү бар бардык адабиятчылар биринен экинчиси сөз талашып кайрылышты? Мына ошол “айтматовтаанууга” чыйыр салган, анын майда, ошол эле учурда эч ким окуп тааный элек чыгармаларын адабий коомчулукка алып чыккан К.Асаналиев да, өмүрүнүн акыркы жылдары дагы бир жолу кайрылып, эмнеге аны “туура жол” деп аныктап отурат?

Ырас, азыр биз алдыга койгон соболдорго адабиятчылардын бардыгы өз кезегинде кайрылып, ар бири билген себептерин айтышып, жооп беришкен. Ырас, алардын баары Ч.Айтматовдун чыгаан талант, акыл-эске кирбеген нерсе таап чыккан чебер жазуучу катары аныкташкан. Бир эсе алар айткан нерселер туура болсо керек, бирок жеке баамымда бир жагдай айтылбай келет. Ал – согуш, кадимки эле Улуу Ата Мекендик согуш. Согуш ошол мезгилге чейин совет мамлекетинде бирдей жашап, бирдей иштеп жана бирдей ойлонуп жаткан советтик личносттордун көз карашын өзгөрттү. Өзгөчө көз карашы тез өзгөргөндөр ошол жылдары “жерден боорун көтөрүп келе жаткан” муун – К.Асаналиев менен Ч.Айтматовдун “мууну” болчу. Алар У.Абдукаимов “Майдан” романында сүрөттөлгөн, оо кийин чоң чырды пайда кылган (“Майдан” романы боюнча 1963-жылы болгон талкууну эске алып жатам – Б. А.) согуш маалында “гүлдөп жашаган”

кыргыз интеллигенциясынан айырмаланып, турмуштун оор кыйынчылыгын өз баштарынан өткөргөнүн эске алалы. Андай турмуштун мүшкүлү басып турган шартта, ууралаган саясий ураандар, эл жапырт кыйналып, ичерге аш, кийерге кийим таппай жаткан учурда чакырыктар түккө турбай тургандыгын билип-түшүнүп, “Эрте келген турналардагы” Султанмураттай муздак класста отуруп, самандын табына жылынып, жакшылыктан үмүт үзбөй окуп, чарба жумуштары менен гана аралашып чоңойгон “ошол муунга” “Бетме беттеги” Ысмайыл менен Сейде айылдагы эски таанышындай таасир калтырганы талашсыз. Анткени, андай көрүнүш бир эле “Шекерде” эле болуптурбу, жок андай көрүнүш кыргыздын ар бир айылында болгонун ал согуш маалында элеттиктер үчүн “типтүү көрүнүш” экенин кийин М.Гапаров Колдошу (анын “Дарыялар шоокуму” повести эске алып жатат – Б. А.) далилдеп, себебин жеткире сүрөттөп чыкты го.

Ушул эле маселенин экинчи жагын К.Асаналиев эскерме-баян “Адабий айкашта” төмөнкүдөй түшүндүрүп жатпайбы: “Мага ошондо баарынан мурда табышмактуусу качкын жөнүндө атайын чыгарма жазуу Ч.Айтматовдун оюна кантип келди экен, кантип аны иш жүзүнө ашырууга батынды экен деген суроо болду. Биринчиден, Ч.Айтматов “жазуучу” катарында кыргыз совет адабиятынан орун ала элек. Аны “жаш автор”, “жаш жазуучу” дешет. Ага азырынча ушундай эле берилген шарттуу аныктамалар жетиштүү. Демек, *жаш автордун алдындагы негизги милдет – социалисттик реализмдин темирдей бекем принциптеринен кылдай кыйшайбай туруп, адабий толук ишенимге өтүү.* Качкын жөнүндөгү повесть бул катардан эмес. Бул биринчиден. Экинчиден, *жаш автордун биографиясы, ата-теги ошол учурдун көз карашы менен алганда кынтыксыз эмес экени белгилүү.* Баары ошол 1937-жылдагыдай бойдон. Демек, тема тандап алууда жаш автордун өтө сак болушу, анын эртеңкисине, келечегине түздөн-түз тиешелүү” [1, 116].

Кеп качкын жөнүндө чыгарманын жазылышы боюнча идеянын Ч.Айтматовдун башына кантип келгендигинде эмес, кеп анын ошол мезгилде, “*баары ошол 1937-жылдагыдай бойдон*” чынында опурталдуу болуп турган маалда “күтүүсүз” жарыкка келишинде. Чыгарманын идеясы да, сүрөттөлүш мазмуну да ошол мезгилдин талаптарынан “кыйла алыс” турган бул чыгарманын авторун алдыда кандай коркунучтуу окуялар күтүп турганын КГБнын айрым сурактарына жооп берген К.Асаналиев жакшы түшүнгөн. “*Экинчиден, жаш автордун биографиясы, ата-теги ошол учурдун көз карашы менен алганда кынтыксыз эмес экени белгилүү.* Мындай шартта “*жаш автордун алдындагы негизги милдет – социалисттик реализмдин темирдей бекем принциптеринен кылдай кыйшайбай туруп, адабий толук ишенимге өтүшүнө*” К.Асаналиев башында турган “ошол муун” ишеним көрсөтпөсө, партиянын кыяматтын кыл көпүрөсүндөй, ичке “линиясынан” кыйшайбай турган “улуу муундун өкүлдөрү” жаш жазуучу Ч.Айтматовдун “катачылыгын” көзгө сайып көрсөтүп, эл душманына чейин жеткирип коёру төбөдөгү күндөй белгилүү болчу. Бул жагынан Ч.Айтматов менен К.Асаналиев тагдырлаш эле да, советтик доордун “өгөй балдары” биринин айтчу сөзүн экинчиси илгиртпей түшүнүп жатканы да ошондон болуш керек.

Адабияттар

1. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме баян. – Б.: БГУ, 2008, 116 - 117-беттер
2. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме баян. – Б.: БГУ, 2008, 116-бет.
3. Асаналиев К. Новая повесть Ч.Айтматова. // Советская Киргизия, 1966, 27-апрель.
4. Асаналиев К. Открытие человека современности. – Ф.: Кыргызстан, 1969, - 149 б.
5. Ашымбаев Б. Чыңгыз Айтматов (Сын-биографиялык очерк). – Ф.: Мектеп, 1964. - 184 б.
6. Гачев Г. Любовь, человек, эпоха. – М.: Советский писатель, 1965. - 97 б.
7. Селиверстов М. Откровения любви. – Ф.: Кыргызстан, 1966. - 146 б.
8. Үкүбаев Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. – Ф.: Кыргызстан, 1984. - 140 б.
9. Айтматов Ч. Искусство и человек. – Ф.: Илим, 1981, 16-бет

Т. КАСЫМБЕКОВДУН «АДАМ БОЛГУМ КЕЛЕТ»
ПОВЕСТИНДЕГИ
АСЫЛБЕКТИН ОБРАЗЫ

ОБРАЗ АСЫЛБЕКА В ПОВЕСТИ
Т. КАСЫМБЕКОВА
«ХОЧУ БЫТЬ ЧЕЛОВЕКОМ»

ASYLBEEK`S IMAGE FROM
T. KASYMBEKOV`S NOVEL "ADAM BOLGUM KELET"
("I WANT TO BE A HUMAN")

Аннотация: Макалада көркөм прозалык чыгармалардагы кейипкерлердин образдарын колдонуунун тажрыйбаларын пайдалануу менен Т.Касымбековдун "Адам болгум келет" повестиндеги Асылбектин образына көркөм окуу, кейипкердин образына анализ, ролдоштуруу окуу, жазуу иштери ж.б. методикалык ыкмаларды колдонуу менен тексттик анализ жүргүзүлөт.

Көркөм чыгармаларды окуу учурундагы окуучулардын тексти түшүнүү жана кабыл алууда алардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү, инсандык жана эстетикалык компетенцияларын өнүктүрүү жана тереңдетүү маселелери каралат.

Түйүндүү сөздөр: Адам, образ, адамгерчилик, текст, эстетика, ой жүгүртүү, компетенттүүлүк, көркөмдүүлүк, методика, ыкма.

Аннотация. В статье с использованием опыта обучения образов персонажей художественных прозаических произведений предлагается образец текстового анализа образа Асылбека из повести Т. Касымбекова «Адам болгум келет» с использованием таких методических приёмов как художественное чтение, анализ образа персонажа, чтение по ролям, письменная работа и т.д.

Рассмотрены проблемы развития мышления учащихся при чтении художественного произведения, вопросы понимания и восприятия текста, развития и углубления их личностных и эстетических компетенций. Предложены приёмы анализа образа главного героя.

Ключевые слова: Человек, образ, человечность, текст, эстетика, мышление, компетентность, художественный, методика, приём.

Annotation: On the base of the character images of prose works teaching experience, the article shows a sample text analysis of Asylbek's image from T. Kasymbekov's novel "Adam bolgum kelet" (I want to be a Human), offering the usage of such methodical techniques as artistic reading, character image analysis, role reading, writing, etc.

Problems of development of students' thinking in reading a literary work, questions of understanding and perception of the text, development and deepening of their personal and aesthetic competences are considered. Methods of analyzing the image of the protagonist are suggested.

Keywords: Human, image, humanity, text, aesthetic, thinking, competence, literary, methodology, techniques.

Мына ушундай интерпретациялык процесстерди ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй методикалык ыкмаларды колдонуу оптималдуу экендигин биздин иш тажрыйбалар тастыктады.

Ыкма: Тексттин үзүндүсүнүн негизинде мугалимдин проблемалуу сөзү. Мында мугалим чыгарма-

ны талдоо, окуяларга, каармандарга баа берүү менен бирге окуучулардын алдына проблемалуу суроолорду коюп, алардан жоопторун талап кылып отурат. Бир нече мисалдар.

1. Асылбек атасы менен райондун борборуна бара жатып, райФонун канторунун алдына жеткенде «Дөө-

Сүрөт 2.1.4. «Адам болгум келет» повестинин үзүндүсүн талдоо боюнча оптималдуу ыкмалар

лөт консо бир чымындын башына, Зымырык куш салам берер кашына...» деп жатат, мында чымын ким да, зымырык куш ким?

2. Чыгарма «Адам болгум келет» деп аталат, мында жаш адамдын жакшы адам болууга умтулуусу тууралуу баяндалат, бирөө үчүн жакшы адам болуу байлыкка, бийликке, мансапка жетүү. Окуя 20-кылымдын орто ченинде – социализм доорунда болгондой. Ал мезгилдеги колхоз, совхоз, район, облус, райондук финансы бөлүмү, даярдоо канторасы деген тушүнүктөрдүн маанисин чечмелеп бергиле. Эмне үчүн социализм кыйрап калды?

3. Атасы баласын жакшы адам болсун дейт. Бул жерде Асылбекке да атасы ошону каалайт. Бул эмне жамандыкпы?

4. Ата менен баланын түбөлүк карама-каршылыгы бар, муну орус жазуучулары да мыкты жазып келишкен. Бул чыгармада да ата менен баланын билинбей отуруп карама-каршылыгы чыкты. Экөө адам болууну эки башка түшүндү. Буга кандай адамдар, окуя, кырдаалдар таасир этти?

5. Жаш жигит, жаш көчөт Асылбек кайда ийилерин билбей турат. Анын бир жагында «табыштуу жумушка орноштурсам, андан ары жыргабай жаны жокпу» деп баласы үчүн күйүп-бышкан атасы турат, экинчи жакта майып болсо да, өз маңдай тери менен эгин эгип, жанын баккан, ички сырын комузу менен бөлүшкөн Базыл турат.

6. Дагы бир жагында жашоону чардоо, «күндүк өмүрүң болсо, түштүгүңө жорго мин» деген принцип менен жашаган Мыкты менен анын карама-каршысында тагдыры элдик уламышка айланган Чынар кыз турат. Жазуучу чыгармасына мындай каармандарды эмне үчүн киргизет деп ойлойсуңар?

7. Асылбек ушундай каармандардан үлгү алат, алардан жашоону, адамдыктын жолун үйрөнөт, атасынын жолу туура эмес экендигин бара-бара түшүнөт. Демек, чыгарма жаш адамдын адашуусу, бирок өз жолун табуусу тууралуу баян экен. Бир кезде атасын ээрчип, анын жетегинде жүргөн жигит өз атасынын арамдыгын, кыянатчылыгын билгенден кийин мындай чечимге келет: «Токто, көрүшөбүз али! Мен өз ордумду табам! Мен өз ордумду бул тирүүчүлүктүн ак өзөгү – адилеттиктен, адал эмгектен табам!» Мына ошол жаш жигит чын эле кийин кандай тагдырга туш

келет деп ойлойсуңар? Биздин айланабызда кандай адамдарды адам болду дейбиз?

Ыкма: Тексттин негизинде окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүү технологиялары. Биздин методикага ылайык повести окутууда предметтер аралык байланышка, өзгөчө кыргыз тили, тарых, коом, адеп, музыка, сүрөт сабактары менен интеграциялоого көңүл бурулат. Мисалы, «Адам болгум келет» повесттин жыйынтыктоо сабагында байланыштуу кепти өстүрүү сабагы (лабораториялык иш) сунуш кылынган да, окуу китебинде мындай тапшырмалар берилген: «Ар бир окуучу жекече, өз алдынча тексттин ар башка жеринен үзүндү тандап алгыла да автордун тилин талдагыла:

а) көркөм-сүрөттөө каражаттары боюнча (эпитет, салыштыруу, метафора, гипербол, литота, жандандыруу ж.б.) троптун түрлөрүн табуу, талдоо;

б) стилистикасы боюнча (параллелизм, риторикалык кайрылуу, риторикалык суроо, үн катпоо, инверсия ж.б. көрүнүштөрдү табуу, талдоо);

в) төл жана бөтөн сөздөрдүн колдонулушу боюнча;

г) архаизм, тарыхый, диалектилик, кесиптик сөздөрдүн колдонулуш мааниси боюнча;

д) макал-ылакаптарды, учкул сөздөрдү тексттен бөлүп алуу жана маанисин чечмелөө, ким тарабынан, кандай максатта колдонулуп жатканын байкоо, аларды жаттоо;

ж) синонимдик, антонимдик, омонимдик сөздүк түзгүлө. Маселен текстте кайсыл синонимдерди, антонимдерди, омонимдерди пайдаланганын сөздүк түрүндө жазып чыккыла.

Экинчи топтогу окуучулар үчүн

Чынар кыз жөнүндөгү күү тарыхы – уламыштын негизинде инценировка жазгыла. Аны класс сахнасында койгула.

Бүт окуучулар үчүн

«Асылбек жана мен», «Азыркы учур» деген темада диспут-мүнөттөрүн өткөрүү үчүн суроолор:

1. Эгерде мен Асылбектин ордунда болсом... (андан ары эмне кыларың жөнүндө улантып жаз).

2. Асылбек адам болууну издеп кетти. Адам болуш үчүн сөзсүз эле шаарга барыш керекпи? Айылда атасынын жанында жүрүп эле адам боло албайбы?

3. Асылбек менин оюмда жакшы жигит эмес, себеби ал атасын оң жолго сала албай, эң болбогондо

БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

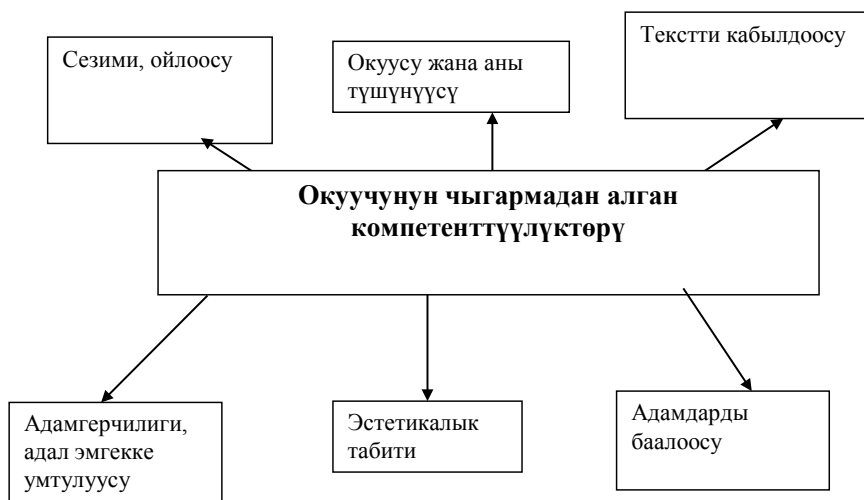
анын жаңылыштыгын да айтууга жарабай, аны менен күрөшө албай, жеңилип кетти. Бул ойго кошуласыңбы, кошулбайсыңбы?

4. Сенектик жылдарда арааны жүргөн, азыркы учурда дагы кездеше калган кошуп жазуулар, жалган маалымат берүүлөр, тааныш аркылуу кызматка көтө-

рүүлөр жөнүндө сенин жеке ой жүгүртүүң жана пикириң?

5. «Май кармаган бармагын жалайт» деген макалдын маанисин түшүндүргүлө» (1).

Жогорудагыдай ыкмалар менен сабак өтүү менен биз кандай компетенттүүлүктөргө жетиштик?

Сүрөт 2.1.5. «Адам болгум келет» повестин окутуу аркылуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүнүн тереңдеши

Адабияттар

1. Алымов Б. Кыргыз адабияты. VII класс үчүн окуу китеби [Текст] Б.Алымов, А.Муратов. – Б.: Мектеп, 1992.

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫНДЫКТЫ КӨРКӨМ КАБЫЛДООСУ М.АУЭЗОВ МЕНЕН К.АСАНАЛИЕВДИН АДАБИЙ-СЫН МАКАЛАЛАРЫНДА ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙТМАТОВА В АНАЛИЗЕ КРИТИЧЕСКИХ СТАТЕЙ М. АУЭЗОВА И К. АСАНАЛИЕВА

Аннотация: Бул макалада Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы К.Асаналиев менен М.Ауэзовдун сын макалаларынын интерпретацияланышы кеңири талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: адабий процесс, адабий-эстетикалык көз караш, идеялык мазмун, этномаданият, этнопсихология, сюрреализм, авангардизм, футуризм, постмодернизм ж.б.

Аннотация: В этой статье дается подробный анализ критических статей М.Ауэзова и К.Асаналиева в интерпретации художественной реальности в творчестве Ч.Айтматова.

Ключевые слова: литературный процесс, литературно-эстетический взгляд, идейное содержание, этнокультура, этнопсихология, сюрреализм, авангардизм, футуризм, постмодернизм.

Abstract: This article gives a more detailed analysis of the critical articles by M. Auezov and K. Asanaliyev of interpretations of artistic reality in the work of Ch. Aitmatov.

Key words: literary process, literary and aesthetic view, ideological content, ethnoculture, ethnopsychology, surrealism, avantgardism, futurism, postmodernism.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына байланышкан, б. а. анын “Жамийла”, “Бетме-бет” повесттеринде чындыкты көркөм чагылдыруу таандык окуянын адабий процессте андан ары өнүгүшү азыр абдан кызык абалды берет. Аны тарыхтын сары барактары ошол мезгилде кандай болсо ошондой сактап турат. Бизге азыр анчалык маанилүү эместей көрүнгөнү менен К.Асаналиев көз алдына элестеткендей чыгарманын адабий процессте келиши жогортон иштелип, коомчулукка сунушталган адабий-эстетикалык даяр категорияларга бир нече багыттар боюнча каршы болду. Ошол жылдары партиянын саясатын тоонун булагындай таза сактагысы келгендерге анын бул чыгармасы жаңылык катары көрүнбөстөн, тескерисинче советтик турмушту чагылдырууда табити жетишпеген калемгердей таасир калтырды. Ч.Айтматовдун мындай аракетин көз жаздымда калмак эмес, абал дал ошондой өнүктү, б. а. партиянын программасынан кылдай жылбаган ошол учурдагы кыргыз акын-жазуучулары көп өтпөй байкап талкуулоого киришти.

Тактап айтканда А.Токомбаев башында турган партиялык саясатка адал кызмат кылган топ мындай шартты эч качан колдон чыгарган эмес, бул жолу да чыгарбаганга аракеттенди. Шахматтын доскасын-

дай кыргыз адабий турмушундагы бардык окуяны толугу менен көз алдында өнүктүрүп, анда эки жолу (1935–37-, 1946–52-жылдар эске алынып жатат – Б. А.) ийгиликке жетишкен ал топ мурдагы изи менен Ч.Айтматовдун турмуштук чындыкты көркөм чагылдыруусуна каршы турушту... Бирок окуя алар күткөндөй өнүккөн жок, кыргыз адабиятынын күйөрмандары көбөйүптүр (мында республиканын чегинен тышкары жазылган адабий-сын макала-пикирлерди эске алып жатабыз. – Б. А.), экинчиден кыргыздын китеп окуучуларынын адабий-эстетикалык табити бир топ бийикке көтөрүлүп калыптыр, аны ошол учурдагы абал көрсөтгү. Баары Ч.Айтматовду колдоп кетишти, мындай шартта К.Асаналиев кооптонгон кырдаал да, адабиятчы К.Асаналиевдин өзү да эч кимдин эсине келбеди. Сыртынан алганда, “жылдызы” жогорулап бара жаткан жазуучуга кошоматтай көрүнгөн, мезгилдүү басма сөздүн бетин бербей байма-бай жарыяланган адабий-сын пикирлердин кандай негизден жаралганы, кыргыз адабий турмушунда “маанилүү компаниядай” бирин-экинчиси колдогон макалалар сериясынын келиши эгемендүүлүктөн кийин акыл-эси калыптана баштаган муунга эми түшүнүктүү болду окшойт.

Улуттук адабий-эстетикалык жана адабий-теориялык ой жорумдун калыптана баштаганы өзүнчө кепке алчу маселе болгондуктан, аны кийинки главлардын бирине калтырып, ал эми кези келип турганда жеке Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына, ошондой эле кыргыз адабиятында компартиялык саясатты бетине кармап, болгондо да аны курал катары пайдаланып, көркөм-адабий чыгармачылыкты толугу менен диктаторлук саясий бийликтин алдына чөгөлөтүп берген “күчтүн” жеңилишине маанилүү роль ойногон казактын кыргыз деп төрөлгөн чыгаан уулу М.Ауэзовдун эмгегин айтпай кетүүгө болбойт. Терең ойлонулуп жасалган М.Ауэзовдун тактикасы Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын жогоруда аталган “топтун күчүнөн” гана сактап тим болбостон, кыргыз адабиятында саясат менен адабиятты жуурулуштуруп карап келген өзгөчө мамилени жоюп, адабий-эстетикалык баам-туумду жаңы нукка салды. Кыргыз адабият таануу илиминде болуп көрбөгөн жаңылык киргизип, каада-салтына карап, деги эле улуттук ыйманга туура келбеген (эри Садыкты чанып, кайдагы ата-тексиз Даниярдай бирөө менен качып кеткен – Б. А.) чуулгандуу ишти баштап кеткен Жамийладай аялды терс деп түшүндүрүп жана кыздарын андай болбоого тарбиялап келген кыргыз түшүнүгүнө ылайык келбеген адабий каарманды “мына образ” деп таап, анын жетишкендигин көзгө сая көрсөтүп, далилдеп, элди толугу менен өзүнүн көз карашын ээрчигидей шарт түзүп бериштин өзү (коомдук жана адабий-эстетикалык аңдаштырууну түп ордунан жаңырта алгандыгы эске алынып жатат – Б. А.) эрдик эмегенде эмне.

Кыргыз адабиятында сүйүүсү үчүн күрөшкөн адабий каарман Жамийла эле бекен, же андай сезимге ээ болуп, бардыгына “түкүрүп” басып кеткен кырдаал “Жамийладан” эле башталыптырбы?.. Эгерде кыргыз адабиятынан толук маалыматы бар окурман бизден мурда эле өзүнчө, өз алдынча эле далай мисалдарды келтире тургандыгы бышык. Кыргыз кыргыз болгондон тартып буга терең маани берип, аны ыгына жараша ар бир чыгармасына “жайгаштырып”, эби-эсеби туура келсе майда лирикалык чыгармалардан тартып, “Манас” сыяктуу зор чыгармага көркөм деталь катары колдонуп, аны менен адамдын эркин, сезимдин улуулугун даңазалап, кези келсе аны чыгарманын авансценасына чыгарып, бири үчүн экинчиси жан берүү мүмкүн экенин “Аксаткын менен Кулмырза”, же “Олжобай менен Кишимжан” поэмаларынын сюжеттик түзүлүшү, идеялык мазмуну ырастай алат. Ал эми “Манастагы” Каныкейдин Манасты жактырышы, Кыз Сайкалдын Манасты сүйүп, акыретке антташуусу, Семетейде” Айчүрөктүн Семетейди өзү издеп келиши эпостогу сюжетти шөкөттөп турган бир көркөм деталь дегенибиз менен анын артында эпос жаралгандан бери аздектеп келе жаткан канча муун, канча кылымдын жашоо пафосу тургандыгын эч ким жокко чыгара албаса керек. Кечээ жакында эле болуп, феодализмдик ой жүгүртүү кыргыз коомчулугунда күчөп, диндин таасири моюндан ылдый басып, кыргыз кыздарын “эркектин кабыргасына” теңеп турган маалда жашап өткөн Бурулчаны жан дүйнөсүндө улуу сезимди аздектеген үчүн уламышка айландырып ооздон-оозго өткөргөн. Анда түзүлгөн сюжет кыргыз кызынын жан дүйнөсүндөгү сезимин оор жана азаптуу турмушка

каршы коюп, жеке адамдын татаал психологиясын баяндаганы үчүн адабий бир жанрга (уламышка) өзүнчө тематикалык багыт киргизе алгандыгы менен баалуу болуп саналат. Эгерде Луи Арагон ушулардын жок дегенде бири менен тааныш болсо “Жамийла” жөнүндө мурда айткан сөзүн кайталап дагы бир жолу айта алат беле?.. Балким айта албай калмактыр, балким мындан да күчөтүп айтмактыр...

Булар жана ушул сыяктуу идеялык мазмунга ээ аты мында айтылбай калган толгон чыгармаларда болсо, анда эмнеге “Жамийла” К.Асаналиевди, М.Ауэзовду, Л.Арагонду, ж. б. таң калтырып, “махабат тууралуу дүйнөдөгү эң сонун баян” болуп чыга келди. Ырас, бир жазуучунун бир чыгармасы – “Жамийла” жөнүндө сөз кылып жатканы менен алардын ар биринин чыгармага байланыштырып айтчу өз сөзү, алардын ар биринин өз чындыгы бар эле. Л.Арагондун мындай мактоого арзыган пикири тууралуу кыргыз адабият таануу илиминде көптөгөн ойлор айтылып, аны ар кандай мазмунда пайдаланып жүрүшкөнү менен кыргыз адабиятчылары бир нерсени эсепке албай келе жатышат. Жогору атап өткөн кыргыз адабиятында сүйүүнү даңазалаган чыгармалар менен тааныштыгы бар болсо, балким мындай пикир айтпайт эле. Менин баамымда, ал кыргыздарды “варварчылык менен оокат кылган, эч кимди аябаган, зөөкүр жана каардуу Атилланын тукумдары, көчмөн маданияттын ээси” катары европалыктарга бир мезгилде катуу таасир калтырган көз карашта элестетип жүргөндө сүйүүгө артыкчылык бериши боюнча француздардан кем эмес сапаты бар кыргыз кызы Жамийла жөнүндө чыгарманы окуганда башка сөз оозуна келбейт тургандыгы анык. Ал мында кыргыздардын этномданияты менен этнопсихологиясына артыкчылык бергени талашсыз.

Кыргыздын андай сезимдери менен жакындан тааныш, кыргыз адабиятын кыргыздардын өзүндөй эле билген М.Ауэзов анда “Жамийланын” эмнесине артыкчылык берип, эмнесине “ставка” койду? Эми ошол мезгилдеги адабий турмуштагы абалга көз жүгүртөлүчү. Кыргыз адабиятында экинин бири, көп улуттуу совет адабиятында кыргыздардан жалгыз болуп турган Т.Сыдыкбеков мына Мамлекеттик сыйлыкты мен гана алам деп, ага “Тоо арасында” романын коюп турганда, көлөмдүү, бардык жагынан советтик идеологияга шайкеш бул чыгармага эмес, М.Ауэзов “Жамийлага” артыкчылык берди. Эмнеге?.. Бул окуяга катышы барлар, аны көз алдында өткөргөндөр, кийин окуп таанышып билгендер, деги эле маалыматы барлар ар кимиси өз билгенин айтып, аны ар түрдүү кырдаал менен байланыштырып, не бир акылга келип жана келбеген формада түшүндүрүп келишкен жана мындай ары да аны улантып, ал ойлорду тереңдетип кете бериши мүмкүн. Азыр биз айта турган ой да ошолордун бири.

М.Ауэзов өз замандаштарынан айырмаланып, адабий чыгармачылыктагы өнүгүштү, чыгармачылыктын “ички жашоосун” советтик коомдук-саясий турмушту компартиялык идеологияга ылайыктап карабастан, тескерисинче, советтик жашоонун жаңылыгын, ийгилигин адабияттын жеке өзүнө тиешелүү категориялар менен ачып берүү формасын издеп, аны Ч.Айтматовдун чыгармаларынан, өзгөчө “Жамийланын” тапты. Менимче, ал Жамийла менен Данияр-

дын бири-бирине арзыган, бирин экинчиси кечигип тапкан, кадыресе элеттик турмуштагы аракеттери кызыктырбай, советтик бийлик, коммунисттик мораль, советтик жашоо жараткан сапат-көрүнүштү, эки жаштын бактылуу болушуна тиешелүү мазмунду оригиналдуу бере алган жазуучунун чеберчилигине тан берген окшойт. Башкасын мындай коёлу, кыргыз адабиятынын алгачкы күндөрүнөн тартып эле бирин-бири жактырган советтик жаштардын сүйүүсү, бактылуу табышканы жөнүндө кимдер гана жазган жок. Маселен, К.Жаштөшев Айнагул менен Арзыматты (“Эки жашта”), Анархан менен Каныбекти (“Каныбекте”), А.Токомбаев кыз менен Зарлыкты (Күүнүн сырында), Т.Үмөталиев Айнагул менен Абазбекти (“Айсулууда”), К.Баялинов Жамийла менен Жапарды (“Көл боюнда”) канчалык бактылуу кылышса да, алардын образынан советтик идеологиянын “айтканы” айткандай, “дегени” дегендей чагылып, коммунисттик мораль, социалисттик адеп-ахлак чыгарманын “сыртында”, окуяга жуурулушпай, өзүнчө көрүнүп турду эле го. Эгерде ушул “идеяны” камтыган чыгармаларды санасак, алар ого эле көп болуп, автору ким, чыгармасы кайсы экени билинбей баш адаша турганы анык.

Анда М.Ауэзовдун Ч.Айтматовго “Ак жолуң ачылысын” [1] дегидей анын эмнеси жакты экен?” деген суроого жооп издейли. Кыраакы М.Ауэзов жазуучу Ч.Айтматовдун жөн-жай, лирикалык каармандын баяндоосунда сүрөттөлгөн арзыган эки жаш жөнүндөгү сюжеттен совет бийлиги тээ 20-жылдардан бери жазуучуларга милдеттендирип, бирок адабияттын жеке өзүнө гана таандык категориялары менен иштелип чыккан, “спецификасы” боюнча чыныгы реалдуу турмуштун өзүндөй, окурман ишенээрлик деңгээлде көркөм жана эстетикалык касиетке ээ чыгарма жаралып жатканын кантип байкабасын. Кызыгы, чыгарманын жазылышында эмес, баары совет бийлиги каалагандай болуп жатканында. Менимче, далай татаал сюжетти “курап”, ата-теги, “биографиясы” таптакыр совет бийлигинин талаптарына жооп бербей турган А.Кунанбаевден орустун прогрессчил акындарына жакын касиетти “таап”, анан аны ошол орустардын революцияны жактаган мууну менен “идеялаш” кылып, камырдан кыл сууругандай “эл душманы” болчу кишиден совет бийлиги кодулай турган “чен-өлчөмдү” толугу менен алып салууга жетишкен казактын залкар жазуучусу Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестинен коммунисттик идеологияга төп келген критерийлерди жолуктурганда Толубай сынчы Кармыштын Бозун көргөндөй эле сүйүнсө керек.

Ага жакканы ал критерий-түшүнүктөр окуу китептеринин не бир түрдүү формаларда берилип, мына ушундай болуш керек деген элестөө менен туюндурулуп, “коммунизмде улуттар жоюлуп, баары бир эл, бир журт болуп, алар тилине, дилине, ал тургай динине карабай бирин-бири жактырып, сүйүп баш кошуп, алардан интернационалдуу үй-бүлө курулат” деп, бирок ал кандай формада, кандай шартта болушу мүмкүн экендигин элге жеткире албай жаткан учурда совет бийлигинин издегени Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестинен табылганы болду. Болгондо аны Кыргызстандык жаш жазуучу коммунисттик идеологияны даңазалаган “теоретиктердин” эмгектеринде берилгендей абстракттуу эмес, жумурай журт “кыңк” дебей ишене

турган советтик турмуштун өзүнөн көрсөтүп жатпайбы. Тарыхка көз чаптырсак, ошол мезгилде, тиги Батышта, андан аркы Америкада андай болушу мүмкүн эмес деп, мындай идеясы үчүн Советтер Союзун катуу сындап, СССР майда улуттарды каардуу эзүүнүн алдында кармап турат деген сыяктуу түшүнүктөр аркылуу кадимки “Азаттыктан” жар салып, “кансыз согушту” уюштуруп, ал күчүндө болуп, советтик идеологдор ага контраргумент таппай карайлап турган күндөрдүн биринде “Жамийла” кокусунан колго тийсе, аны сезимтал М.Ауэзов байкабай калышы мүмкүн эмес эле. Болгондо да коммунисттик идеология күткөн мына “социалисттик жашоо образы” дегидей деңгээлде чагылдырып жатпайбы, б. а. М.Ауэзовго ушундай катуу таасир калтырган нерсе Ч.Айтматовдун болуп-болбогон турмуштук окуяларды кадим турмуштагыдай сүрөттөп, Батыштагыларды калп кылып, совет бийлиги толук орношу мүмкүн эмес деген жердеги жашоодон алып көрсөтүп жатканында турат.

«Жамийланын» артыкчылыгы коммунисттер идеялар менен принциптер толук ишке ашышы мүмкүн экенин далилдөөсү - казак Данияр менен кыргыз Жамийланын бирин-бири арзып, сүйүп калуусу. Кыргыз менен казак эзелтен куда-сөөк болуп, кыз берип, келин алышып жүргөнү М.Ауэзовго тээ бала күнүнөн белгилүү болсо да, ага чыгармадан айрыкча таасир калтырганы советтик интернационалдык үй-бүлөнүн курулганы, бул – бир. Экинчиден, татаал психологизмге ширелишкен, этно-социалдык чен-өлчөмдөргө каршы келүүчү жыш конфликттерден “куралган”, бирок окурман ишене турган окуя, эпизоддордон түзүлгөн сюжеттин мазмуну коммунисттик пафосту чагылдырып жатканы. Болгондо да элеттик бир келин Жамийланын турмуштук позициясында эч ким ойлонуштурбагандай, кадим тиричиликтин алкагында, башкалар элес албаган жөпжөнөкөй кырдаалда баяндалып жатканында турат. Ал - Жамийланын чын дилинен берилип сүйгөнү Даниярды эч бир церемониясыз (шааншөкөтсүз) эле ээрчип кетип калуусу. Бир караганда бул – эрдик. Экинчи жагынан алганда келесоолук, арты-кийинин ойлогон түркөйлүк. М.Ауэзовго Жамийланын ошол эрдиги жагып отурат. Ал Жамийланын образынан тапматынакай күйөөсүн чанган, кабын журтун ыңгайсыз абалга калтырган, ата-энеси менен төркүндөрүнүн бетине “көө жапкан”, элеттик бир келинди көргөн жок (көрсө да көргүсү келбеди), ал совет бийлиги толук эркиндигин колуна алып берген, душасы эмне десе ошону аткарган, кимди сүйүп, ким менен жашаарды өзү гана чече ала турган советтик аялдын “типтүү” образын көрүп, персонажды ушул өңүттөн аңдаштырып отурат. Чын-чынына келгенде советтик идеология көркөм адабияттан издеген образ ушул эмес беле. Бекеринен ага артыкчылык берип, жакшы санаалашы Т.Сыдыкбековду көңүлүнө карабай “сызга отургузуп”, доордун бир бурулушун түзгөн коллективдештирүү темасына арналган “Тоо арасында” романы “шоона эшпей” турганын биринчилерден болуп байкап, “Жамийланын” өзү ал мезгилдин кол жеткис сыйлыгы Лениндик сыйлыкка көрсөтүп жаткан жок. М.Ауэзов “Жамийладан” социализмдин тикелей жоосу болгон капитализмди “бетке чаап” көрсөтө турган чындыкты таап, аны көркөм чыгармада түзүп берген үчүн ал сыйлыкка татыктуу экенин адабий коомчу-

лукка түшүндүрүп, ал тургай Ч.Айтматовго оппонент болгондорго да далилдөөгө жетишти. Бул М.Ауэзовдун тереңдиги жана чебердиги. Тарых аныктагандай “Жамийланын” “жылдызы” болуп жана турганына себеп да, коммунисттер сыймыктанган чыгарманын мазмун-маңызы да мына ушул жерде жатат.

Бирок ошол жылдары Ч.Айтматов бул сыяктуу чыгармаларында чагылдырууга жетишкен көркөм чындыктын идеялык мазмуну эмне экенин туура түшүнүүгө К.Асаналиев башында турган кыргыз адабиятчыларынын да кудурети жетип калганын айтпай кетүүгө болбойт. Алар борбор шаарларына барып, чогуу, талаш-тартыш менен билимин өркүндөтүп, бир учурда адабий-эстетикалык жактан “жаңыланып”, эстетикалык табити бийик деңгээлге көтөрүлүп, саясат менен адабият бирикпей турганын түшүнүп, советтик турмушта деле өйдө-төмөн көрүнүштөр болоорун “моюнга алып”, жөнөкөй адамдар коммунисттерге каршы чыгуусу социалдык кадыресе болуучу турмуштук окуялар экенин кабылдап, мурдагыдай жектебей, андан кадимки жаңылыштыкты издебей көркөм чыгармачылыкта реалдуулукту чагылдырып жаткан чыгарма катары жактап чыгыштын себебин издеп көргөндө “ала жиптин учугу” сынчылардын “короосунан” эмес, тиги “жогору жактын” өзүнүн чыкты.

Көрсө, баары Н.Хрущевдин “жазгы баарынан” башталат экен. Ошондо социализм менен капитализмдин ортосунда “кансыз согуш” жүрүп, ал эки түзүлүштүн биринин элине бири таасирин күчөтүүгө аракеттенүүсүн шарттап кимиси болбосун адабият жана маданияттын өкүлдөрүн “өз бооруна” тартууга умтулган маалда «Иностранная литература» журналы башында турган бир топ басылмалар жарык көрүп, алар СССР элине Батыштын жана Американын адабиятынын алдыңкы өкүлдөрүнүн чыгармаларын сунуштоого жетишкен экен. Ал мезгилдеги Советтер Союзунун саясаты боюнча Батыштан да, ошол эле Американын өзүнөн да «эки маданиятты» таап, алардын арасынан коммунизмди жактачуларынын чыгармаларын советтик окурмандарга «түшүндүрүүгө» умтулса, аны менен кошо билинбей, ошол мезгилде көркөм өнөрдү каптап келе жаткан багыттар, агымдар жана «мектептер» кыргыз адабиятынын «короосуна» кирип келгенин биз эми сезип отурабыз. Тактап айтканда, сынчы жана адабиятчылардын эле эмес, жалпы окурмандын көркөм ой жүгүртүүсү ар түркүн болгондон кийин совет адабияты канчалык сындабасын, канчалык контрпропаганданын куралы кылып колдонбосун эл көркөм ойлоонун өзгөчө формаларын сунуштап жаткан чыгармаларды саясий багыттан эмес, кадимки көркөм чыгармачылыктын бир формасы, адабий ойлоонун жаңы түрү, же болбосо, турмуштук чындыкка мамиле кылуунун бир ыгы катары кабылдаган. Анын кесепетинен жалпы совет адабиятында модернизмдин Батыштык формасынан айырмаланган жаңы түрү жамгырдан кийинки козу карындай пайда боло баштаган тура. Эгерде азыр совет адабиятына жаңылык алып келген чыгармалардын мазмунун Батыш жана Америка адабиятында колдонулуп келген багыттар, агымдар жана “мектептердин” көркөм чыгарма жаратуу, турмуштук чындыкка мамиле кылуу методу менен салыштырып караганда Ч.Айтматов баш болгон жаңыга умтулган акын-жазуучулар реализмге жакын

турган *экзистенциализмдин* жана *символизмдин* көркөм ойлоо формасын социалисттик реализмде ыктуу пайдалана баштаганын көрүүгө болот. Соцреализмдин турмушту көркөм чындыкка айландырууда бир беткей (совет адамынын жетишкен ийгилигин даңазалоо – Б. А.) жана шаблондуу мамилесинен тажаган окурмандарга акын-жазуучулардын мындай аракети өтө жагымдуу таасир калтырган. Анткени, советтик окурмандар деле өздөрүнүн жүрөгүн өйүгөн проблемаларга окшош көрүнүштөрдү көркөм адабий чыгармалардан окуп, алар менен “сырдашууну” каалаган. Ал эми мындай кубулуштардын пайда болушун советтик адабиятчылар жаңылануу катары кабылдашып, аны совет адабиятындагы “модернизм” катары түшүндүрүүгө аракеттенишкен болсо, анын артынан советтик турмуштун былык-чылыктарын ачык көрсөтүүгө, өзгөчө аны трагедия мүнөзүндө алып чыккан Батыш жана Америка адабиятындагы *модернизмге* жакын турган Ч.Айтматовдун “Гүлсараты” сыяктуу чыгармалар жарыкка келгендигин көрөбүз. Андан соң көркөм чыгармачылык социалисттик реализмге жамынганы менен (социалисттик турмушту сүрөттөө менен – Б. А.) анда *экспрессионизмдин*, *импрессионизмдин*, *сюрреализмдин*, *авангардизмдин*, *футуризмдин*, ал тургай *постмодернизмдин* элементтери адабий чыгармаларда орун ала баштаган тура. Албетте, мунун баары көркөм-адабий ойлоонун көп түрдүү формасын колдогон элдерде адабий чыгармаларды, өзгөчө акын-жазуучуларды бирин экинчисинен айырмалоо, алардын ар биринин “ордун” көрсөтүп, алган багыты кайда алып бараарын аныктоо үчүн керек болсо, ал эми биз сыяктуу жазма (профессионал дегидей) адабиятынын калыптануусуна бир кылым болуп боло элек, жогоруда аталган “...измдердин” бири да толук өз жүзүн көрсөтө элек адабияттан ар бирин “издөө” биздин максатыбызга кирбегендиктен, К.Асаналиев арасына кирген кыргыз адабиятчылары чыгармага кандай мамиле кылышканын гана көрсөтүп коюуну чечтик.

Булардын баары (үчөө тең) эстетикалык теориянын маркстик-лениндик жол-жобосунда тарбиялангандыктан, алган мисалдарын толугу менен реалдуу турмуштук окуяларга байланыштырат. Маселен, К.Асаналиев да Ч.Айтматовдун азыркы замандын улуу жазуучусу экенин далилдөө үчүн бир нече чыгармасына токтолуп, алардын ар бири алып келген көркөм-эстетикалык табылганы сүрөткердин авторитардык бийликке, социалисттик түзүлүшкө акарат келтирген кырдаалдан табууга аракеттенип, “Гүлсаратта” адал эмгектенген Танабайдын партиядан чыгышын, аны өздөрүнүн жеке кызыкчылыктарына таянып ишке ашырган Кашкатаев менен Сегизбаевге таандык окуялардын сүрөттөлүшүн бийликке – коммунисттик жетекчиликке каршы атылган ок катары белгилесе, анда деле советтик жашоо образдын бар экендиги М.Ауэзовдой ой жорум, дүйнө кабылдоо турганын байкоо кыйын эмес.

Ал ойдун өркүндөшү катары алсак, К.Асаналиев “Ак кемедеги” баланын өлүмүн, Момун чалдын трагедиясын “социализмдин негизине коюлган, акырындап аракет кылуучу мина” катары сүрөттөп, баары бир чыгарманын ички идеялык тезисин тикелей саясат менен байланыштырат. Ч.Айтматов советтик коомдон тарбия алгандыктан, анын чыгармаларына

мындай мамиле кылуу менен талдоо жүргүзүү балким туурадыр, бирок эстетиканын жалпы анализдөө принциптеринен алганда ар бир сүрөткер кандай шартта болбосун реалдуу чындыктын көркөм чагылышын өзүнүн жеке элестөөсүндө берүү мүмкүнчүлүгүндө толук эркиндикке ээ болуу менен бирге жараткан чыгармасында өздүк дүйнө кабылдоосунан өткөн бардык байкоолорун анын чыгармасы аркылуу кабылдоочу адамдын психо-сенсордук табиятын түрдүү кырдаалда ойготуп, рахат тартуулай алганына, же болбосо жек көрүүнү пайда кылганына жараша баалай турганын эстен чыгарууга болбойт. Мындай шартта чыгармага бир гана саясий жактан мамиле болбостон, коомдук аң сезимдин бардык түрү көркөм-адабий чыгарманы талдоого “катышып”, ошол эле мезгилде кеп болуучу анализдин маңызын ачуу үчүн баары бир эстетикалык категорияларга артыкчылык берип, конкреттүү чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшүнө өзү тандап алган коомдук аң сезимдин бир түрүнө таянып мамиле кылаары талашсыз болсо, бул маекте К.Асаналиевдин адабий чыгармаларга жасаган талдоолору окурманга жеткиликтүү шартта жаралганын көрүүгө болот.

Ар бир жазган эмгегинде талдоого алынып жаткан чыгарманы ошол мезгилдеги саясат менен байланыштыруу К.Асаналиевдин калемине таандык өзгөчө стилдик “почерк” болуп саналат. Аны биз “Бийлик жана Осмонов” [2], “Тоолор кыйрап, сел жүрүп...” [3], “Эки нардын ортосунда” [4], “Роман-эссенин жаралышы” [5], “Азыркы психологиялык роман” [6], “Адам тагдыры жана лирика” [7], ж. б. мезгилдүү басма сөз

каражаттарында жарык көргөн макалаларынын ар биринен кездештиребиз. Эгер бул маселени республиканын масштабында ала турган болсок, сүрөткер да, анын чыгармачылыгына баа берүүчү окурман чөйрө да толугу менен саясатташып кеткенин көрүүгө болот. Ырас, мында бир тараптуулук бар экенин сезсек да, аны кимдир бирөөнүн кемчилдиги катары кароого болбойт. Анткени, эстетикалык кабылдоосунда адам реалдуу болмушту өзү аркылуу өткөрүп, ошол эле учурда ага баа берүүдө жеке толгонууларын катыштырганы менен коомдук аң сезимде маанилүү ролго ээ идеялык жана инсандык көз карашта жалпылаштырылып ачыкка (публикага) чыгаарын эске алсак, көркөм-адабий чыгармачылыкка мындай мамиле совет доорунда чыгармага баа берүүнүн бирден-бир гана жолу болгону менен түшүндүрүлөт.

Адабияттар

1. Ауэзов М. Ак жолуң ачылсын. // *Литературная газета*, 1958, 23-октябрь
2. Асаналиев К. Бийлик жана Осмонов. // *Кутбилим*, 1997, 30-декабрь.
3. Асаналиев К. Тоолор кыйрап, сел жүрүп... // *Республика*, 1998, 15 – 21-сентябрь.
4. Асаналиев К. Эки нардын ортосунда. // *Эркин-Тоо*, 1998, 6-ноябрь.
5. Асаналиев К. Роман-эссенин жаралышы. // *Кыргызстан маданияты*, 2002, № 6 (август).
6. Асаналиев К. Азыркы психологиялык роман. // *Кыргызстан маданияты*, 2002, № 9 (сентябрь – октябрь).
7. Асаналиев К. Адам тагдыры жана лирика (С.Эралиевдин портретине). // *Кыргызстан маданияты*, 2003, № 4 (апрель).

ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕ ИСЛАМГА ЧЕЙИНКИ ДИНИЙ ПОЭЗИЯГА ЖАЛПЫ КӨЗ КАРАШ

TÜRKLERDE İSLAM ÖNCESİ DİNİ ŞİİRE GENEL BAKIŞ

Аннотация: Түрктөр исламга чейин башка да ар түрдүү диндерге ишенип келишкен жана бул абал алардын жашоо тиричилигине да таасир эткен. Салттуу ишенимдер алардын адамдык мүнөзүн чагылдырып турган маанилүү фактылардын бири болуп саналат. Дин адамдардын түрдүү сезүү органдарына таасирин тийгизүү менен бирге акындар чыгармачылыгына да белгилүү бир өлчөмдө таасир этип келген. Бирларда диний түшүнүктөр, ой жоруулар, ишенимдердин орун алышы дин менен поэзиянын ортосундагы өз ара мамилеге көңүл бурууга алып келген.

Түйүндүү сөздөр: түрктөр, мүнөз, жашоо-шарт, сыйынуу, мамиле, ыр, сезим, угуу, байланыш.

ÖZET: Türklerin İslam'dan önce inandığı birçok farklı din olmuştur. Bu dinler onların yaşam şeklini etkilemiştir. Geleneksel dinleri, onların karakterini belirleyen önemli faktörlerden biriydi. Diğer dinler, ibadet şekillerini değiştirmiş, onların sezgi ve duyularına tesir etmiştir. Bu da onların şiir söyleme biçimlerini etkilemiştir. Şiirlerde dini anlayışlar, inanışlar ve düşüncüler önemli yer tutmuştur. Burada din ile şiir arasındaki bağlantıya dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, din, karakter, yaşam, ibadet, davranış, şiir, sezgi, duyusu, bağlantı...

ABSTRACT: There are many religions that Turks believed before Islam. These religions have influenced their life style. Their traditional religion was one of the important factors determining their character. Other religions have changed their forms of worship and influenced their perception and feeling. Which influenced their way of saying poetry. Religious insights, beliefs and thoughts have important place in poems. Here, the connection between religion and poetry is emphasized.

Key words: Turks, religion, character, life, worship, behaviour, poetry, perception, feeling, connection.

Din kavramına ve Türklerin İslam'dan önceki dini inanışlarına önceki makalemizde genişçe yer vermiştik. Bu yazımızda Türklerin Müslüman olmadan önceki hayatlarında din ile şiir arasındaki ilişkiye değineceğiz. Önce şiir kavramı üzerinde duralım. Şiirin onlarca tarifi yapılmış ve mutlak bir tanımının olduğunu söylemek de mümkün değildir. Genel olarak sözlük ve ansiklopedilerde şu tanımlara yer verilmektedir. Şi'r "bir şeyi inceliklerini kavrayarak bilmek, sezerek vâkıf olmak; uyumlu, ölçülü ve âhenkli söz söylemek" anlamlarında masdar; "seziş, hissediş, sezgiye dayanan bilgi; duygu ve heyecandan kaynaklanan uyumlu, ölçülü ve âhenkli söz" manasında isimdir. Kaynağında sihri bir mâna sezilen şiirin terim anlamı "engin his, hayal ve ilham ürünü olup sanatkârane bir biçimde söylenmiş vezinli-kafiyeli söz"dür [1]. Bir başka tanımla şiir: (Şi'r) Zengin sembollerle, ritimli sözlerle, seslerin uyumlu kullanımıyla ortaya çıkan edebî anlatım biçimi[2]. Şiiri şiir yapan temel unsurlar his, hayal, ilham, lafız-mâna ilişkisi, vezin-kafiye, kasit ve niyet şeklinde belirlenebilir.

Şiir, bütün uygarlıklarda dinî ritüeller ve müzikle ilgisi dolayısıyla en kadim edebî ürün olarak kabul edilir. Çünkü

şiir, hayalin, nesir ise düşüncenin ürünüdür. İnsanın psikolojik yapısında hayal düşünceden önce gelir. Edebî nesir şiirden doğmuştur [3]. Yine şiiri okurda estetik duygular uyandıran yazın ürünü, koşuk, nazım olarak da tanımlamak mümkündür. [4].

Hemen bütün kavimlerde olduğu gibi Türklerin de en eski edebî metinleri destanlardır. İlk Türk destan parçaları Çin, Fars, Moğol kaynaklarında bu dillere çevrildiğinden nesir halde bulunmuştur. Ancak daha sonraki dönemlere ait, yazıya geçirilmiş destan metinlerinin nazım veya ölçülü nesir denilebilecek bir şekilde oluşu, ayrıca yer yer şiirsel bir ifade tarzı taşınması bunların ilk Türk şiirleri olarak kabul edilebileceğini gösterir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't Türk'te derlediği, bir kısmı daha önceki yüzyıllara ait destan parçaları olabilecek metinler manzumdur. Buna göre yabancı dildeki çeviri örneklerden ve şifahi destanlardan hareket edip en eski Türk şiir örneklerinin milattan önceki yüzyıllara kadar gittiği söylenebilir. En eski yazılı metinler ise VIII. Yüzyıl Mani ve Budist kültürü ürünleri olup bazılarının mısra başı ve sonu

kafiyeleri ile dinî ayinlerde müzik eşliğinde okunduğu anlaşılmaktadır[5].

Bu bölümde biraz da Türklerde İslam öncesi dil, edebiyat ve şiir üzerinde durmakta fayda var. Türk dili ve Edebiyatını ele aldığımızda “eski” sözünün kullanımına bakmamız gerekiyor. Bu söz Türk dilinin tarihinde bir dönem nitelmesi olarak M.S. VI-X. Yüzyıl arasındaki bir zaman dilimini göstermek üzere kullanılır. Bu dönemi belirleyen temel ayırıcı özellik “Türk” dilinin “yazı dili” olarak kullanıldığıdır. Bu dönem Türk hayat alanının doğusunda Ötüken merkezliğindeki sırasıyla Kök Türk-Uygur-Kırgız, batısında ise Kuzey Kafkaslar merkezliğindeki Bulgar-Hazar siyasi hâkimiyetinin idrak edildiği bir zaman dilimine denk gelir.

Eski Türk çağının konar-göçer Türklerinin yazı yazma eylemini ne kadar benimsedikleri, sevdikleri veya yazı yazma eylemine ne kadar ihtiyaç duydukları konusu araştırmaya muhtaçtır. Bilinen Türk Runik alfabesi ile yazılı eserler, yazıldıkları malzeme yanında konu ve türleri bakımından da bir incelemeye tabi tutulduğunda, eski Türklerde yazının aynı dilin üyeleri arasında bir iletişim veya haberleşme aracı olarak kullanılmış olmasının dışında, dini ve kültürel yaşayışın yansıtıcısı olma işlevini de yerine getirdiği dikkati çeker. Kaya yazılarının bir kısmı bu niteliği taşır[6].

Eski Türk çağlarından bugüne kalan metinler, Türklerin kendi dillerinin yazımında birden çok alfabeyi kullandıklarını göstermektedir. Tengrici Türklere ait metinlerin hepsi Türk Runik alfabesi ile yazılıdır. Bütün Avrasya alanında batıda Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, v.d. arasında ve bütün İç Asya’da Türk Runik alfabesi Türkçenin yazımında Türklerin kendileri tarafından kullanılan asıl alfabe değerinde olmuştur. Türklerde genellikle yeni dinle yeni alfabe de gelmiştir. Türkler, yeni dinlerin “kutsal metinleri” nin yazıldığı alfabeleri alıp dillerinin yazımına uyarlamasını bilmişlerdir. Bununla birlikte Uygur alfabesi, Eski Türkçenin geç dönemlerinde artık iyice yaygınlık kazanmış, Kaşgarlı Mahmut’un da belirttiği gibi genel “Türk alfabesi” haline gelmiştir[7].

762’de Ötüken Uygur kağanlığında Böğü Kağan tarafından Maniheizm’in resmi devlet dini olarak kabulü, Maniheist Türk edebiyatının da doğuş tarihi olarak kabul etmek mümkündür. Maniheist Türkler arasında kullanılmış iki temel alfabe vardır: Mani ve Uygur alfabesi. Mani alfabesi zamanla yerini tamamen Uygur alfabesine terk etmiştir. Maniheist Türk edebiyatının ürünleri arasında öyküler, dini metinler, Maniheist müminlerin uyacakları kuralları anlatan metinler, Mani manastırı yönetmeliği, tövbe duaları, dua ve ilahiler kalmıştır[8].

Budhhist Türk çevresinden bugün elimizde hem dini hem de din dışı zengin bir edebiyat bulunmaktadır. Yazmaların çoğu Soğd işlek yazısından geliştirilmiş Uygur alfabesi ile yazılmışlardır. Türk Budhhist edebiyatının büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskrit, Toharca, Toharca B ve Soğdcedan yapılmış çevirilerdir. Az sayıda telif eser de vardır. Çevirilerin çoğu Çince’den yapılmıştır[9].

Eski Türk şiiri üzerine son yıllarda önemli araştırmalar yapılmıştır. P. Zieme’nin Turfan ve Tunhuang Budhhist Türklerinden kalma manzum metinlerin şekil, stil, tür ve içerik analizlerini yaptığı Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang (Budapest 1991) adlı eseri başucu kitabı niteliğindedir. G. Doerfer’in Formen der ölümler Türkischen Lirik (Szeged 1996) başlıklı çalışması ise, Orhun yazıtlarını da kapsayarak eski ve orta dönem Türk şiirine toplu bir bakıştır. Ş. Tekin, “Uygur Edebiyatının Meselele-

ri”, Türk kültürü Araştırmaları, 2, 26-27; Türk Dili dergisinin 1986 yılı 409/Ocak sayısı Türk Şiiri Özel Sayısının I. Kısmı Maniheist, Budhhist Türk çevreleri ile Karahanlı alanını kapsayarak “eski Türk Şiirine” ayrılmıştır (Tekin 1986, Sertkaya 1986). Yine Budhhist çevreye ait manzum dil yadigârları ilk kez toplu olarak Reşit Rahmeti Arat tarafından işlenmiştir. Eski Türk şiiri, Ankara 1965, s. 61- 242, 8-27 numaralı şiirler. Elbette bu kaynakların dışında da yapılan çalışmalar mevcuttur[10].

Maniheist ve Budhhist çevrelere ait manzum eserlerde şu özelliklere rastlamaktayız. Nazım birimi genellikle dörtlüktür. Fakat bentlerdeki dize sayılarının ikiden sekize kadar değiştiği, dizelerdeki hece sayısının belli bir düzene tâbi olmadığı, ölçü ve kafiye kurallarına sıkı sıkıya uymayan karışık veya serbest nazım tekniği ile yazılmış serbest düzende şiirler de vardır. Maniheist çevreye ait tan Tengri ilahisi dikkat çekicidir.

Gören Gün Tanrısı
Siz bizi gözetiniz
Görünen Ay Tanrısı
Siz bizi kurtarınız
Tan tanrısı
Kokulu miskli
Nurlu ışıklı
Tan tanrısı (5 kez tekrar)
Tan tanrısı
Kokulu miskli
Nurlu ışıklı
Tan tanrısı
Tan tanrısı

Budhhist çevrelere ait manzum hikâyelerde de nazım birimi genellikle dörtlüktür. Fakat burada da bentlerde dize sayılarının iki ile sekiz arasında değiştiğini görmekteyiz.

Bu şiirlerde ikilik, beşlik, altılık, sekizlik nazım birimleri ile yazılmış şiirler vardır. Hatta nazım birimlerine ayırmanın mümkün olmadığı şiirler de vardır. Bu kapsamda en küçük birim beyittir. İki müvazi fikrin iki dizede sanatlı bir şekilde ifade edilmesiyle bu ikilikler oluşmuştur. **Muhtemelen Türk atasözleri, orijinal fallarla birlikte Türk şiirinin oluşumuna kaynaklık etmişlerdir.** Eski Türk şiirinin “değişmeyen, kasıtlı ve gerekli unsuru” aliterasyondur.

ö-/ ö-/ ö-/ ö-/
Öçüg kökig kitörp
Övkö tülükinsörgürüp
Ögüg ga hu tapınu
öztö ulularıy ayanlar

Bütün bu örnekler düzenli başkafiyeye sahip örneklerdir. Ancak bunların yanında düzensiz başkafiyeli şiirlere de pek çok örnek vermek mümkündür. Bunun sebebini “göz için” kafiyeye bağlayanlar var. Ancak yazısız dönemlerden kaldığı kesin olan fakat eski Türkçenin geç dönemlerinde tespit edilmiş Türk atasözleri, boy boylama/soy soylamalarının bir kısmının hala şiir düzeninde Dede Korkut Hikâyeleri gibi orijinal ürünlerde de başkafiyenin bulunması, kökende başkafiyenin “kulak için” olması gerektiğini söyletmektedir.

Türk edebi çevresinin bildiğimiz en eski şairlerinden biri Aprın Çor Tegin’dir. Onun elimizdeki iki şiiri de kög’dür. Bunlardan biri Mani’ye bir övgü iken, diğeri literatürde ilk “lirik” şiir örneği olarak kabul edilir. Bu çevreye ait “tan tanrısı ilahisi”, “Parlak Güçlü Bilge Tanrı ilahisi”, adınçy Türkçe başık “başka bir Türkçe ilahi”, cehennem tasviri ya-

pan eksik ilahi bilinen ilk şiir örnekleridir. Aynı çevreye ait en uzun ve dörtlüklerle yazılmış olan “Mani için büyük ilahi”dir. Bu mani şiirde çok fazla Buddhist kavram ve terimin yer alması âlimlerin dikkatini çekmiştir. Övgü şiirlerinden biride Buddhist edebiyatlarda olduğu gibi Maitreya Buddha ve Avalokitesvara Buddhisattva’ya yazılmıştır.

Bir Maitreya övgü şiiri şöyledir:
Dört slokalı kitap ile
Durmadan överim kesintisiz
Karşılık verip böyle sevabı
Rastlayım size Maytri!

Samsara’da şüphesiz benim gibi
Düşünsülerdi kim var kim yok
Şaşmasız Buddha olduğunda
Düşün beni Maytri!

Üç zehir ile bulanmış
Üç doğumlu kılıktan
Kurtuluş Dharması’nın gücüyle
Çıkarıp yükselt -beni- Maytri! [11].

İslamıktan önceki çağlarda, Türk toplumunda şairler aynı zamanda rahip, büyücü, bilici, hekim, dansçı ve musikiçi idiler. Bunlar Türk boylarında farklı adlar almışlardır. Dinî törenlerde musiki ve dansla söylenen bu sözler Türk şiirinin ilk örnekleri olarak kabul edilir. Zamanla şairlik ayrı bir meslek haline almışsa da musiki ile olan ilişkisi uzun yıllar devam etmiştir. O gün ozanların kopuz eşliğinde söylediği şiir geleneği, bugün bile Türk Halk Edebiyatında halk şairlerinin saz eşliğinde söylediği şiirlerle devam etmektedir. [12].

Yine bu döneme ait önemli bir tespit ise Nihad Sami banarlı’ya aittir. O bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde de ilk şiirin kaynağının din olduğunu söyler. Toplumdaki sosyal düzenin, ahlakî esasların hatta kanunların kaynağında Tanrı fikri vardır. Milletlerin hayal ve iklim koşullarına göre tanrı anlayışları farklı olsa da Allah inancı mutlaktı. Bu nedenle maddi hayattan çok manevi hayat önemliydi. Bu durum şairlere kutsal bir görev de yüklemekteydi. Onların sözleri sadece bir sanat değil tanrıdan beslenen ilahi telkindi. [13].

İslamiyet’ten önceki Türk edebiyatı ve şiiri hakkında Fuad Köprülü’nün değerlendirmesiyle bu konuyu tamamlayalım. Köprülü, Türklerin İslamiyet’ten önceki edebi hayatlarında şiirin milli ruhtan kaynaklandığını ifade eder. Öyleki Hakan’dan en alttaki nefere kadar her Türk bu şiirlerde kendini duyuyordu. Şiirde şekil de sınırlıydı. Buna rağmen bu sade şiirler Türkün karakterini olanca çıplaklığıyla göstermeye yetiyordu. Bu dönemde şiirle musiki de birbirinden ayrı değildi. Şiirler, bazı törenlerde saz eşliğinde söylenirdi. Bu şiirler dışında dış etkilerle oluşan bir edebiyat da vardır. Bütün bu birikimi Köprülü şöyle özetler: “Türklerin İslami-

yet’ten önce vücuda getirdikleri edebiyat- Çin, Hind, İran tesiriyle vücuda getirilen bazı ehemmiyetsiz tercemeler ve müstesna olmak üzere-, sazla söylenen halk şiirlerinden ibaretti. Bütün bu şiirler Türkçenin tabii vezni olan “hece vezni” ile söylenirdi.” [14].

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Türkler İslamiyet’ten önce birçok dini inançla tanışmış, bunları kabul etmiş veya bunlardan etkilenmiştir. Bu dinler, onların ruh dünyasına, sosyal hayatına etki ettiği gibi dil ve edebiyatlarına da etki etmiştir. Bugün Türklerin dini hayatlarına ve edebiyat dünyalarına bunlar ne kadar tesir etmektedir. Bu konu hakkında yapılan çalışmalar olmakla birlikte daha detaylı araştırma yapılması gereği de ortadadır.

KAYNAKLAR

1. *DİYANET İSLAM ANSİKLOPEDİSİ*, C. 39, Ş MADDESİ, *ŞİİR*, S:144.
2. *TÜRKÇE SÖZLÜK 2, K-Z YENİ BASKI*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, *TÜRK DİL KURUMU*, ANKARA-1988.
3. *DİYANET İSLAM ANSİKLOPEDİSİ*, C. 39, Ş MADDESİ, *ŞİİR*, S:145.
4. *PÜSKÜLLÜOĞLU, ALİ; ARKADAŞ TÜRKÇE SÖZLÜK*, S. 922, 9. BASKI, ANKARA-2005.
5. *DİYANET İSLAM ANSİKLOPEDİSİ*, C. 39, Ş MADDESİ, *ŞİİR*, S:158.
6. *GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, BARUTÇU ÖZÖNDÖR SEMA “ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT” S.458, (PRF. DR. ANKARA Ü. DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAK/TÜRKİYE).*
7. *GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, BARUTÇU ÖZÖNDÖR SEMA “ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT” S.463, (PRF. DR. ANKARA Ü. DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAK/TÜRKİYE).*
8. *GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, BARUTÇU ÖZÖNDÖR SEMA “ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT” S.471, (PRF. DR. ANKARA Ü. DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAK/TÜRKİYE).*
9. *GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, BARUTÇU ÖZÖNDÖR SEMA “ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT” S.472-73, (PRF. DR. ANKARA Ü. DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAK/TÜRKİYE).*
10. *GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, BARUTÇU ÖZÖNDÖR SEMA “ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT” S.478-79, (PRF. DR. ANKARA Ü. DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAK/TÜRKİYE).*
11. *GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, BARUTÇU ÖZÖNDÖR SEMA “ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT” S.479-83, (PRF. DR. ANKARA Ü. DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAK/TÜRKİYE).*
12. *BATUR, SUAT; ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ, S. 29, İSTANBUL-1998*
13. *BANARLI, NİHAD SAMİ; RESİMLİ TÜRK EDEBİYAT TARİHİ 1, MEB MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ, S. 41, İSTANBUL-2001*
14. *KÖPRÜLÜ, FUAD; TÜRK EDEBİYATINDA İLK MUTASAVVIFLAR, DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI, S.11-12, ANKARA-1991.*

ЛИ БО ЖАНА АНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

ТВОРЧЕСТВО ЛИ БО

CREATION LI BO

Аннотация: Бул жазып жаткан макалада автор кытайдын классикалык поэзиясынын көрүнүктүү өкүлү Ли Бо жана анын чыгармачылыгы боюнча кеңири көрсөтөт. Тан доорундагы нечен-нечен мыкты акындар өзүлөрүнүн чыгармалары менен адабиятын байытышып, сөз байлыгын өркүндөтүшүп, кийинки акындарга поэзиянын жолун негиздеп ачып беришкени баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: поэзия, изилдөө, салыштыруу, Кытай, өзгөчөлүк, акын.

Аннотация: В этой статье автор рассматривает про яркого представителя китайской поэзии Ли Бо и его творчество. Здесь говорится, как лучшие поэты эпохи Тан обогащают литературу своими произведениями, развивают словарный запас китайского языка и открывают двери новому поколению поэтов.

Ключевые слова: поэзия, исследовать, сравнительный, Китай, особенность, поэт.

Аннотация: In this article, is about the bright representative of Chinese poetry Li Bo and his work. It says how the best poets of the Tang epic pamper literature with their works, develop the vocabulary of the Chinese language and open the doors to a new generation of poets.

Key words: representative, explore, comparative, China, feature, scientist.

Кытайда 618-жылдан кийин үч жүз жылга созулган Тан династиясынын башкаруучулугу башталат. Бул династия эмгекчил, карапайым элдин козголоңун басып бийликке келген.

Династияны түптөгөн император Тай-цзундун баласы өзүнүн ордун басар мураскорун сак болууга минтип үндөгөн: «Кайыкты эл башкарган өкүмдарга салыштырам, сууну – карапайым эл менен. Дарыя кайыкты көтөрө да алат, оодарып салганга да кубаты бар». [1, 320-б.] Бийлик толугу менен императордун колунда топтолуп, резиденциясы миллион калкы бар борбор шаары – Чаньян болгон. Мамлекетте баардык өнөр колдоого алынып, өркүндөп өнүгүп, элдин жашоо-тиричилиги өз нугунда улана берет. Байыртадан калыптанып, каада-салтка айланып калган поэзия элдин жүрөгүндө орчунду орунду ээлеп, канатын кеңири жаят.

Окуу жайларында сыноолордун эң маанилүүсүн поэзия ээлеген. Тан доорундагы адабиятчынын аң-сезими, дүйнөгө болгон көз карашы кеңейип, мурдагыдан тереңдеген. Акындык турмуш тажрыйбасы мамлекеттик кызматты аткаргандыктан, жашаган айылы, жакынкы шаарлардын турмушу менен гана жуурулушуп чектелбестен, жашоо-тиричилиги кен мамлекеттин алыскы, жакынкы аймактарын толук камтып, баардык булуң-бурчунда болуп кызматын аткарган.

Тандын адабиятына кайрылганыбызда биз эң алгачкы сөздү лирикалык поэзияга беребиз. Ал мурункулардын жетишкендиктерин улантып, өнүктүрүп, өзү болсо айтып бергис бийиктиктерге жетише алган.

Тан доорундагы поэзиянын башында төрт көрүнүктүү акындардын ичинде эн татыктуу орунду Ван Бо (649-676) жана Лу Чжаолинь (637-689) ээлешет. Аларды улап Ло Биньван (640-684) менен Ян Цзюнь (650-692) да мыкты чыгармаларын жараткан.

Ал эми, Мен Хаожандын (689-740) поэзиясына карыла турган болсок, ал Кайюань шаарында жашап, эки жүз алтымыштан ашуун ырларды жазып калтырган, көпчүлүгү уйкаштыгы жок, беш саптан турган ырлар. Алар тан каларлык таза, жадаткан ашык сөздөрдөн алыс, таш устанын колунан жаралган айкелдей адамдын, жаратылыштын касиеттүү көрүнүшүн өзүндөй так келтирип, жашоо-турмушту болуп тургандай сүрөттөп, жоро-жолдоштордун мүнөздөрүн алаканга салгандай көз алдыга элестетет.

Ли Бонун «Мен, устатым Мэнди абдан сыйлап, барктайм!» - деп, жазганы бар. [2, 46-б.] Тан доорундагы нечен-нечен мыкты акындар өзүлөрүнүн чыгармалары менен адабиятын байытышып, сөз байлыгын өркүндөтүшүп, кийинки акындарга поэзиянын жолун негиздеп ачып беришкен. Ошол көптөгөн акындардын ичинен айрымдарын атай кетсек алар: Ханьшань, Гао Ши, Цень Шен, Ван Чанлин жана башкалар.

Алардын негиздеп кеткен поэзиясын дүйнөгө белгилүү Ли Бо менен Ду Фу сыяктуу залкар акындар улантып келишкен.

Ли Бо 701-жылы туулган. Жаш кезинен элге жардам берүүнү өзүнө максат кылып, тан каларлык башка жол тандап алган. Окуучулук сынактардан өткөн эмес,

үйдөн чыгып кетип элден четте жашаган, көп саякаттап даостогу жалгыздыкка кызыккан. Кырк жаштан ашып калган чакта аны император ордосуна чакыртып Ханьлин наамын ыйгарган, ал наам азыркы биздин академиялык даражага тете десек болот. «Өлбөс-өчпөс, асмандан чагылгандай атылып чыккан», - деп ал жөнүндө анын улуу замандашы, акын Хе Чжичжан айткан. [3, 286-б.] Ли Бо өзүнүн ой пикиринде да, кылган ишинде да айтканынан кайтпаган адам болгон. Үч жылдан кийин ал саякат ишин улантып борбор шаардан Ду Фу, Гао Шилерге жолугуп, таанышыш үчүн сапарга чыгат. Ань Лушаньдын козголоңу Ли Бонун тагдырына сокку болуп, өмүрүнө зыян келтирген. Акындын убактылуу тыным алууга токтогон Лишань шаарынан император Су-Цзундун иниси Ли Линдин аскери өтүп жаткан эле. Анын өтүнүчү Ли Бо кызматын аткарууга макулдугун берет. Ли Лин агасынын тактысына кол салуусунун кесепетинен акын анын адам катары саналып зынданга салынган, андан соң алыскы Елань шаарына куугунтукка айдалган. Бирок ал кечиримге ээ болуп, орто жолдон кайра кайтарылган. Ошол окуялардан кийин 762-жылы Ли Бо өзүнүн жакын тууганы Ли Янбиндин үйүнөн дүйнөдөн кайтат. Ал тууганы акындын тогуз жүздөн ашуун ырын чогултуп, топтоп койгон.

Ли Бо замандаштарынын ичинен тан каларлык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланчу. Ал өзүнүн акындык дараметине, сейрек учурай турган шыгына, буюруп койгон тагдырына ишенген: «Бир кезекте Тен аттуу зор куш шамал менен кошо көтөрүлөт...» [4, 50-б.] Жер кыдырып жүрүшкөн эр азаматтарды мактап-жактап өзү жөнүндө ойлогон; куугунтук жегендерди коргоп тоскоол, жолтоону билбеген жеңүүчүдөй сезген өзүн. Бөлөк акындар ийгиликсиз ишине кайгырып, күнүмдүк турмуштагы кезикчү майда-чүйдө келишпестиктерге капаланышса, ал жаштайынын андай нерселерден алыс болуп, акындыктын жалынында кайнап-ташып, ичине дүйнө жүзүн камтыгандай жашап, жалгыздыктан корккон эмес. Ага батып бараткан күндүн булбул шооласы менен жанга тынч жайлардын кереги жок, ага тоолордун бийик чокулары, бийиктиктен кулап түшкөн шаркыратмалар, таш агызып көбүктөнгөн суулар керек. Жолоочулуктун түбөлүктүү жолунда ал өзү ошолорго тете келген зор балбан, асман менен жердин, жылдыздардын ортосунда өлбөстөр менен жашаган бир керемет.

Ли Бонун жараткан көркөм элестеринин күчү замандаштарын абдан тан калтырган. «Калемди ылдый шилтеп шамал менен нөшөрлөрдү сүрдөтөт. Ал эми, ырды жазса – ак көңүл жана таш боор арбактардын зээнин кейитип ыйлатат» - деп ал жөнүндө Ду Фу жазган. [5, 235-б.]

Календар дагы эмес жана да бака-шака түшкөн элдин арасында жоголуп кеткен жөнөкөй да адам эмес ал. Чогулган көпчүлүк элдин ортосунда кайсы тараптан караба, көзгө даана көрүнүп турат да, ошол эле учурда жашап жаткан дүйнөнү толук көрүп, эч нерсе көзүнөн далдоо боло албайт.

Эгерде Тан адабиятынан бизге Ли Бонун эле ырларынын баары жеткенде, ошол кездеги жогорку адамгерчиликтин поэзиясынын деңгээли тууралуу кеп кылууга сөзсүз татымак. Анткени, ошол дордоогу поэзиянын айырмасы – карапайым элдин турмушун жакшы билгендикте болгон. Кантсе да Ли Бонун арабыздан кеткенине азыркыга чейин 1300 жыл өткөн болсо да, анын акындык өмүрү (экинчи өмүрү) дале түбөлүккө өлбөй-өчпөй арабызда жашап келет. Акындын ырлары мезгил менен мейкиндиктин чегинен аттап, көз алдыбызга көрүнүштү көркөм сүрөттөп, жөнөкөй сөздөр аркылуу адамды элестетүү дүйнөгө баштап кирет, адамга эстетикалык гуйгу багыштап, образдуу сүрөттөр аркылуу адамдын жүрөк кылын чертет. Ошондуктан келечек жаштарыбызга поэзия акыны Ли Бонун чыгармаларын окууга болгон кызыгуусун жогорулатууга салым кошобуз деген ишеничтемин.

Адабияттар

1. Сисаури В. И. Книга о Ли Бо. — СПб.: Гиперион, 2015. — 320 с.
2. Сорокин В. Ф., Эйдлин Л. З. Китайская литература. — М., 1962.- 46 б.
3. Торопцев С. А. Жизнеописание Ли Бо. — М.: ИДВ РАН, 2009. — 286 с.
4. Фишман О. Л. Ли Бо. Жизнь и творчество. — М.: Изд-во Восточной литературы, 1958. — 50 с.
5. Ли Босысяняньцзю (Эстетические взгляды Ли Бо). -Шанхай, 1997.- 235 б.
6. Лисевич И. С. Поэты «Золотого века» Ли Бо и Ду Фу (рус.) // «Литературная учёба». — 1986. — № 6. — С. 195—202.
7. Ли Бо / Е. А. Серебряков // Духовная культура Китая: энциклопедия: в 5 т. / гл. ред. М. Л. Титаренко; Институт Дальнего Востока. — М.: Восточная литература, 2008. — Т. 3: Литература. Язык и письменность. — С. 324—325.

ЭЛДИК ТАМСИЛДЕРДИН ЖАРАЛУУ БУЛАКТАРЫ

ИСТОЧНИКИ ПОЯВЛЕНИЯ НАРОДНЫХ БАСЕН

THE SOURCES OF APPEARING FOLK COCK-AND-FULL STORIES

Аннотация: Бул макалада тамсил жанрына мүнөздүү болгон ар кандай илимий изилдөөлөрдү, адабий сындарды, методикалык макалаларды кыргыз элинде кездешкен тамсилдердин үлгүлөрүн жана кыргыз тамсилчилеринин ар кандай мезгилде жараткан чыгармалары анализге алынды.

Түйүндүү сөздөр: тамсил, композициялык, жанр, сатира, флора, фауна, каймана, прозалык, конфликттер, аллегориялык.

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные вопросы басенного жанра в киргизской литературе. Особое внимание уделяется нравственным вопросам, которые затрагивали народные басни в историческом развитии.

Ключевые слова: басня, композиция, жанр, сатира, флора, фауна, проза, конфликт, аллегория.

This article deals with questions of cock-and-full stories its genre in Kyrgyz literature. Especial accent is devoted to moral questions, which are in folk cock-and-full stories in historical development of folk genre.

Key-words: cock-and-full story, composition, genre, satire, flora, fauna, prose, allegory.

Тамсил жанры кыргыз адабиятынын тарыхында өзгөчө орунду ээлеген көркөм чыгармачылыктын бир түрүнө кирет. Анын башаты кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын арасында кеңири учурап, фольклордун башка жанрлары сыяктуу эле элдин башынан кечирген үмүт–тилегин, дүйнөгө болгон аркандай көз карашын чагылдыруу менен бирге көркөм сөз өнөрүнүн бир формасы катары элдин калың катмарынын рухий таламдарын канаттандырып келген.

Тамсилдердин элдеги пайда болгон эң негизги закон ченемдүүлүгү катары айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордун улам эволюциялык жактан өнүгүп өсүүсүнүн натыйжасында тамсил жанры пайда болгондугу кыргыз фольклорунда кеңири учурайт. Элдик чыгармалардын арасындагы жомоктук материал жатса да окуянын өнүгүүсү, образдардын ачылыш спецификасы жагынан кадимки тамсилдик деңгээлге чейин өсүп жетилген чыгармалар арбын. Ал эми акындык поэзиянын тарыхында элдик тамсилдердин бир канча деңгээлде өсүп жетилгендиги байкалуу менен айрым акындарыбыз түздөн–түз эле тамсилдерди жаратууга чыгармачылык багыт алган. Алсак улуу демократ акын Тоголок Молдонун элдик сюжеттин негизинде иштеп чыккан «Жер жана анын балдары», «Куштардын аңгемеси», «Каркыра менен түлкүнүн достугу», «Бөрү менен түлкү», «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» дегени сыяктуу тамсилдери жалпы кыргыз журтчулугуна таанымал чыгармалардан. Ал эми С.Орозбеков

жазып тапшырган «Мышык, чычкан, арстан» деген тамсилдери туурасында ушул эле ойду айтууга болот.

Кыргыздын жазма адабиятынын тарыхында тамсил жанры көркөм адабияттын башка түрлөрү сыяктуу эле совет бийлиги орун алгандан кийин өзүнүн жолун таба баштады. Тамсил жазууну улуу акын Тоголок Молдо баштаса, 30-жылдардан баштап А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, М.Алыбаевдер жемиштүү улантышкан, ал эми 60-жылдардан кийин бул жанр боюнча активдүү эмгектенгендер М.Борбугулов, М.Турсуналиев, Э.Ибраев, Ж.Алыбаев сыяктуу тамсилчилердин ысымы менен байланыштырып, андан ары көтөрүлүүгө мүмкүнчүлүк алды.

Тамсилдин жанрдык түпкү табиятына мүнөздүү болгон негизги үч өзгөчөлүк аркылуу туюндурулат. [3.56-6]

Биринчиси: айбандардын, канаттуулардын жана турмушта кездешкен ар түрдүү предметтердин символикалык образы аркылуу адам турмушу сүрөттөлсө, экинчиден окуяны сюжеттеп баяндоо менен корутунду чыгарылып, үчүнчүдөн ошол автордук идеясы даана көрүнүп турат.

Кыргыз адабиятында өзүнчө жанрды түзгөн тамсилди ар тараптан изилдөө маселеси адабиятчы, Филология илимдеринин кандидаты Халил Бапаевага тиешелүү болгону менен дагы эле болсо бул жанрдын түпкү табиятын ачуу анын кыргыз адабиятынын тарыхындагы өсүп өнүгүш маселеси, тамсилчилердин

жараткан чыгармаларын толук талдоого жагдайлары негедир колго алына элек.

Макалада тамсил жанрына мүнөздүү болгон ар кандай илимий изилдөөлөрдү, адабий сындарды, методикалык макалаларды кыргыз элинде кездешкен тамсилдердин үлгүлөрүн жана кыргыз тамсилчилеринин ар кандай мезгилде жараткан чыгармалары негизге алынды.

Адамзат тарыхында тамсил жанрынын баштоочусу же аны коомдук турмушта биринчи колдонгон, биздин эрага чейинки 6-кылымда жашап өткөн, байыркы грек ойчулу Эзопко тиешелүү, ошондуктан тамсил жанрын Эзоптун тили делинет. Тамсил жанрынын элементтери дүйнөнүн бардык элдеринин фольклорунда толук учурап, байыркы Батыш элдеринде кийинчерээк Чыгыш элдеринде кеңири таралган. Кыргыз адабиятынын тарыхында тамсилдик идеяны алып жүргөн чыгармалар элдик оозеки сөз өнөрүндө бир иштелип чыккан үлгүлөрү арбын жолугат, алар прозалык поэзиялык формада жашоосун уланткан. Кыргыз фольклорунда кездешкен тамсилдер өзүнчө толук иштелген жанр катары кеңири өнүгүү жолун таба албаса да, башка жанрлардын шарапатына таасирлениш макал-лакаптарга, табышмактарга, жөө жомокторго эпосторго, жаңылмачтарга, лирикалык ырларга аралашып көркөм касиетин байыткан.

Элдик тамсилдерди жаратып, кайра иштеп, элге жеткирүүдө ырчылардын, чечендердин, кудулдардын жомокчулардын, айтуучулардын жана жалпы эле эл арасындагы алдыңкы сөзгө чебер адамдардын ролу жогору турат.

Кыргыз адабиятынын башатында турган легендардык ырчылар, Асанкайгы, Кетбука, Токтогул ырчы, Насирдин апендилер тамсилдик элементтерде негизделсе, бизге келип жеткен нускоочу-төкмө ырчылар Жеңижок, Токтогул, Ысмайылдар андай идеяларды өнүктүрүшкөн. Булардын ичинен улуу-демократ, жазгыч акын Тоголок Молдо элдик тамсилдерди кайра иштеп, алардагы чыныгы тамсилдик жанрдын композициялык түзүлүшүнө кадимки профессионалдык көркөм форма киргизген. [2.66-6]

Тамсил жанрынын алгачкы жаралыш табиятында коомдук түзүлүш менен жеке адамдын турмуш тиричилигиндеги сөзсүз учураган кемчиликтердин, жаман көрүнүштөрдүн, терс сапаттардын залалын көркөм сөздүн күчү менен түз айтпастан, аларды флора(өсүмдүктөр дүйнөсү), фауна (айбанаттар) дүйнөсүндө салыштырып, өтмө каймана мааниде аллегориялаштыруудан өсүп чыккан. Тамсилдин мындайча шартына караганда айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор менен айкалышып, ошолордон азыктанып, улам мезгил өткөн сайын көркөмдүк сапаты өнүгүп, коомдук өсүүнүн кийинки этабында сатиралык, мыскылдоочулук, шакабалык, сындочулук, бетке айтуучулук, кемчиликтик максаттарга басым жасалып, нукура тамсилдик жанр ажыралып чыккан.

Тамсил – айбанаттар, өсүмдүктөр дүйнөсү аркылуу коомдук өнүгүүнүн шартында, жеке инсандын турмушунда боло турган түрлүү көрүнүштөгү терс сапаттарды, ыймансыз, жүрүш туруштарды, акылга сыйбаган жагымсыз кылык-жоруктарды,мандай тери, таман акысы менен ыраатын көрбөгөндөрдү көркөм

сөз өнөрүнүн күчү менен аллегориялык мазмунда баяндалган жанрды айтабыз.[3.55-6]

Кыргыз фольклорунда тамсилдер эки формада-прозалык түрдө баяндалуучу жана поэтикалык ыргактар нугунда жашоосун уланткан. Прозалык формадагы тамсилдердин өнүгүү жолун профессор М.Борбугулов туура байкап эки түргө ажыратып «айбандардын мүнөзүн баяндоонун биринчи түрү – ал айбанды айбан боюнча сүрөттөө. Бул учуру каймана түрүнө тамсилдик мааниге өтө элек мезгилди б.а. тамсил-жомок. Экинчи түрүндө айбандардын мүнөз-кылыктарын адамдардын кулк мүнөзүнө окшоштуруп, каймана маанисине айландырганы башкача айтканда тамсил-сатира деп карайт. Окумуштуунун «тамсил-жомок», «тамсил-сатира» деген корутундусу кыргыз фольклорундагы прозалык тамсилдерге берген эң туура илимий аныктамага жатат. Прозалык үлгүдө кездешкен «Түлкү, чапкене, ташбака-үчөөнүн экени», «Аюу, коен жана чиркей» деген тамсил жомоктор кирет. Булардагы негизги окуя аталган жапайы жаныбарлардын кылык-жоруктары, бири-бирине жасаган мамилеси, ар биринин табиятына мүнөздүү келген белгилери бурмаланбай, кадимки жөө жомоктук касиеттер сакталып, айбан образдардын жашоо-турмушу түздөн-түз баяндалат, тамсилге мүнөздүү болгон эки каармандын ортосундагы диалогдук мүнөздө эмес, көптөгөн персонаждардын кагылышуусу орун алгандыгында. Тамсил-сатирада окуяга эки гана каарман катышып, экөөнүн ортосунда диалог-конфликттер курч мүнөздө өтүп, бирок сатиранын күчү менен баяндалып, тиешелүү жыйынтык чыгарылат. Кыргыз фольклорундагы мындай прозалык тамсилдерге «Кыргый менен үкү», «Алку жаман карышкыр», «Торгой менен турумтай», «Куу түлкү» тамсил сатираны алууга болот. Тамсил-сатираларда окуянын кыскалыгы, акыл-насаатталган жыйынтык, тамсил жанрына мүнөздүү аллегориялык образдар өз милдетин аткарат. Буга «Арыстандын күчүгүн асыраган мышык» деген тамсил-сатирада мышык өлүп калган арстандын күчүгүн асырап чоңойткон, акыры арыстан баралына келгенде асыраган энеси мышыкты өлтүрүп, жегиси келгенде даракка чыгып качып кутулуп кетет. Тамсилдин жыйынтыгында «Кулкуну жаманга жакшылык кылба» деген элдик акылдын ылайыкталышы насаатталат. [3:59-6]

Башаты айбандар жөө жомогунан азыктанып өнүгүп чыккан тамсил-жомок, тамсил-сатира улам эволюциялыкөсүү катмарында жомоктук функциясынан ажырап, нукура тамсилдик милдетин өтөөгө этаптык секирик жасады. Жомоктордун тамсилдик формага өтүү этабында эл арасынан чыккан акылмандардын, ырчылардын, жомокчулардын, чечендердин, айтуучулардын, сөз өнөрүн ардактагандардын, элдик сынчылардын, бийлөөчү таптын үстөмдүгүнөн жапа чеккен бей-бечералардын ролу жогору турат. Кыргыз фольклорунда нукура элдик тамсилдер прозалык формада, тамсил-жомок, тамсил-сатира, тамсил-анекдот, тамсил-легенда түрүндө жашап, ал эми ырдык формасында кайра иштелген поэтикалык тамсилдер жазма адабияттын таасири аркылуу жаралгандыгы чындыкка туура келет.

Элдик тамсилдердеги аллегориялык каармандар айбанаттар менен өсүмдүктөр дүйнөсүндөгү көрүнүштөр, аларга болгон түшүнүктөр, көз караштар, оң

жана терс сапаттар, адамга таасир эткен жамандык менен жакшылык категориялар, ар биринин ички жана сырткы мүнөзү, мамилеси, турмушта аткарган ролу көркөм сөз өнөрүнүн күчү аркылуу чечмеленет, акыл-насаатталат, тиешелүү идеялык корутунду чыгарылат, жашоодогу орду белгиленет. [2.182-б]

Тамсилдеги туруктуу аллегориялык образдар: түлкү – амалкөй, алдамчы, куу, өз кылганы өзүнө муш болгон учурлар кездешет, ит- акылман, коргоочу, сактоочу, чычкан- ишмер, эпчил, эмгекчил ж.б.

Элдик тамсилдерде катышкан бул каармандардын ар бири элдин түшүнүгүндө алардын чыныгы табиятта жашап, өз тиричиликтерин аткарган көзү менен көргөн, акылы менен туйган, адамга таасир эткен

практикалык карым-катнашты, турмушта пайдаланган пайда-зияны таанып-билүүгө, образ түзүүгө, мүнөз ачууга, жүрүп отуруп алар аркылуу коомдогу жана жеке адамдын терс көрүнүштөрүн аларга салыштырып көркөм адабияттагы эң ийкемдүү жагымдуу пайдалуу жана өтө ыңгайлуу жанрды тамсилдерди жаратып, өнүктүрүп, байытып бүгүнкү заманга жеткирген.

Адабияттар

1. Кыдырбаева Р.З. Асаналиев К. А. Адабият таануу терминдеринин кыргызча сөздүгү. –Ф., 1963.

2. Мукамбаев Ж. Эл ичи-өнөр кенчи. –Ф., 1982.

3. Танаев Т. Эпикалык жанрлар.- Ош, 1999.

4. Закиров С. Эл чыгармачылыгы-эл кенчи. –Ф., 1981.

ТҮРК ЭЛИНДЕГИ ИСЛАМГА ЧЕЙИНКИ ДИНДЕР ЖАНА ДИНИЙ ИШЕНИМДЕР

TÜRKLERDE İSLAM ÖNCESİDİNLER VE DİNİ İNANIŞLAR

Аннотация: Түрктөр исламга чейин Көк Теңирчилик ишенимдерден сырткары да башка ар түрдүү аймактык жана ааламдык диндерге ишенишкен. Дин алардын адабият жана маданиятына да таасирин тийгизбей койгон эмес. Ал тургай диндин таасири менен алфавиттери да өзгөрүүгө учураган. Ошондой болсо да алар өздөрүнүн улуттук баалуулуктарын жана улуттук салт-санаасын жоготпостон сактап калган. Эң акыры ислам динин тандаган.

Түйүндүү сөздөр: түрктөр, ислам, улуттук өзгөчөлүк, аймактык жана ааламдык, алфавит

ÖZET: Türkler, İslam'dan önce birçok farklı dine inanmışlardır. Kendi geleneksel dinleri "Kök Tanrıcılık" yanında bölgesel ve evrensel dinlere de inanmışlardır. Bütün bu dinlerle birlikte edebiyat ve kültürlerinde de değişiklikler olmuştur. Bu dinlerin tesiriyle alfabe değişiklikleri de yaşamışlardır. En son İslam dinini seçmişlerdir. Yine de Türkler milli kimliklerini korumuş ve kendilerine özgü kültürü devam ettirebilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, İslam, din, kimlik, kültür, milli, bölgesel, evrensel, alfabe.

ABSTRACT: Turks have believed many different religions before Islam. They believed in regional and universal religions besides their own traditional religion "tengrism". There have been changes in their literature and culture along with all these religions. They also experienced alphabet changes under the influence of these religions. Lastly they chose Islam religion. Yet the Turks maintained their national identity and continued their own culture.

Key words: Turks, Islam, religion, identity, culture, national, regional, universal, alphabet.

Bugünkü tarih bilimi verileri, başka milletlerin olduğu gibi Türk tarihinin de başlangıç tarihini kesin olarak verememektedir. Türk tarihinin başlangıç tarihi, Türk adının ilk defa ne zaman, nerede, nasıl kullanıldığı ancak farklı görüşlerle dile getirilebilmektedir. Eski dönemlere ait yazılı kaynakların yeterince olmayışı, sözlü kaynakların yüzyıllar sonra yazıya aktarılması, bilimsel çalışmaların çok geç başlaması, tarihçileri kanıtlanmasız zor teorileri dile getirme mecburiyetinde bırakmaktadır. Bugün tarihçiler, bilimsel metotlarla her türlü bilgi ve belgeyi kullanarak dile getirilen görüşleri belgelendirmeye çalışmaktadır.

Tarihçiler tarafından genel olarak Türklerin VIII. Yüzyılda topluluklar düzeyinde İslam'la tanışmaya başladığı ve hızla Müslüman oldukları kabul edilir. Biz bu yazımızda Türklerin Müslüman oluncaya kadarki dini inanışlarını ele almaya çalışacağız. Bu bilgi ışığında da daha sonraki makalelerimizde bu inanışların şiire nasıl etki ettiğini anlamaya çalışacağız. Konunun iyi anlaşılması için öncelikle din kavramına bir göz atmak gerekiyor. Yine genel olarak şiire kaynaklık etmesi anlamında dinin yerini ve önemini anlamamız gerekiyor. İslamiyet öncesi Türklerin dinleri, inanışları bugünkü Türk şiirinde de devam etmekte midir? Ediyorsa

hangi inançlar, ne şekilde devam ede gelmiştir? Bu soruların aydınlığa kavuşması için inanç tarihini ve etkilerini doğru anlamak ve analiz etmek mecburiyetindediriz.

Din kelimesinin tarifi, tarihi, kökeni hakkında birçok bilim adamı araştırma yapmış, farklı tanım ve görüş ortaya koymuştur. Dinler tarihi ve ilahiyat bilimi diye müstakil bilim dalları oluşmuştur. Bu bilim dalları, din kavramının etimolojisi, tanımı, içeriği hakkında incelemeler yapmıştır. Yine dinlerin oluşumlarına ve coğrafi özelliklerine göre türleri, toplumların yaşantılarına etkileri gibi alanlarda araştırmalar yapmış ve yapmaktadır. Biz, burada konumuza ışık tutacak bazı bilgileri paylaşmanın faydalı olacağına inanıyoruz.

Din kelimesinin Latince **Religare** ve **Religio** kelimelerinden geldiği söylenmektedir. Buna göre birinci kelime "bağlamak" ikinci kelime ise "ibadet" anlamına gelmektedir. Böylece din, Tanrıya yapılan ibadet anlamını taşımaktadır. Din, ferdi ve sosyal erkânin kurumsal bir teşkilatlanmasıdır [1]. Dil bilimciler ise din kelimesinin **deyn** kökünden masdar veya isim olduğunu kabul eder. Cevherî, dinin "âdet, durum; ceza mükâfât; itaat" şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir. Bu konuda; Râgıp el- İsfahânî, İbn Man-

zur, Zebîdî, Mütercim Âsım Efendi gibi birçok İslam âlimi görüş belirtmiştir.

DİN: Tarifinin yapılması oldukça zor bir terim. Batıdaki genel bir tanıma göre din: “manevi varlıklara inanmaktır.” [2]. Arapça dışındaki Sâmî diller yanında Farsça ve Sanskritçe gibi bazı dillerde de din kelimesini andıran lafızlar vardır. Ârâmî- İbrânî dilinde din “hüküm”, **daino** ise Arapça’daki **deyyân** gibi “hüküm sahibi” anlamına gelir. Pehlevî dilinde (Eski Farsça) **daena** terim olarak din manasındadır. Ayrıca Soğdca’da **dôn**’den **dın** “din, mezhep”, Sanskritçe’de **dharma**’dan **darm** veya **dr̥m** “din, inanç” anlamına geliyordu.

Bu isim ve görüşleri çoğaltmak elbette mümkün. Kuran-ı kerimde ise din kelimesi doksan iki yerde geçmektedir. İslâm âlimleri din tariflerini Kuran-ı kerimdeki bu ayetler ışığında yapmışlardır. Bütün bu tanımlarda, görüşlerde dikkat çeken ortak hususun “yol, inanç, âdet, bağ, kulluk” olduğu söylenebilir. [3]. Arap lügatçiler ise şu üç tanımı esas alırlar: 1. ârâmî –ibrânî dilinden Arapçaya geçmiş ve “hüküm” anlamında, 2. Halis Arapça olup “örf ve âdet” anlamında, 3. Din anlamında Farsça vasıtası ile gelen sözcük. [4].

Türkler İslâm dinini kabul etmeden önce birçok din ve inançla ilişkili olmuştur. Bunlardan bazılarını burada değinmiş olalım.

1. Geleneksel Türk Dini

Geleneksel Türk Dininin temel unsurlarını ele aldığımızda karşımıza ilk önce Gök Tanrı inancı çıkmaktadır. Gök Tanrı inancı, Türklerin hayatında öylesine eski ve köklü bir yer tutmuştur ki adeta Türklerin tanrı algısı ve tarihi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu inanın Türklerde ne zaman başladığını kesin olarak bilmiyoruz. Nemeth ve Hommels gibi araştırmacılar, Sümerlerin “Parlak” tanrısı “Dingir” ile Türklerin Gök-tanrı’sı arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedirler [5]. Türklerde Gök Tanrı inancı yazılı bir kaynağa dayanmadan kendi kültürel dinamikleri içinde oluşmuş ve günümüze kadar ulaşan geleneklerle şekillenmiş inanç ve pratikler bütünüdür[6].

Asya’nın doğu ucundan orta- Avrupa’nın içlerine kadar her yerde kendini gösteren bütün tarihi Türk topluluklarında Tanrı inancı hep merkezî bir yer almıştır. Menşei bilinmeyen Tanrı kelimesi çeşitli Türk topluluklarında, her bölgenin fonetik özelliklerine göre, Yakutlarda “tangara”, Kazan Türklerinde “teri”, Soyonlarda “ter”, Çuvaşlarda “tura” veya “tora”, Moğollarda “tengeri” gibi şekillere bürünse de, yine aslı formunu koruyarak Türklerin kabul ettikleri bütün dinî sistemlerde yerini almıştır. Bu bilgiler ışığında Türklerin inanç dünyasında her zaman bir yaratıcı unsuru olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle bugünkü anlamda hiçbir dönemde “ateist” olmamıştır. Bununla birlikte tanrı kavramının içeriği hakkında kesin ve detaylı bilgi yoktur. Genellikle tanrı kavramının zaman içerisinde içeriğinin oluştuğu, değiştiği ve olgunlaştığı söylenmektedir. Gök-tanrı kavramının Türkçedeki gökyüzü kelimesiyle irtibatlı olduğunu söylemek mümkün. Nitekim Orhun Kitabelerinde “üze kök tengri” ifadesini Tanrı anlamında görmekteyiz.

Türklerdeki Gök Tanrı inancı, geleneksel ve milli olmakla birlikte onun diğer dinlerdeki anlamına paralel olarak evrensel bir inanış olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Yakutlardaki Gök Tanrı inancını bu şekilde değerlendirebiliriz. [7]. Bu dinde tabiat güçlerine inanma da önemli bir yer tutar. Eberhard, bu dini “Güneş ve Ay kültürlerinden müteşekkil Türk Gök Dini” olarak tanımlar [8].

Eski Türklerde natürist inançlara, Orhun kitabelerinde “Yer-Sub” şeklinde rastlanmaktadır. Türk din tarihinde

Yer-suların en önemli temsilcileri dağlardır. Gerçekte Türklerde “dağ kültü” Gök tanrı inancıyla ilgilidir. Çinlilerin Tien-şan dedikleri tanrı Dağı, Hsioung-nuların en önemli kutsal yerlerinden biri olmuştur. Türkler, kutsal dağ inancını göç ettikleri diğer ülkelere, bu arada Anadolu’ya taşımışlar ve hatta bu inançlar Müslüman Türkler arasında da yaşamaya devam etmiştir. Bunun en kayda değer örneğini Anadolu’da Alevî Türklerin Kazdağı’na atfettikleri kutsiyet oluşturmaktadır.

Geleneksel Türk dini çerçevesinde “orman ve ağaç kültü” de önemli bir yer tutmaktadır. Türklerde Kutsal Ötüken Dağı ormanla kaplıdır ve “Ötüken yığı”, Göktürk ve Uygurlarca kutsal sayılır. Yine Türkler, öteden beri ateşe saygı gösteriyor, onda kutsal ve temizleyici bir anlam görüyorlardı. Bunun uygulamalarını hastalıkları, ölümleri, evleri “tütsüleme” olarak görmekteyiz. Ateş aynı zamanda kehanet aracı olarak da görülmüştür.

Yer-Su terimi, ağaç, ateş ve suyun yanı sıra toprağın ve aynı kategoriye dâhil olmak üzere bir kısım taşlar ve kayaların da Geleneksel Türk Dini içerisinde kutsal bir anlam ve öneme sahip olduklarını ifade etmektedir. Orhun kitabelerinde “mavi gök” ile “yağız yer” iki ana kozmik alan oluşturmakta ve onlar birbirini tamamlamaktadır. Eski Türklerin böylece yere de bir tür kutsallık attığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı kitabelerde Yer-Su terimini zikretmeksizin, sadece “Iduk yer” den söz edildiği görülmektedir. Iduk sayılan yerler, Türkler tarafından korumaya alınmış, bu yerlerin ağacını ve ormanını kesmek, oralarda avlanmak yasaklanmıştır [9].

Geleneksel Türk Dininde ve hayatı algılayış biçimleri dinî inançlar üzerine temellenmiş bulunmaktadır. Temelde, Geleneksel Türk Dini, Gök Tanrı inancı, Yer- Sular ve Atalar kültü ile evrensel bir sistem olma eğiliminde olduğundan, Türklerin evreni temel anlayış biçimi de “Üniversalizm” şeklinde adlandırılmış bulunmaktadır. Yer-Gök ikili ilişkiden dolayı “dikotomik üniversalizm” şeklinde adlandırılmıştır. Türklerdeki bu iki katlı dikotomik üniversalist kozmoloji anlayışın, belli bir dönemden itibaren üç tabakalı bir tasavvura dönüştüğü görülmektedir. Yer ve gök katlarına bir de yer altı katmanı eklenmiştir. Orijinalinde olmayan bu katman X. Yüzyıldan itibaren net olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Geleneksel Türk Dininde sistemli olarak yapılan ferdi ibadetler bulunmasa da, yine de duaların ferdi yapıldığını ifade etmek gerekir. İbadet türü, açısından baktığımızda ise, geleneksel Türk dininde “saçı” ile “yalama” adı altında ağaçlara bağlanan çaputlardan söz etmek lazımdır. Birer kansız kurban olan bu saçlar, Anadolu Türkçesi’nde yer alan “Darısı başımıza” temennisi ile günümüze kadar ulaşmıştır. Türklerde en eski ve köklü ibadet kanlı hayvan kurbanıdır. Kurban için kullanılan “Kergek, kereh, allahlık, itik, ıyık, ızık, yağız tabıg...” kelimeleri bu kurban türünün yaygınlığını gösterir. Dede Korkut Hikayeleri’nde Oğuzların “attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestikleri” ifade edilirken, Kazak-Kırgızların “Ak boz kırsağı” tercih ettikleri görülmektedir. Bu kurbanlar öncelikle Gök-Tanrı’ya sunulmuştur. Bununla birlikte bazı kutsiyetlere de sunulduğu belirtilmektedir. [10].

Kamlar ve Şamanlar

Paleolitik çağdan günümüze Sibiryaya ve Orta Asya topluluklarında varlığını sürdüren inanış ve merasimlere verilen ad. Şamancılık veya kamacılık olarak da bilinen Şamanizm (Fr. Chamanisme) bir dinden ziyade merkezinde şamanın yer aldığı, kendine has inanç ve ritüelleriyle farklı formları bulunan vecde dayalı bir yöntemdir. Tunguzca’da “kâhin,

sihirbaz”, Batılı etnolog ve antropologlarca “rahip, büyücü, hekim veya ruh avcısı” şeklinde tanımlanan şaman kelimesi XVII. Yüzyılın ikinci yarısında Rusça’ya geçmiş ve bu yolla yayılarak etnoloji kavramları arasına girmiştir.

Geleneksel Türk Dininde kamlar önemli bir yer tutmaktadır. Kam adı verilen bu otorite tipi Tunguzlardan almış olsa da daha geniş bir kullanım ve anlama sahip olan “Şaman” adı verilmiştir. Türklerde yaygın kullanımı nedeniyle Geleneksel Türk Dinine “Şamanizm” adını vermişlerdir. XI. Yüzyılda Kırgızlarda kamların varlığından söz edilir. Altay Türklerinde de kam sözü mevcuttur. Anlaşılan bu kelime Türklerde yaygın bir kullanıma sahiptir. Bununla birlikte Yakutlar, Kırgızlar, kazaklar ve Moğollar bunları ifade için başka kelimeler kullanmışlardır. Yakutlar erkek ve kadın kamlar arasında ayırım yapmakta ve birincisine “oyun”, ikincisine “udagan” demektedirler. Kırgız-kazaklarda “bahsı”, Kazaklarda “bakşı” şeklinde geçmekte olup, kelime aslında Budist menşelidir. Özellikle Moğollar döneminde Geleneksel Türk Dini tarihi bakımından oldukça etkili olmuş, Şamanizm’in sistemleşmesi asıl bu dönemde gerçekleşmiştir.

Şaman her şeyden önce kendi özel usulleri sayesinde vecd hali içinde ruhunun göklere yükseldiğini, yer altına indiğini ve oralarda dolaştığını hisseden bir “trans” ustasıdır. Kamların tanrı veya tanrılar ile insanlar ve ruhlar arasında aracılık yapma kabiliyetine sahip olduğuna inanılmaktadır. Kamlar ölümlerinden sonra ailenin ve kabilenin koruyucuları sayılmışlardır. Ancak onlar toplumun dinî yaşayışının tamamına hâkim olamamıştır. Zira, Orta Asya’da kamların dışında büyücü, hekim, kâhin gibi tiplerin varlığı da bilinmektedir. Bu konuda Moğollar dönemine ait Irk Bitig adlı falcılık kitabı ve Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde geniş bilgiler vardır. Herkes kam olamaz. Bunun iki yolu vardır. İrsî veya özel yeteneğe sahip olarak kam olmak mümkündür [11].

Biz burada özellikle en eski ve yaygın olması bakımından Geleneksel Türk Dini üzerinde fazlaca durduk. Bu inanç sisteminin Türklerde her zaman etkili olması, günümüzde de varlığını bir şekilde hissettirmesi açısından önemli görmekteyiz. Bununla birlikte Türkler arasında bu inançlardan başka birçok din de yayılmıştır. Bunlar arasında; Budizm, Zerdüştilik, Mani Dini, Hıristiyanlık ve Musevilik gibi dinleri sayabiliriz. Bunlardan özellikle Budizm, Mani Dini ve Hıristiyanlık içindeki Nesturilik çok önemlidir. Bunlar hakkında da kısa bilgiler verip yazımızı tamamlamış olacağız.

Budizm

Buda’nın milattan önce VI. Yüzyılda Hindistan’da kurduğu din ve felsefe sistemi. Budizm, Batı dillerinde Buda’nın kurduğu dinin adı olarak kullanılmaktadır. Asya’da ise Buda-Sasana diye adlandırılır. Milattan önce VI. Yüzyılda Hindistan’ın kuzeydoğusunda doğan, Brahman şekilcilğine ve kast sistemine karşı çıkan, soyut metafizik tartışmaları bir tarafa bırakarak duyguları dizginleme, ahlâken temizlenme, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat gibi nitelikleriyle felsefi-teolojik bir hareket, mezhep veya tarikat olarak bakanlar varsa da kurucusu, kutsal metinleri, inanç esasları, cemaati, mâbedleri ve diğer özellikleri ile din olarak nitelendirilmektedir. Nitekim hızla yayılması onun bir din olmasının sonucudur [12].

Budizm, Hindistan’ın dışında M.Ö. III. Yüzyılda yayılmaya başlamış ve Doğu Türkistan’ın yerleşik çevrelerinde kendine daha uygun muhitler elde etmiş, Budist külliyeler Çin’e doğru uzanan kervan yolları boyunca dikilerek faaliyetlerini asırlarca sürdürmüşlerdir. Türklerin arasında daha

çok **Mahayana** ile **Lamanizm** kolu yayılmıştır. Çin’de devlet kurmuş olan Hun liderleri, Konfüçyanizm ve Teoizm’i anlamıyorlardı. Bu nedenle yabancı Buda rahiplerine daha çok değer veriyorlardı. Uzun yıllar Türk dünyasında yaşayan Budizm, Orta Asya’da Türklerin arasında İslamiyet’in yayılmasından sonra bazı izleri dışında yok olup gitmiştir.[13].

Bir başka din de Zerdüştiliktir. Zerdüş (M.Ö. 628-551) tarafından eski İran dininin reforme edilmesi suretiyle kurulmuş ve İslam’ın İran’a hâkim olduğu dönemde İran’ın milli diniydi. Ticaret ve kültürel anlamda hareketli olan Türk topraklarında Zerdüştilik etkili olmuştur. Bunun ilk olarak nasıl ve ne zaman yayıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ateş bu dinde önemli bir tapınma aracıdır fakat Türklerdeki ateş algısı ile bu anlayış farklıdır. Horasan ve Mâveraünnehir yöresinde etkili olmakla birlikte Hazar kıyılarında da bu dine girmiş Türklerin olduğu anlaşılmaktadır.

Mani Dini de Türklerin hayatında önemli bir yere sahiptir. Türkçe metinlerde “ üç ödkinom” ve “iki yıldız” diye tanımlanan Mani Dini, gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olup Mani (216-277) tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. Böğü Kağan’ın yardımıyla 763’ten itibaren Uygurların resmi dini Maniheizm oldu. Artık Uygurlar Gök- tanrı’ya değil, Ezrua tanrıya dua ediyorlardı. Mani dini Uygurların siyasi gücüne göre Türkler arasında etkili olmuş, Uygurların zayıflamasıyla bu din de zayıflamış ve yerini Budizm’e bırakmıştır [14].

Hıristiyanlık

Türklerin belli bir dönem irtibatlı oldukları evrensel ve büyük dinlerden biridir. Ortodoks mezhebi yaygın olmakla birlikte Orta Asya söz konusu olunca Nesturilik daha önemlidir. Bunlar önce Sasaniler sonra da Türkler arasında var olmuştur.

Nesturilik

Orta Asya Nesturiliğinin tarihi, 781 yılında dikilen ünlü Singan-fou kitabesiyle başlatılabilir. Bu kitabede 635’te A-Lo-Pen’in Çine gelişinden itibaren oluşan Nesturiliğin tarihini anlatır. Nesturilik İran ve Türkler arasında ticaret yoluyla yayılmıştır. Bu bölgelerde Zerdüştilik ile Budizm arasındaki sürtüşmelerden de yararlanarak hızla yayılmıştır. Karluklar, Kırgızlar, Uygurlar, Naymanlar gibi birçok Türk boyunda Nesturilik etkili olmuştur. Yedisu Hıristiyanları da Uygurlardandır.

Nesturiliğin Orta Asya’da yayılıp geliştiğine dair çok belge vardır. Bunlar arasında Turfan metinleri, Yedisu bölgesinde bulunan Süryani alfabetiyle ve Türkçe yazılmış mezar taşı kitabeleri, freskler, mezar taşları, boyalı ve sırlı topraktan yapılmış Meryem ve İsa ikonları (bunlar Hun tipinde yapılmış). Ayrıca Pişpek ve Tokmak şehirlerinde VIII. Yüzyıla ait iki Nesturi mezarlığı önemlidir. 1885 yılında Rus araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılan bu mezarların taşlarında haç işareti bulunmaktadır. Yaklaşık yüz kadarında Süryanice veya Süryani alfabeti ile yazılmış Türkçe metinler mevcuttur.

Rus Ortodoksluğu ve Katolik Mezhebinin Türkler Arasında yayılması

Ortodoks ve kısmen diğer Hıristiyan mezhepleri Doğu Avrupa’da, Balkanlar’da, Anadolu’da, Rusya ve Sibiry’a da Türkler arasında yayılmış hatta bazı yerlerde kalıcı cemaatler kurabilmiştir. Bu konuda Bulgar Türkleri tipik bir örnektir. Yine Gaguaz Türkleri, günümüzde de canlı bir örnektir.

Musevilik

Coğrafi bakımdan kültürel geçiş yolu üzerinde bulunan Hazarlar, muhtemelen Bulan Hakan döneminde Musevilik Karay mezhebini kabul etmişlerdir. Güçlü Müslüman Arap ve Bizans İmparatorluğu arasında kalmamak, bunlardan birini seçtiklerinde kültürel anlamda eriyip yok olacaklarına inanmışlar. Bu nedenle çok güçlü olmayan Musevilerin dinini seçmişlerdir. 737 yılında II. Mervan döneminde barışa karşılık Müslüman olduklarını bu bakımdan ilk Müslüman Türkler olarak Hazarları kabul edenler de vardır. Bununla birlikte onların 740 yılında Musevi oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır[15].

KAYNAKLAR

1. AYDIN Mehmet, ANSİKLOPEDİK DİNLER SÖZLÜĞÜ, S: 165-166, TEMMUZ-2005/KONYA.
2. CİLACI, OSMAN, DİNLER VE İNANÇLAR TERMİNOLOJİSİ, DAMLA YAYINLARI, S:96
3. DİYANET İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, C. 9, D MADDESİ, DİN, S: 312-313-314.
4. İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, M. E. B. DEVLET KİTAPLARI, 3. CİLT, S. 590, İSTANBUL – 1993
5. GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, GÜNGÖR HARUN “ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE” S.387 (PRF. DR. ERCİYES ÜN. İLAHİYAT FAK/TÜRKİYE).

6. DİYANET İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, C. 41, T MADDESİ, TÜRK, S: 531.
7. GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, GÜNGÖR HARUN “ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE” S.388 (PRF. DR. ERCİYES ÜN. İLAHİYAT FAK/TÜRKİYE).
8. WOLFRAM EBERHARD, ÇİN’İN ŞİMAL KOMŞULARI, ÇEV. NİMET ULUĞTUĞ, ANKARA 1942, S.93.
9. GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, GÜNGÖR HARUN “ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE” S.390-91 (PRF. DR. ERCİYES ÜN. İLAHİYAT FAK/ TÜRKİYE).
10. GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, GÜNGÖR HARUN “ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE” S.393-94 (PRF. DR. ERCİYES ÜN. İLAHİYAT FAK/ TÜRKİYE).
11. GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, GÜNGÖR HARUN “ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE” S.395-96-97, (PRF. DR. ERCİYES ÜN. İLAHİYAT FAK/TÜRKİYE).
12. DİYANET İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, C. 6, B MADDESİ, BUDİZM, S: 352.
13. GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, GÜNGÖR HARUN “ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE” S.399- 405 (PRF. DR. ERCİYES ÜN. İLAHİYAT FAK/TÜRKİYE).
14. GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, GÜNGÖR HARUN “ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE” S.399- 405 (PRF. DR. ERCİYES ÜN. İLAHİYAT FAK/TÜRKİYE).
15. GENEL TÜRK TARİHİ, C.2, YENİ TÜRKİYE YAYINLARI, GÜNGÖR HARUN “ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE” S.410-19, (PRF. DR. ERCİYES ÜN. İLAHİYAT FAK/TÜRKİYE).

РОЛЬ СИМВОЛИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В КИТАЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

СИМВОЛДУК ОБРАЗДАРДЫН КЫТАЙ АДАБИЯТЫНДАГЫ РОЛУ

THE ROLE OF SYMBOLIC IMAGES IN CHINESE LITERATURE

Аннотация: В этой статье автор рассматривает роль символических образов в китайской литературе. Символы и символизм как явление общечеловеческой культуры особенно значимы на Востоке, выражаясь не только в религии, магии, обрядах, ритуалах, но и в музыке, поэзии, живописи, архитектуре, скульптуре, в одежде и предметах домашнего обихода. Текст представляет собой органичную систему символов, где часто присутствуют группы символов. Структура символика не уединенная, изолированная.

Ключевые слова: Символизм, символика, знак, китайская литература, текст.

Аннотация: Бул макалада автор Кытай адабиятындагы символдук образдардын ролун түшүндүрүп берет. Адамзат маданиятынын бир кубулушу катары белгилер жана символдук образдар Чыгышта өзгөчө маанилүү болуп саналат, дин гана эмес, сыйкырчылык, ырым-жырымдарды, каадаларды, ошондой эле музыка, поэзия, сүрөт, архитектура, айкелчилик, кийим-кече жана үй-тиричилик каражаттары дагы. Текст – көбүнчө каармандардын топтор бар белгилер, бир органикалык системасы болуп саналат. Структурасы каймана жалгыз, обочолонуп эмес.

Түйүндүү сөздөр: символизм, символика, белги, кытайадабияты, текст.

Аннотация: This article will explain the role of symbolic images in Chinese literature. Symbols and symbolism as a phenomenon of universal human culture is especially significant in the East, being expressed not only in religion, magic, rituals, but also in music, poetry, painting, architecture, sculpture, clothing and household items. Text - is an organic system of symbols, where often there are groups of symbols. The structure of the symbolism is not solitary, isolated.

Key words: Symbolism, sign, Chinese literature, text.

Символ — (от древнегреч. symbolon — знак, предмета) — многозначный индикаторный образ, основанный на подобии, сходстве или общности предметов и явлений жизни. В символе может быть выражена система соответствий между разными сторонами действительности (миром природы и жизнью человека, обществом и личностью, реальным и ирреальным, земным и небесным, внешним и внутренним).

В символе, в отличие от образного параллелизма и сравнения, тождество или сходство с другим предметом или явлением не является очевидным, не закреплено словесно или синтаксически. Особенно значительное внимание символизму уделяется на Востоке, причем он выражен не только в религии, магии, обря-

дах, ритуалах, но и в музыке, поэзии, живописи, архитектуре, скульптуре, в одежде и предметах домашнего обихода.

Образы-символы широко используются в литературных произведениях: в лирике, в эпосе и драматургии. Писатели используют символизацию (создание образов-символов) для того, чтобы разрушить иллюзию жизнеподобия, нередко возникающую у читателей, подчеркнуть многозначность, большую смысловую глубину создаваемых ими образов

Например, в русской литературе образ-символ вишневого сада — основа пьесы А.П.Чехова «Вишневый сад». [1, 14] Этот символ раскрывает представления персонажей и автора о жизни, о судьбе, о времени,

становится образным «эхом» духовного мира героев. Кроме того, вишневый сад — философский символ, который подчеркивает связь времен, взаимопроникновение различных пластов жизни, судеб бывших и новых хозяев сада, молодого поколения, устремленного в будущее.

В китайской литературе символичность художественных образов Ван Мэна представляет собой одну из ярких черт его творчества. Это душа его творчества, через символ Ван Мэн идет и вглубь, и вширь. Он сознательно употребляет символику, поскольку она дает возможность проникнуть за грань осязаемого мира, обнаружить потенциальный смысл явлений, то есть вскрыть их подлинную сущность. Символика для Ван Мэна является способом проникновения в психику персонажа. Изначальная тяга писателя к психологической прозе окрепла именно в период 80-х гг., ввремя расцвета творчества писателя: вот тогда-то его мир писателя обрел необыкновенно сложную, разветвленную систему символов. Ключевым моментом художественных размышлений в произведениях стал человек, его психология и его природа. Именно в этом заключается цель символики Ван Мэна. [2, 46]

Виды символов. К первому типу можно отнести символы, имеющие опору в культурной традиции. Они — часть культуры, для их построения писатели используют язык культуры, в принципе понятный более или менее осведомленному читателю. Конечно, каждый такой символ приобретает индивидуальные смысловые оттенки, близкие писателю, важные для него в конкретном произведении. Такими «культурно-историческими» символами являются образы-символы «моря», «корабля», «паруса», «дороги», «пути», «сада», «неба», «метели», «огня», «венца», «щита» и «меча», «розы», «креста», «соловья» и многие другие.

Ко второму типу можно отнести символы, создававшиеся без опоры на культурную традицию. Такие символы возникали на основе смысловых отношений внутри одного литературного произведения или ряда произведений. Таковы символы вишневого сада в пьесе А.П.Чехова, барса в поэме М.Ю.Лермонтова «Мцыри», дуба «уединенного», «патриарха лесов», в стихотворениях А.С.Пушкина «Брожу ли я вдоль улиц шумных...» и «Когда за городом, задумчив, я брожу...», бешено мчащейся «Руси-тройки» в поэме Н.В.Гоголя «Мертвые души».

Символика Китайского языка

Китайская культура всегда стремилась к гармонии с окружающим миром. Концепция гармонии, согласия, стала важнейшим фактором жизни китайцев, помогающим поддерживать взаимоотношения внутри замкнутого сообщества живущих вместе людей. Китайские верования основаны на живом воображении и целых поколениях «суеверий», что особенно ярко выражается в широком спектре символов. Они основаны на древних легендах, народном фольклоре, традиционных практиках и обширнейшей китайской истории.

Обратимся к двум на первый взгляд далеким от философии стихотворениям Ду Фу. [3, 96] Выбор их продиктован именно земной конкретностью, а не эмпирической абстрактностью содержания. Залогом

успеха в предпринимаемом поиске можно считать, во-первых, то, что речь пойдет о классических образцах творчества корифея китайской поэзии, от которых следует ожидать максимальной реализованности заложенных в ней вышеописанных потенциалов, а во-вторых, то, что по крайней мере неединственность их смысла достоверно устанавливается. За непосредственным смысловым планом поэтического описания отчетливо воссоздается другой смысловой план — конкретная социально-политическая ситуация, задаваемая суммой реалий. Сверх того, развитое до виртуозности в китайской литературе искусство заимствования и намека, втягивая в орбиту стихотворений те или иные частицы классического литературного наследия прошлого, создает в них своего рода индивидуальный литературный микромир, который выделяется в особый смысловой план.

Итак, надлежит показать минимум четыре смысловых уровня иероглифического поэтического текста: первый — данный непосредственно в переводе, второй — исторические реалии, третий — «литературный микромир», четвертый — метафизические спекуляции. Поскольку в данном случае нас интересует главным образом последний, за более или менее специальными комментариями к стихотворному переводу следует их общий анализ, в котором с помощью канонических философских трактатов интерпретируется одна из ведущих тем поэтических шедевров Ду Фу. [4, 50] Она возникает в самом начале обоих стихотворений и условно может быть названа темой воды. Общий анализ заканчивается попыткой объяснить метафизическую общность двух стихотворений, парных с точки зрения китайской культурной традиции. Что касается даваемых по пунктам комментариев, то в них перемежается информация, относящаяся ко второму, третьему и четвертому планам.

В процессе развития китайской литературы XX века обозначились три модели «модернизации», которые концентрированно проявились в трех основных выборах способа «модернизации». Первая — это модель модернизации литературы в период «движения 4 мая», представленная Лу Синем; вторая — модель «почвеннической» модернизации литературы, представленная Цюй Цюбо, Мао Цзэдуном и другими людьми из коммунистической партии; третья модель модернизации — «литература нового периода», стимулированная Ван Мэном как ее «чрезвычайным авангардом».

В Китае все магическое проработано до мельчайших деталей. Уверенность в силе магии символа и даже любого слова используется в магических ритуалах Китая повсеместно и играет в жизни каждого китайца очень большую роль. Жизнь каждого китайца насыщена символами, начиная с рождения до самой смерти.

Хронотоп «пути» определяет художественное единство повести «Чалый» в ее отношении к реальной действительности. Время в символе «пути» сгущается, становится художественно-зримым, а пространство в нем втягивается в движение времени, сюжета произведения. Обращение писателя к символу «пути» связано с традиционными для китайской культуры прототипами: духовные медитативные практики (Дао).

Путь выступает эквивалентом духовного преображения. «...постоянное и неотъемлемое свойство пути - его трудность», как определяет Топоров В.Н. [5, 455] Преодоление телесного и приобщение к духовному, от разочарования - к воскрешению, от забвения - к памяти: вот основные вехи пути в повести «Чалый» [6, 25]

然而老马并没有快跑的意思。竖完了耳朵以表明自己还存在、还活着以后，它对黑狗、对曹千里都失去了兴趣和反应能力，看样子，它宁可让狗咬出血来，也不愿意改变自己的慢条斯理的步子。而黑狗，已经毫不客气地叼住了曹千里的一只裤角，曹千里已经感觉到狗牙的撕扯了，其实，如果狗想咬，它就可以咬到曹千里的小腿，留下两个尖尖的犬齿印儿了。

«Лошадь доставила его в совершенно иной мир. Переменаразительная, нет, воистину способность передвигаться заслуживает лишь восхищения». Духовные ценности и культурные традиции Востока характеризуются многотысячелетней историей их развития. Обращение к ним показывает, что трактовать историю и культуру Востока лишь в терминах его социально-экономического развития неверно. Достижения культур, и особенно философской мысли Востока, могут быть адекватно поняты и интерпретированы только в том случае, если мы отнесемся к Востоку как к самостоятельному и самоценному феномену, а к его историческому пути - как к особому, специфическому достоянию цивилизации. Европейцу сложно понять специфику жизни и культуры Востока, Азии и, в частности, Китая. Рационализм Запада и практицизм Китая, пожалуй, только в одном смогут понять друг друга - в идее совершенства человека (только каждый из них идет здесь своим путем). А так как искусство - отражение жизни, мысли о жизни, то все жанры древ-

некитайского искусства несли в себе глубокий нравственный смысл и идею совершенствования человека, настраивали на особое восприятие: восхищение природой, ее красотой и работой мастера. Но природа для китайского художника имела двойкий смысл: реальная природа отражала природу человека.

Изучая символическое значение культурного артефакта «камень» в китайской лингвокультуре, можно сделать вывод о том, что, находя отражение в средствах языка, камень среди носителей китайского языка является воплощением твердости, упорства, постоянства, крепости и т. д. - всего того, что в Китае считается ценным, стабильным, вечным. Некоторые символические свойства, приписываемые камню, переносятся и на человека - упорство, упрямство, жесткость, храбрость, негибкость, красота, солидность, спокойствие.

Литература:

1. Антология китайской поэзии. Т. 2. - М., 1957. - 14 с
2. Малявин В. В. Китайская цивилизация. - М.: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография»: Астрель: АСТ, 2001. - 46 с.
3. Ван Мэн. Избранное. - М., 1988. - 96 с.
4. Лукьянов А. Е. Лаоцзы и Конфуций. Философия Дао. - М., 2000. - 50 с.
5. Надя Жульен Словарь символов. - Челябинск, 1999. - 455 с.
6. Проблемы восточной философии. - М., 1979. - 25 с.
7. Культурология XX в. Энциклопедия. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Dict/A_4.php (дата обращения: 07.06.2016).
8. Кибер Ленинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/symbolizm-kitayskoj-zhivopisi>

Шапетова Б.Т.,

Кыргыз Мамлекеттик Юридикалык Академиясынын
Юридикалык колледжинин улук окутуучусу,
моб. тел.: +996 (0559) 507070
эл. поч.: bakulya0110@gmail.com

КЛАССИК АКЫН
МИДИН АЛЫБАЕВДИН ПОЭЗИЯСЫНЫН
ЭСТЕТИКАЛЫК МАҢЫЗЫ
(М. Алыбаевдин 100 жылдыгына карата)

ЭСТЕТИЧЕСКАЯ
СУЩНОСТЬ ПОЭЗИИ ПОЭТА-КЛАССИКА
МИДИНА АЛЫБАЕВА
(К 100 летию М. Алыбаева)

ESTETICAL ESSENCE
OF POETRY POET-CLASSIC MIDIN ALYBAEV
(To the 100th anniversary of M. Alybaev)

Аннотация: Макалада классик акын Мидин Алыбаевдин көөнөргүс айрым чыгармаларына өзгөчө көңүл бурулуп, алардын эстетикалык маңызын ачып берүү менен жаш муунга руханий жактан туура тарбия берүү маселеси каралат.

Түйүндүү сөздөр: классик акын; адеп-ахлак; туура тарбия; эстетика; сүйүү ырлары; кибермейкиндик; өзүмчүлдүк; керектөөчүлүк мамиле; калыптана элек аң-сезим, жаш муун.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о правильном духовном воспитании молодого поколения на основе эстетической сущности поэзии поэта-классика Мидина Алыбаева.

Ключевые слова: поэт-классик; нравственность; правильное воспитание; эстетика; любовная лирика; киберпространство; эгоизм; потребительское отношение; несформировавшееся сознание, молодое поколение.

Annotation: This article deals with the question of the correct spiritual education of the young generation on the basis of the aesthetic essence of the poetry of the classic poet Midin Alybaev.

Key words: the poet-classic; moral; correct upbringing; aesthetics; love lyrics; Cyberspace; selfishness; a consumer attitude; unformed consciousness, the young generation.

Мындан 13 жыл мурун, тагыраак айтканда 2004-жылдын август айынын аягында белгилүү жазуучу Көчкөн Сактанов "XX кылым жана анын таланттуу атуулдары" деген түрмөк алдында уктуруу алып барып жатып мындай деген: «Көп эле адамдар ыр, роман, повесть жазып жүрөт. Ушундан уламбы, улуу адабият жөнүндө мындай бир улуу сөз айтылып жүрөт. Адабиятка баш багып, анын босогосунан өтүү өтө кыйын. Босогосунан өтүп, анын төрүнө өтүү ого бетер кыйын. Ал эми адабияттын төрүнө өтүп, ошол төрүндө биротоло калып калуу чанда гана жазуучулардын тагдырына туш келет. Мындай үлүшкө Аалы Током-

баев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Алыкул Осмонов, Мукай Элебаев, Мидин Алыбаев жана Төлөгөн Касымбеков сыяктуу гана талант ээлери ээ болуп, элдик болуп окулуп калат сыягы. Мидин Алыбаев да Алыкул Осмоновдукундай кыска өмүрүн адабиятка курмандыкка чалган. О дүйнө салгынына жарым кылым өтсө да элдин оозунда. Демек, Мидин Алыбаев да адабияттын төрүнө өтүп, төрүнөн орун алган» [1].

Чындыгында эле Мидин Алыбаевдин кыргыз адабиятында, анын ичинен кыргыз поэзиясында алган орду өзгөчө бийиктикти ээлейт. Тубаса талантынан жаралган анын чыгармалары турмуштук көп кырдуу

мамилелерди камтып, түркүн түстөгү назик гүлдөрдү, Ала-Тоонун таза абасын жана салкын, сыдырым желин элестеткен лирикалары, камчы менен ачуу тартып алгандай сатиралык курч мүнөзгө ээ, адилеттүүлүк алдыга озунуп турган ырлары, адамдын боорун эзген комедиялык пьесалары, котормолору, айтор төрт талабы кыбыла таланттын чыгармалары акын туулгандан бери бир кылым өтсө да эл оозунда, көкүрөгүндө. Айтмакчы, үстүбүздөгү 2017-жылы классик акын Мидин Алыбаев 100 жашка толуп отурат. Демек, кыргыз элинин руханий казынасына кайра кайталангыс бай салымын кошуп кеткен акынга бийик баа берүү менен анын чыгармалырынын мазмуну бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон калып жаткандыгын баса белгилеп кетмекчибиз.

Мидин Алыбаев 1917-жылы азыркы Нарын облусунун Жумгал районуна караштуу Чаек айылында туулган. Айрым маалыматтарга караганда азан чакырылып коюлган аты Асамидин болгон.

1931-жылы Чаек айылындагы жети жылдык мектепти аяктайт. Мектепти аяктагандан кийин Фрунзе шаарындагы педагогикалык техникумда, андан кийин комсомолдук кызматкерлердин окуусун бүтүрөт.

1936 –1938-жылдары "Ленинчил жаш" гезитинде иштейт. 1938-жылы Советтик Армиянын катарына чакырылат. Ал жакта 1940-жылга чейин кызмат өтөп акфинндерге каршы согушка катышат. Ал эми Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында жана андан кийин өмүрүнүн кагырына чейин республиканын гезит-журналдарында эмгектенет.

Мидин Алыбаевдин чыгармачылыгы 1934-жылдан башталат. 1937-жылы анын "Бактылуу жаштык" деп аталган биринчи ырлар жыйнагы жарык көрөт. Китептин кириш сөзүн жазган акын Кубаньчбек Маликов Мидинге "келечектен көптү үмүттөндүргөн жаш акын" деп баа берген. Анда акындын алгачкы мыкты сатиралык жана лирикалык чыгармалары топтолгон болчу. Ал эми жалаң гана сатира жаатында жазылган ырлары кийинчерээк "Акчүч", "Мидин" жана башка аталыштар менен өз алдынча жыйнак болуп чыккан. Ошондой эле Мидиндин калемине бир катар аңгемелер, жомоктор, баяндамалар жана ошол кездеги курч социалдык темаларга арналган ар кыл фельетондор тандык. Анын "Маяковскийге поэзиялык отчет" публицистикалык поэмасы, "Курорттогу окуя", "Жантектин керээзи" аттуу пьесалары кеңири белгилүү болгон. Ошондой эле акын Пушкиндин, Лермонтовдун, Маяковскийдин мыкты котормочуларынын бири болуп эсептелет.

Мидин Алыбаев 1959-жылы 6-декабрда күтүүсүз жерден каза болгон. Жакындарынын эскерүүлөрүнө караганда, ошол күнү акындын үй-бүлөсү мейман күтүп жаткан. Бир маалда эле үй ээси "коноктор келгенче сейилдеп" келмекчи болуп сыртка чыгып кетет. Бирок ошол боюнча кайтып келбейт. Акын башына каттуу сокку жеп оор абалда жаткан жеринен көчөдөгүлөр таап ооруканага жеткиргенден кийин көз жумган экен.

Мидин Алыбаевдин кокустан болгон жана табышмактуу өлүмү анын үй-бүлөсү үчүн эле эмес, достору, устат-шакирттери, деги эле поэзия сүйүүчүлөрү үчүн күтүүсүз жана чоң жоготуу болгон. Мидинди жоктогондор көп болгон дешет анын замандаштары.

Кызык, адабий сынчылардын пикиринде, биздин заманга чейинки байыркы доордогу Гораций, Овидий,

Европанын кайра жаралуу доорундагы Петрарка, Данте, Байрон, Гете, 19-кылымдагы Пушкин, Лермонтов, 20-кылымдагы Есенин сыяктуу дүйнөнү дүңгүрөткөн акындар "улуу" деген наамга чындап татыктуу болушканы менен бири да Мидин Алыбаев өңдөнүп лирика менен кошо сатираны тең жаза алышкан эмес делип айтылат. Мидиндин кайталангыс өзгөчөлүгү да ушунда болсо керек [2]. Демек, Мидин Алыбаев кыргыздын классик акыны экендигин эч кимибиз тана албайбыз. Бүгүнкү күнгө чейин акын, сатирик, дарматург, котормочу Мидин Алыбаевдин чыгармалары китеп жүзүндө 33 жолу жарык көргөн. Алардын ичинен экөө орус тилинде жарык көрсө, төртөө акындын котормолору болуп эсептелет.

Бүгүнкү технология жана техникалык прогресстин арыштап алга жылышы менен Интернет айдыңы идеалында жаш муундун жатык мүнөздөгү моралдык, адеп-ахлактык, социалдык алгылыктуу жүрүм-турумуна, али толук калыптана элек аң-сезимине оң таасиринен мурун терс таасирин көп тийгизип жаткандыгын көрүп, билип турабыз.

Өзгөчө жаштардын коом кабыл алган жана анда калыптанган коомдук адеп-ахлак мамилелеринин чегинен чыгып кетишине кибермейкиндиктеги ар түрдүү азгырма оюндардын себепкер болуп жаткандыгы чындык. Мындан улам керектөөчүлүк гана мамиле калыптанып, өзүмчүлдүк сыяктуу терс сапат бекем тамырлап келүүдө.

Мындай адаттан тыш нерселерге психология илими өзгөчө көңүл бөлүүдө.

Психология илиминин тили менен айтканда «...азгырылуу – бул адамдын өзүнүн керектөөлөрүн канааттандырууга болгон аң-сезимсиз умтулуусу» [3. 186].

Биздин коомдо мындай акыбал болуп көйгөйгө олуттуу баа берилбей жаткандыгынан улам келип чыгууда. Бул феноменге илимий коомчулук, бийлик органдары олуттуу көңүл бурбаса келечегибизди жоготуп алуудан өткөн кордук жоктур. Демек, биз балдарыбызга мектептин башталгыч класстарынан тартып эле туура тарбия, туура багыт берүүгө милдеттүүбүз. Ал үчүн, албетте, Мидин Алыбаев сыяктуу акын-жузуучуларыбыздын чыгармаларына өзгөчө көңүл буруп, алардын эстетикалык маңызын ачып берүү менен жаш муунга руханий жактан туура тарбия бере алмакпыз.

Адатта ички дүйнөсү жарды адам жамандыктардын булагы болорлугу – бул чындык. Андыктан студенттер үчүн адабият сабагынын сапаттуу өтүлүшүнө, албетте, анын темасы, тандалып алынган чыгармалар, ошондой эле сабак өтүүнүн усулу жана ыкмасы өзүнүн оң таасирин олуттуу түрдө тийгизмекчи. Мындан улам классик акын Мидин Алыбаевдин лирикаларынын тандалып алынышы, бир чети акындын 100 жылдыгына карата болгон биздин сый-урматыбыз болсо, экинчи жагынан Мидин Алыбаевдей булбул тилине окшогон лириканы эч ким жаза албаган. Эмесе төмөндө акын Мидин Алыбаевдин айрым лирикалык ырларын, анын ичинен **«Кыз жана гүл»** аттуу ырын карап көрөлү:

Кызды көрдүм кыпкызыл гүл кармаган,
Өзү жалгыз, жигити жок жандаган.
Гүлү да гүл, өзү да гүл буруксуйт,
Биле албадым гүлүн кимге арнаган?

Жыттап коёт. Эки жагын каранат,
Жапжай басат аллеяны аралап.
Карындаштын колундагы кызыл гүл
Кимге буйруп, болсо керек аманат...

Кыз алдынан чыга келген бир жигит,
Токтой калды кызыкканын билдирип.
– Гүл жыттагчы, – деди жигит шар айтты,
Кыйын иш ко, жаш кездеги жиндилик?!

– Койгун жигит, колтуктаба жанашпа!
Койгун жигит, колдон гүлдү талашпа!
Орой мүнөз одоно өскөн окшойсуң,
Оозум барбайт сени теңтуш санашка!

Да бир жигит жолдон чыкты күлмүндөп,
“Өзү сонун, өңү сонун бул ким?” деп.
Шар айталбай көзүн тикти гүлүнө,
Уяң жигит сүйгөндүгүн билдирмек.

Кыйгач басты кыз көңүлүн салбады,
Мурдун чүйрүп, муну теңге албады.
“Бирөө орой, бирөө жеткен уяң” деп
Оолак басты оңдоп гүлүн кармады.

Кеч киргенде бирөө чыкты жолунан,
Бирок гүлдү сураган жок колунан.
Айла кетип кыз өзү гүл сунганда:
– Албайм, – деди, – гүлүн эчак соолуган... [4. 27-б.].

Чынында махабат айдыңына кайрылбаган мейли акындыбы, мейли жазуучунубу кезиктирүү мүмкүн эмес. Бул ырында акын сүйүүнүн туруктуулугу болбосо акыры кандай аяктай тургандыгын сөз берметин шуурдай тизип көрсөтүп койгон. Мындай ыр кара сөз менен түшүндүрүп бере алгыс эстетикалык ыракат тартуулап турат жана андай ырды улуу талант гана жарата алмак.

Жашоо өзү карама-каршылыктан тургандай эле, маселен, оң-сол, ак-кара, жаман-жакшы, сүйүү-жек көрүү жана башка түшүнүктөр адамга шерик болуп, аны өмүр бою коштоп келгендиктен ошол түшүнүктөрдүн ичинен «сүйүү» түшүнүгү эң бийик середе тургандыгын тана албайбыз. Андыктан кайсы гана акын-жазуучу болбосун «сүйүү» темасына кайрылып келген, кайрылууда жана кайрыла бермекчи. Демек, «жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат» дегендей М. Алыбаевдин сүйүү темаларына арналган ырларынын эстетикалык маңызы кимди болсо да кайдыгер калтырбайт.

Жүрөгүмдү куйкалайсың жалындай,
Жүрө албаймын күндө сени сагынбай.
Мээ сергитет менде жүргөн элесиң,
Мемиреген Ысык-Көлдүн таңындай.

.....

Көзүң укмуш ак чыныда карагат,
Көп карайсың жүрөгүмдү жаралап.
Көөнүң болсо бир белгинди түшүндүр,
Киши жалдап сүйө албаймын паралап. [5. 123-б.].

Мидин Алыбаевдин «**Ойлончу**» деген бул ырында сүйүүнүн назиктигин, тазалыгын, жашоонуну кы-

зыкчылыгын арттырган күчүн көрсөк болот. Ошол эле маалда ыр түзүлүшүн карап көрсөк саптан сапка өткөн уйкаштыктар (рифмалар) чебер берилген. Мунун өзү бир эле маалда эстетикалык ыракат тартуулоо менен кыргыз тилин байытып, анын көркөмдүү, бай тил экендигин көрсөтүүдө. Демек, көөнөргүс мындай байлык элдин байлыгы, ал эми эл өз байлыгын күтүп, асырап алышына албетте, билим гана негиз болуп бере алмакчы. Бул жерде маселе кыргыз тили, адабияты боюнча адистердин жаратман ишмердүүлүгүнө жараша болмокчу.

Экинчи бир жагдайдан алып карай турган болсок, «сүйүү» түшүнүгү махабат менен эле чектелбестиги анык. Ата-эненин балага, баланын ата-энеге болгон сүйүүсү, адамдардын өз мекенине, туулган жерине болгон сүйүүсү дагы-дагы ушул сыяктуу көкүрөктө жылуу сезимдерди уялаткан сүйүүлөр жашоо вазыйпасынын кыймылдаткычы катары кызмат кылып келет. Бул жагдайда да классик акындын калеминен жаралган керемет чыгармалардын көркөмдүгү, сөздөрүнүн тереңдиги, эстетикалык маңызы эч кимдин поэзиясына окшобогон кайталангыс ыр саптары адамдын ички сезимин козгоп, жашоодогу жакшы нерселерге, бийиктикке чакырып турат.

Кереметтүү сен атасың-энесиң,
Салыштырып сага ким жер теңесин.
Көңүл толкуйт, көркөмүңдү көргөндө,
Кандайдыр бир жүрөккө дем бересиң.

Ырым менин сенин демиң эмеспи,
Шыктанамын менип кыял кемесин.
Караныңдан кагылайын Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш кемесиң?

Качан жүрөк кагышынан калганда,
Бир тартылып өтүп кетер элесиң ...,

Мына дагы бир «сүйүү» темасы. Бул жолу акындын Ала-Тоого, демек Ата Журтуна болгон сүйүүсү. Акындын мына ушул «**Ала-Тоо**» деген ырынан көрүнүп тургандай анын жүрөк толтосунан бекем орун алган эл-жерине болгон сүйүүсү кимди да болсо шыктандырбай койбойт, мекенге богон сүйүүсүн арттырат. Балким бул ырдын күчү, эстетикалык маңызы ушунда жаткандыр.

Ал эми акын «**Соң-Көл**» аталышындагы ырында:

«...Жээгинде турдум, Соң-Көл, болдум сынап,
Көйкөлүп көлкүп жаткан сен бир сымап,
Сөөлөтүң, сулуулугуң кубандырды,
Эзилтип жүрөгүмдү кытыгылап.

Берилип, куштар болуп, жедеп сага,
Кээде, шат, кээде мени алат санаа.
Кайгысыз, ойсуз, муңсуз кайкып учкан,
Кап чиркин каз-өрдөгүң болсом гана...» деп жазат [6. 77-б.].

Табият менен чирелишкен акындын жүрөгү Соң-Көлдү сыпаттоодо дагы өз калемине гана таандык куюлушкан сөздөр менен Соң-Көл көлүнүн кооз ажарын ачып берген. Ачып берип эле жөн болбостон:

«...Кайгысыз, ойсуз, муңсуз кайкып учкан,

Кап чиркин каз-өрдөгүң болсом гана...» деген саптары менен көлдүн тазалыгын, баёолугун баса белгилеп, адамдарды дагы турмуштун кандай гана татаал сыноосу болбосун ошол көлгө окшогон аруу тазалыкка чакырып тургансыйт.

Албетте, классик акын М. Алыбаевдин ырлары кылымдан кылым карытып жашай берери анык. Эгерде анын бардык чыгармаларын иликтеп, изилдеп, алардын мазмунуна, эстетикалык маңызына сүңгүп кире турган болсок көлөмдүү эмгектердин жаралышы турган иш. Бирок, бул чакан макаланын максаты башкада болду. Акындын сатираларына, драматургиясына, котормолоруна кайрылбадык. Алардын ар бири өз-өзүнчө томду түзгөн эмгек болор. Тек гана акындын жогорудагы келтирилген, айрымдары кыскартылып алынган төрт ыры мисал катары алынып, маселе ошолорго окшогон ырларга таянып алардын

эстетикалык маңызынын негизинде канткенде жана кандай жол менен жаш муунга тарбия бере алабыз дегенде турду.

Адабияттар

1. *Электрондук ресурс. Пайдалануу режиминде* – <https://sputnik.kg/reference/>.
2. *Электрондук ресурс. Пайдалануу режиминде* – <https://sputnik.kg/reference/>.
3. Лейбин В. М. *Психоанализ. Учебник.* – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.
4. Алыбаев М. *Тандалган чыгармалар.* – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 27-бет.
5. Алыбаев М. *Ырлар жана поэмалар.* – Б., 1996. – 123-б.
6. Султаналиев И. *Мидин Алыбаевдин поэзиясы.* – Б., 1997. – 77-бет.
7. Бобулов К. *Адабият жана мезгил.* – Ф., 1982.
8. Даутов К. *Таланттар жана тагдырлар.* – Ф., 1988.
9. *Мектептерде кыргыз тилин жана адабиятын окутуу маселелери. /Макалалар жыйнагы. 3-чыгарылышы.* – Ф.: Мектеп, 1983.

УДК: 37.013.43:39

А.С.Мукамбетова, п.и.д., профессор,
И. Арабаев атн. КМУ

ЭТНОМАДАНИЯТТЫ ТААНЫП БИЛҮҮ – МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ОКУТУУНУН ПРИОРИТЕТТҮҮ БАГЫТЫ

ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА – ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ЗНАНИЯ

Аннотация: Бул макалада мамлекеттик тилди үйрөтүүдө этномаданий таанып билүү приоритеттүү багыт болоору кеңири талдоого алынат

Түйүндүү сөздөр: этномаданий таанып билүү, мамлекеттик тил, лингвистикалык каражат, кесипке тарбиялоо, этнопсихология, этномаданий баалуулук.

Аннотация: В этой статье проанализированы этнокультурные знания, как приоритетное направление в преподавании государственного языка.

Ключевые слова: этнокультурные знания, государственная речь, лингвистическое средство, профессиональное воспитание, этнопсихология, этнокультурные ценности.

Abstract: This article will be able to know the state language training given priority, is widely taken for analysis.

Key words: ethno-cultural knowledge, state language, linguistic tool, professional education, ethnopsychology, ethno-cultural values, etc.

Азыр Кыргызстандын эгемендүү мамлекет экендигин аныктаган бир катар көрсөткүчтөр бар. Бирок ошол эле мезгилде өлкөдө доордун коомдук-саясий, социалдык-экономикалык түзүлүшүнө карата кескин өзгөрүүлөрдү талап кылган жагдайлар да бар болуп жатканын жокко чыгара албайбыз. Алардын башында Мамлекеттик тилди колдонуу кызыкчылыгы тургандыгын бул жерде эскерте кетели. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын рынок (базар) экономикасына негизделген социалдык-экономикалык кубулуштарга ыңгайлашуусу, өлкөдөгү жарандардын саясий жактан демократиялык түзүлүшкө тез аралашуусу бул багытта бир катар проблема бар экендигин ачыкка чыгарып турат. Мында маселени бир жагынан Мамлекеттик тилге карата талаптын болуп көрбөгөндөй жогорулашы менен байланыштырсак, экинчи жагынан карапайым калктан тартып, эң жогорку бийлик бутактарына чейин кыргыз тилин талап кылынган деңгээлде билбей жатышы менен байланышкан көптөгөн кырдаалдарга жооп издөө зарыл экенин көрсөтүүдө. Мындай көрүнүш Мамлекеттик тилди окутуу өлкө ичинде өз деңгээлинде жүрбөй жатканын айкындап жатат.

Буга жеткиликтүү жооп берүү үчүн анын басып өткөн жолуна сарасеп салып, иш чараларды аткарууда кеткен катачылыктардын баарын четтетүү зарылдыгы байкалат. Аны толук жооп берүүнү 1989-

жылы кабыл алынган «Мамлекеттик тил» мыйзамын ишке ашыруу аракети толук жөнгө салынбай келе жатышына жолтоо болгон кырдаалдарга экскурс жасоо менен ачыкка чыгарса болот. Алгач Мамлекеттик тилди окутуу иштери колго алынып, өтө маанилүү көйгөйлөрдү чечүү үчүн орто жана жогорку окуу жайларында, ал тургай республиканын бардык ишкана-мекемелеринде кыргыз тилин үйрөтүүчү кыска мөөнөттөгү курстар уюштурулганынан баштоо зарылдыгы турат. Мамлекеттин ичинде проблеманын тез арада чечилишин талап кылган мындай аракеттер натыйжа бербегени баарыбызга белгилүү. Бизге азыр ушул жерде да салттуу, ошондой эле көнүмүш болуп калган төмөнкү суроолорго жооп берүү зарылдыгы турат: “Ушунча жыл окутсак да, эмнеге башка улуттун бир мүчөсүн кыргыз тилинде сүйлөтө алган жокпуз?” Ал эми башка тилдерди үйрөтүүчүлөр кыска мөөнөттө эле ал тилдерди үйрөтүп коюп жатышат. Себеби эмнеде?.. Ар бир суроо жөнөкөй көрүнгөнү менен анын ар биринин артында козголбой «жашап келген» проблемалар бар экендиги мында отургандардын баарына сезилип жатат.

Ал өз кезегинде схоластикалык мүнөздө орто жана жогорку окуу жайларында окутулганы менен чектелген окуу формасындагы касиетинен чыгышы керек. Ал “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик

тили жөнүндө Мыйзамында” көрсөтүлгөндөй, “Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн негизги уңгусунун бири катары мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу ишинин бардык чөйрөсүндө ушул Мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын дагы башка мыйзамдарында каралган тартипте милдеттүү түрдө иштешин” [1] камсыз кыла албай жаткан кырдаалды жоюуга тийиш болгон мүмкүнчүлүктү республикадагы билим жана тарбия берүү тармактарына киргизүү керектигин ачыкка чыгарды. Мамлекет тарабынан коюлган мындай талапты кыргыздар жана Кыргызстандыктар алгач мурдатан калыптанган көз карашта кабылдашып, утурумдук «маанилүү компаниялардын» бири катары мамиле кылышкандыктан, аны аткаруу иштеринде маселеге терең мамиле болгон эмстигин азыр ачыкка чыгарып отурса, натыйжалуу чечүү жолдорун издөө бүгүн да күн тартибинде турат.

Аны чечүүгө карата өзүбүздүн жеке көз карашыбызга токтолсок, **биринчиден**, кыргыз тилин Мамлекеттик тил катары орто жана жогорку окуу жайларында окутулушу мурдагы Совет мезгилинде иштелип чыккан салттуу схоластикалык мүнөздөгү методикалык окутуу формаларынан чыгышы керек, б. а. коомдук түзүлүш кыргыз тилин Мамлекеттик тил катары окутууну заманга жараша жаңылоо реалдуу турмуштук муктаждыктарга карата прикладдык мүнөздө үйрөтүүгө милдеттендирет. Өлкөнүн билим берүүсүндө ага ашыкча пафостун кереги жок, тескерисинче аны реалдуу турмуш чындыгы кандай керектей турган болсо, ага ошол өңүттөн мамиле кылуу зарылдыгы турат. Азыркы дүйнөлүк билим берүү системасында рыноктук мамилелерде ийгиликке жетүүчү кесипкөй компетенттүү адисти тарбиялоодо түрдүү социалдык чөйрөнүн Мамлекеттик тилде пикир алышуусун камсыздоочу лексико-лингвистикалык каражаттар менен куралдандыруу зарыл экендиги ачыкка чыгат. Бул кесипке тарбиялоочу иш чараларында толугу менен Мамлекеттик тилге өткөрүү менен бүтпөйт. Анткени кайсы кесипти албайлы аны керектөөчү коомдук-социалдык чөйрө кыргыз элинин түрдүү этнопсихологиялык пикирлешүүнүн алкагында жүзөгө ашыра турганын эсепке алсак, анда тилди колдонууга мүмкүнчүлүк түзгөн бардык кырдаалды эске алуу менен ар бир тармак боюнча этномаданий баалуулуктарды үйрөтүү зарылдыгы көзгө даана көрүнөт, б. а. кыргыз тилин ар бир тармак боюнча этномаданий дөөлөтүн аныктап, алардын мамлекеттик масштабдагы керектөөлөрүн камсыздоочу байланыштын куралына айландыруу, пикирлешүүнүн максатында түзүлгөн жагдайларга оозеки жана жазуу түрүндө жооп берүүчү каражатка ээ кылуу талабында жүзөгө ашырмайын маселе чечилбейт. Ал кыргыз жергесиндеги билим берүүнүн дүйнөлүк билим жана тарбия берүү мейкиндигине чыгышына маашырланып, аталган тармактарды башка өлкөдөгү жетишкендиктер менен интеграциялоого ашыкпастан, ааламдашуу процессинде кыргыздардын элдүүлүгүн сактап калуучу этно-маданий жана этно-педагогикалык булактарга жаңыча көз караш менен кароо аракеттерин күчөтүү маанилүү экенин айкыndoодо.

Бул болсо кыргыз тилин сөзсүз билүүгө тийиш болгон МИНИМУМун аныктап республика боюнча окуу

туунун илимий-методикалык базасын ушул мезгилге чейин “тонуп турган” баштагы «туруктуу» ордуна чыгарып, ар бир тармактагы этномаданий баалуулуктарды коомдук-социалдык, социалдык-экономикалык кырдаалдарга ылайык ийкемдүү, жаңычыл окутуу технологиясына өткөрүүнү негизги маселе катары көтөрүп чыгууга милдеттендирет. Тактап айтканда келечек муундун ар бир мүчөсүнө сунушталган ар бир маалымат кыргыздардын турмушунан алынып, жеке турмушунда пайдаланууга мүмкүн болгон кызыкчылыкты көздөө менен берилмейин жарандык коом аны кепте тилдик каражат катары (сүйлөшүүдө) колдонбой турганын биз буга чейин басып өткөн эгемендүүлүктөн берки чейрек кылымдан ашкан мезгил ырастады;

Экинчиден, дүйнөлүк глобалдашуунун таасиринен улам кыргыз баласынын эне тилине болгон кызыкчылыктары «жоголуп», сабактын жүрүшүндө ал тургай бардык социумдук чөйрөдө аны жээрип, колунан келишинче башка тилдерди окууга дилгирленип, б. а. *бактысын башка тилдерди үйрөнүүдөн издеп*, эмнегедир кыргыз тилине болгон ички кызыкчылыктын кескин начарлашына алып келди. Анын себеби анык, ал Мамлекеттик тил мамлекет тарабынан колдоо таппагандыгы менен түшүндүрүлөт. Мамлекет тарабынан бул тилди колдонуу чөйрөсү аныкталган эмес, б. а. ар бир кесипке тиешелүү анын канчалык орду бар экендиги ушул ачык белгилене электиги менен түшүндүрүлөт. Бул Мамлекеттик тилди үйрөнүүнүн коомдук-социалдык муктаждыгы жок экендигин аныктайт. Мамлекет тарабынан иш кагаздарды жүргүзүү талабы, өзгөчө коомдук-социалдык чөйрөдө аны колдонуунун этномаданий эрежелери (сүйлөшүү этикеттери) иштелип чыкпаган соң, Мамлекеттик тилди окутуу иш чаралары кыргыз тили мугалиминин жан дүйнөсүнө бүлүк салуу менен бирге бир предметтин тегерегинде аткаруучу иштер болуп кала берүүдө. Анткени, тилдин ролу анын колдонуу чөйрөсү менен аныкталат. Ошондуктан, Мамлекеттик тилди колдонууга карата жүрүп жаткан кайдыгерликти жок кылмайын, б. а., аны окутууда грамматикасын түшүндүрүү менен чектелбестен, ал тилди колдонуунун этномаданий баалуулуктарын калыптандырууга, иш кагаздары кандай жаңыланышы мүмкүн экендигин өздөштүрүүгө себеп болгон байланыштын сүйлөшүү этикетин камсыздоочу инновациялык жол-жобого, мыйзамга таянуу менен жаңычыл окутуу формаларын пайдаланууга киришүү зарылдыгы турат. Антпесе Мамлекеттик тилди окуткандар азыр дидактикалык нормаларга, критерийлерге канчалык таянбасын коомчулукта калыптанып бара жаткан, коомчулукта жүрүп жаткан социалдык-психологиялык кызыкчылыктардан бул тил четте калып калышы толук мүмкүн. Тактап айтканда, этномаданий баалуулуктарды жарандык коомчулукка жеткирүү бир гана кыргыз тили предметинин милдети сыяктуу таасир азыркы социалдык чөйрөдө күч алып бара жатканына байланыштуу кыргыз тилине болгон социалдык керектөө солгундап бара жатканы байкалат. Чынында кайсы тармакты албайлы, Кыргызстанда жарандын ички кызыкчылыгына, жарандык керектөөсүнө, пендечилик турмушуна тикелей байланыштыруу менен кепке тартчу этномаданий баалуу материалдар жетиштүү экендигин баарыбыз эле билсек да аларды окуу же билим берүү процесси-

не колдонуу керектигин этибар албай келебиз. Окутуу иштеринде этномаданий баалуулуктардын камтылбай калышынын таасиринен улам акыл-эси ак-караны жаңыдан тааный баштаган кыргыз баласынын башка тилдерге суктануусу артып кетүүдө. Ошондуктан кайсы тилде билим албасын өлкөгө тиешелүү этномаданий баалуулуктарды окуу процессине киргизүү, өзгөчө таанып-билүү каражаттарын толугу менен өлкөгө таандык факты-материалдар менен берүүгө жетишүү гана Мамлекеттик тилди жана эне тилин тануусу күчөп, кийинки жаштарды оп тартып кетип бара жаткан мындай кырдаалды көрмөксөн болуу кылмыш, тескерисинче, анын себептерин таап көрсөтүү менен өлкөдөгү проблеманы чечүү милдети турат.

Үчүнчүдөн, Мамлекеттик тил аркылуу социалдык этномаданий баалуулуктарды таанууга карата талапты жогорулатуу керек. Ал башка мамлекеттерде иштелип чыккандыгын эске алуу менен Кыргызстан сыяктуу кичинекей өлкөнү урматтоого үйрөтүү болуп саналат. Жарандарга Мамлекеттик тилде иш алып баруу, пикирлешүү, кайсы тармак болбосун иш чараларды ушул тилде уюштуруу кыргыз тили предметине болгон студенттер арасындагы кызыгууну, атуулдук дилгиликтин ойготуу үчүн маанилүү болуп саналат. Антпесе, Кыргызстанда туруп, анын Мамлекеттик тилин шылдыңдоо менен мамиле кылган көрүнүштөр коомчулукта арбып бара жатканы байкалат. Ал улам кийинки жаштар арасында өөрчүп, акыр-аягына чейин тереңдеп кетпеш үчүн аталган маселенин маңызын табууга азыр киришүү зарылдыгы турат. Бул кыргыз тилин окутуунун негизги мыйзамдык принциптерин аныктоо менен учурда окутуу процессинде түзүлүп калган социалдык-экономикалык кырдаалдарды талдоо аракетин менен ишке ашырылмачы. Чечмелей келсек, Кыргыз Республикасында жогорку кесиптик билим берүү тармактарында бирдей колдонула турган Мамлекеттик тилди үйрөтүү Концепциясына азыркы улуттук этномаданий баалуулуктарды үйрөтүүнү камсыздоо иштерин кошумчалоо аркылуу проблеманы чечүү зарылдыгын милдеттендирет. Ал орто жана жогорку окуу жайларында, өзгөчө кесипке багыттап билим берүүдө Мамлекеттик тилди сүйлөөгө жана жаза билүүгө койгон мамлекеттик тапшырмаларды жетекчиликке алуу менен бирге окуу процесстерин заманбап талаптарга ылайык этномаданий баалуулуктарды өздөштүрүүчү билим берүүнү жаңылоону, аны жүзөгө ашырууда негизги натыйжага жетүү максатында окуу китептерин, окуу-усулдук колдонмолорун иштеп чыгуу иштеринде кайсы тармакка тиешелүү болбосун этномаданий баалуулуктарды камсыздоо аракетин аткаруу зарыл экендигин көрсөтөт. Албетте, аны ар тараптуу ишке ашыруу үчүн Мамлекеттик тил боюнча Комплекстүү программасына этномаданий билим берүү боюнча өзүнчө пункттарды кошуу керектигин сунуш кылат элек. Анда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү кабыл алган чечимдер эске алынып, ошону менен катар Мамлекеттик тилди окутуунун бардык кесипке таандык маселелери этномаданий баалуулуктар менен бирге каралмак. Орто жана жогорку билим берүү системасын жаңылоонун, кесиптик билим алууга карата окуучу менен студенттин даярдыгын сапаттуу деңгээлге көтөрүү зарылчылыгын эске алуу аркылуу жаңыча окутуу маселелери дайыма такталып турмак.

Төртүнчүдөн, Болон системасында кабыл алынган мына бул Мамлекеттик стандарттын үчүнчү муунунда бөлөк предметтердин катарында Мамлекеттик тилди окутуунун илимий-методологиялык мазмуну, дидактикалык критерийлери, усулдук-педагогикалык жол-жоболору бир кыйла жаңырды. Окуу программаларынын мазмуну өзгөрдү. Өнүккөн өлкөлөрдүн окутуу-методологиялык таасирлери кыргыз тилинин илимий-методикалык базасына да өтмө катар өтүп, прогрессчил кыргыз тили мугалимдери жетекчиликке алган жагдайлар дааналанды. Тактай келсек, студенттердин эне тилин окуп-билүүгө карата минтип кайдыгер болуп жатышына, анда түзүлгөн себептерди таап жана четтетүүгө аракеттер башталды. Анда учурда окуучулар менен студенттердин эне тилинин ички ресурстарын пайдалана албай жаткандыгына, алардын тилинин, өзгөчө сүйлөө кебинин келегейленип, супсак болуп баратканына, өтмө же кыйыр мааниде айтылган сөздөрдүн маанисин ачып түшүнө албай жатышынын себептерине дал ошол тапта орто жана жогорку окуу жайларында колдонулуп жаткан окуу программалары менен силлабустун (окуу программасынын) мазмуну кедерги экендигин байкадык, б. а. кыргыз тилин окутууну жаңылоочу мыйзамдык документ катары орто билим берүүнүн Базистик планына жана жогорку окуу жайларынын Мамлекеттик стандарттарына этномаданий баалуулуктарды ар бир жаранга жеткирүү боюнча бир топ толуктоолордун болушу зарыл экендигин көрсөтүп турат.

Бул орто жана жогорку окуу жайлардын окутуу стандарттарында Мамлекеттик тил боюнча билим берүүнү жетектеп турган кыргыз тилине тиешелүү бардык маселени толугу менен чечиле электигин ачыкка чыгарат, б. а., окуу процессинин этномаданий баалуулуктарды үйрөтүү кызыкчылыгын камтый албагандыгы азыр колдонулуп жаткан окуу стандарттарына дагы толуктоолор керектигин эске салып тургандыгын белгилөөгө тийишпиз. Тактап айтканда, жогорку окуу жайларын бүтүп чыккан кыргыз баласы эне тилине тиешелүү грамматикалык билимди гана өздөштүрбөстөн, Мамлекеттик тилге таандык болуп жаткан бардык проблемаларга өз алдынча жооп бере ала тургандай көндүм менен билгичтиктерге да ээ болушу зарыл экендигин өлкө ичинде түзүлгөн комдук-социалдык муктаждыктар, кыргыз тилинде расмий иш жүргүзүүгө тиешелүү проблемалар, коомдук көйгөйлөр аныкталды. Маселен, Мамлекеттик тил боюнча студенттерге сунушталган билим эмнегедир коомчулукта кыргыздардын тил багытында, өзгөчө пикир алышууда, расмий иш кагаздарын уюштурууда жарандык кызыкчылыктарга толук жооп бере албай жатканы Мамлекеттик стандартта эске алынууга тийиш. Натыйжада, демократиялык түзүлүштүн талаптарына ылайык кыргыз тили боюнча Мамлекеттик стандарттын «пайдалануу тармагы» жогорку окуу жайы тарабынан мыйзамдуу түрдө такталууга тийиш. Болбосо адистик билим берүүчү кафедралар аны эске албай коюшу толук ыктымал. Мындай мыйзамдык негизде бир кыйла жаңылануулар болуп, кыргыз тилин Мамлекеттик тил катары окутуунун стандарттагы ордун гана белгилебестен, жогорку окуу жайындагы окутуунун максаттарын ачык-айкын коюп, заманбап милдеттерди айкындап, окуу материалдарынын жалпы мазмунун, ага ылайык

көлөмүн тактап, грамматикалык түзүлүшүнөн тышкары коммуникативдик-практикалык мааниде окутуу алгылыктуу экенин ырастай алат. Бирок бул жерде айтылган ойлордогу проблеманын чечилишине келгенде, же азыркы коомчулукта түзүлгөн проблемаларга эскиче мамиле кылып, эскиче көз караштар менен жооп берүүгө болгон аракеттер жок эмес.

Мында окутуунун инсанга багытталышын жетекчиликке алган компетенттүүлүккө негиздеп окутууну сунуштаган жаңы стандарттын талаптарын эске алып жатабыз. Анын коомдук муктаждыктарды аныктоочу себептери көп. Эң башкысы мыйзамдык жактан кеңири мүмкүнчүлүктөр түзүлсө да, эски ыкмадагы, эски методологиялык принциптер менен окутуу иштерин пайдаланууга аракет кылгандар жок эмес. Алар атам замандан калыптанган эне тилиндеги бардык көркөм эстетикалык каражатты таанып билүүгө, өзүн курчап турган чөйрөгө таандык кубулуштар менен нерселерди тилдик, лексикалык түшүнүк терминдер аркылуу аңдаштырып үйрөнүүгө, анан коомчулукта болуп жаткан жаңылануулар менен өзгөрүүлөрдү эне тилинде аңдап таанууга карата коюлган компетенциялардын ордун так түшүнө албагандыктан болот.

Бешинчиден, негизги компетенциялар кыргыз тили сабактарынын «кудуретин» издөөнү эмес, окутууну Мамлекеттик тилди уюштурууга милдеттендирип жатканын кесипке даярдоочу кафедраларга жетпей жатканы себеп болууда. Чынында, ар бир саатты ичине алып, окутулуп жаткан сабак тигил же бул теманын тегерегинде сөз кылуу эмес, коомчулукта жүрүп жаткан жаңы кубулуштарга, анда болуп жаткан ар бир социалдык окуяга, коомдук өзгөрүштөргө, ал тургай ошол жерде колдонулган нерселердин атын атап, баа жана түшүнүк берүүгө Мамлекеттик тилде ойлоону үйрөтүүнү талап кылса, студентке сунушталып жаткан предметтер мындай шартта «алсыздык» экендигин көрсөтүшүүдө. Ошондуктан, Кыргызстанда башка чет элдик тилдер кыргыз тили менен «эрөөлгө» чыгып, ошол турмуштук конкуренцияда башка тилдерден «жеңилип» жаткандыгын көрүп отурабыз. Мына бул сүйлөмдөрдүн мазмуну көрсөтүп тургандай, башка предметтердей эле кыргыз тили да этномаданий баалуулуктарды өз мазмунунда окутуу түп-тамырынан жаңылануусу зарыл экендиги ачыкка чыгууда.

Аталган проблемалардын баарына жооп берүүгө бул маселелердин тегерегинде ой жүгүрткөн бизге окшогон теоретик-педагогдордун күчү толук жете бербейт. Анткени, алар турмуштук кырдаалдардын өзгөрүшүнө жараша жооп берүүгө, социалдык көрүнүштөргө карата жаңылануу себептерин көрсөтүүгө карата аракетти бардык кесиптин ээлеринен талап кылууда. Тактап айтканда, маселеге толук жооп берүү үчүн Кыргызстандагы бардык кесипти Мамлекеттик тилде “сүйлөтүү” керек болуп турат. Кыргыз коомчулугу үчүн кыргыз тилин Мамлекеттик тил катары окутуу аркылуу жарандын атуулдугун, коомго керектүү инсандыгын көтөрүү маанилүү болуп турганда таза

лингвистикалык мүнөздөгү кыргыз тилинин ички, грамматикалык түзүлүшүн берүү менен чектелген окуу программасы азыркы жаштардын жаңы демократиялык коомго ылайыкталган кызыкчылыктарын толугу менен аткара албайт. Өлкө ичиндеги саясий-социалдык жаңылануу мыйзамдык негизде Мамлекеттик стандарттын, ал тургай билим берүү мекемелеринде аткарылып жаткан окуу программаларынан кыргыз тили мынча тыбыштан, мынча тамгадан турат, анда сөздөр минтип жасалат, ал эми сүйлөмдөр мына минтип бөлүнөт деген түшүнүктөр менен чектелбестен, студенттин жан дүйнөсүндө атуулдук рухий калыптанууну негиздөөчү, кыргыз тили жер үстүндө мынча кылымдан бери жашап келе жатат, ал өз жашоосунда мына мындай элдер менен байланышып, мына мындай өзгөрүүлөргө дуушар болгон, анын тарыхый баскан жолу мындай, мына ошондо мындай диахрондук жаңылануулар болду, азыркы заманда да жаңылануулар болуп жатат, аны синхрондук түрдө төмөнкүлөр менен аныктоого болот, аны пайдалана турган да, гүлдөтө турган да келечек муунга сактап жеткире турган да силерсинер деген ойлор ушул сыяктуу психо-дидактикалык түшүнүктөрдү окуу материалдарына айкалыштырып берүү зарылдыгын көрсөтө баштады.

Учурдагы дүйнөлүк педагогикалык процесс аныктагандай, этномаданий баалуулуктарды Мамлекеттик тилдин базасында үйрөтүү ар бир өтүлгөн сабак аркылуу студенттин жан дүйнөсүн ойгото алган, ошол тилди барктап, аны менен пикир алышып жатканына сыймыктанган жарандын кесиптик камылгасын калыптандыруучу билимге ээ кылышы керек. Анткени ал ошол кесиптин эси болгондон кийин кыргыз жерин байырлап, элеттик кыргыздар менен камыр-жумур аралашып, жергиликтүү шартта кыйналбай тиричилик кылып кетүүсүнө кепилдик берген билим болмоюн анын алдына койгон максаты аткарылбайт. Мына ушул сыяктуу күн тартибиндеги маселелерди чечүү ар бир предметтин базасында Мамлекеттик тил гана жеткире алаары белгилүү болсо, аны кыргыз элинин ошол тармакка тиешелүү этномаданий баалуулуктарын «фундаменталдуу» илимий базага таянган жаңы муундагы мамлекеттик стандартка “сиңирүү” аркылуу ар бир предметтин мазмунуна жайгаштыруу баарыбызды атуулдук жоопкерчиликке чакырат. Кыргызстандыктардын кимиси болбосун өзү эмгектенген тармак боюнча улуттук этномаданий дөөлөттөрдү таанып-билүүгө артыкчылык бермейин биз үчүн бул маселе чечилбеген көйгөй бойдон кала берээри бышык. Ошондуктан аны натыйжалуу аткаруу үчүн жалпы киришүүбүз керек экендиги ачык көрүнөт.

Адабияттар

1. *Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзам. / Кыргыз жана орус тилдеринде/ - Б.: Бийиктик, 2004, 8-б*

2. *Жогорку кесиптик билим берүү стандарты.-Б., 2012.*

МАКАЛ-ЛАКАПТАР ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН ТААСИРДҮҮ ЖАНА НАТЫЙЖАЛУУ ЫКМАСЫ КАТАРЫНДА

ПОСЛОВИЦЫ КАК ВЛИЯТЕЛЬНЫЙ И ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД В ВОСПИТАНИИ

PROVERBS ARE AN EFFEKTIVE INETHAD OF CHILDREN EDUCATION

Аннотация: Тарбия берүүдө элдик макал-лакаптардын маани-мазмунун жаштарга түшүндүрүүнүн мааниси чоң. Жаш балдар макалдар менен лакапты жашоодогу эреже жана колдонмо катары эске сактап калат.

Ачкыч сөздөр: макал, лакап, алардын маанилери, турмуштук эреже, ылайыгына жараша колдонуу.

Аннотация: В деле воспитания молодежи особое внимание уделяется народным пословицам и поговоркам.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, их значение, поговорки как руководство к действию, народная мудрость, их употребление в жизни.

Summary: In the matter of education of youth practical attention is given to proverbs and sayings. Children can keep proverbs as a rule in life.

Key words: proverbs and sayings, their semantics, proverbs as a leadership to the action, folk wisdom, their usage in life.

Кыргыз Республикасы деген аталыштагы дүйнөдөгү жаңы мамлекет чейрек кылымдан бери Дүйнөнүн географиялык картасында өз желеги, гимни менен даңазаланып келет. Мурунку СССР мамлекетинин курамындагы 15 союздук республикалар бүгүн ар кимиси өзүнчө мамлекет катары таанылып, өнүгүүнүн эгемен, көз карандысыз жолуна түштү. Кыргыз Республикасынын түпкүлүктүү жана түбөлүктүү калкы - кыргыз элинин тили мамлекеттик деген айрыкча укук жана даражага ээ болуп, колдонуунун жаңы мазмуну менен айрыкча укугуна ээ болду. Мындай түшүнүктө жана укукта кыргыз тилин Кыргыз Республикасындагы жашап келген жана келечек жашоону дагы эле кыргыз эли менен деп түшүнгөн башка улуттун өкүлдөрүнө жагымдуу жана өтүмдүү маанайда окутуп-үйрөтүү дагы өтө кылдаттык мамилени күтүп турат. Ошондуктан кыргыз тилин кыргыз калкынын эне тили жана башка элдердин мамлекеттик тили катары окутуп-үйрөтүүнүн бир-биринен анчалык алыс эмес айрымасы бар. Башка улуттун өкүлдөрүнө кыргыз (мамлекеттик) тили өз ара мамиледеги зарыл этикалык-лингвистикалык аспектиде жана мамлекеттик кызматтардагы талаптарга ылайыкталган деңгээл-мазмунда окутулуп-үйрөтүлүшү керектиги Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамда эскертилген. Мындай ак ниеттүү мамиле мамлекет-

тик тилдин бара-бара Кыргызстанда жашап жаткан элдердин өз ара кызматташтыгынын жана мамилесинин тили болуп калышына өбөлгө түзмөкчү деген асыл ниетибизди кошуп туралы.

Мындан эми жаш муунду тарбиялоо, адеп-ахлак менен күнүмдүк таалим берүү эне тилибиз – кыргыз тилинин мазмуну, ички дүйнөсү, руху менен коштолусу керектигин ар бирибиз сезип дагы, түшүнүп дагы турабыз.

Энебиздин мээриминен менен биздин денебизге сиңген кыргыз тилибиздин рухий байлыгын турмуш-тиричиликтин бардык жагынан сезип дагы байкап дагы келебиз. Адам, аалам, курчап турган жаратылышты таануу, күнүмдүк жашоодогу ар кылдуу өз ара мамиле тилсиз, тилдин жардамысыз өтпөйт. Андыктан жаш баланы – окуучуну туура сүйлөөгө үйрөтүүнү, сөздү туура колдонуу жана пайдаланууга машыктырууда чоң маани берүү бекеринен келип чыккан жок. Бизге жаштайыбыздан эле улуу кишилер, ага-эжелер же эл чогулган жерлерде:

Ааламдын көркүн көз ачат,
Адамдын көркүн сөз ачат.

Адам сөзгө байланат,
Айбан жипке байланат.

Адамды (кишини, жигитти) сөзүнөн тааныйт.

Ак сөз(калыс) жолго чыгат,
Кара сөз баткакка жыгат –

деп тынбай эскертилип келген. Бул макалдарды уккан жаш улан сүйлөгөн сөзүнө маани берип, сөздөрдү тандоо, айлана-чөйрөгө же катышып отурган адамдардын ким экендигине, ага канчалык тааныш же чоочун болуп туюлганына карап сөз тандаган, сөздөр аркылуу ой-жүгүртүп, айткан сөзүнүн башкаларга тийгизген таасирине көз салып турсаң башкача айтканда айтылган пикир, сүйлөнгөн сөз аң-сезимдеги “чыпкадан” өткөрүлүп турган. Жаш бала айткан сөзүнүн башкага тийгизген таасирин угуучунун мимикасынан, көзүнөн, берген жообунан байкайт. Көрсө:

Бирөө бузуп айтат экен, бирөө түзөп айтат экен. Ошондуктан,

“Бассаң бутуңа этият болушуң керек экен, сүйлөсөң тилиңе сак болушуң керек” экен.

Себеби бирөөнүн ат көтөргүс бөзү бар экен, дагы бирөөнүн ат көтөргүс сөзү бар экен.

Себеби элибиздин көкүрөгүндө катылган учкул ойлор, турмуш сабактары, сунуш кылынган аракеттер жана үлгүлүү жыйынтыктар элдин учкул сөздөрүндө, санат-насыяттарында, макал-лакаптарында, керек болсо табышмактарында, жомокторунда сакталып келе жаткандыгы баарыбызга белгилүү. Ал эми, “Манас” баш болгон элдик оозеки чыгармачылыктын түрдүү жанрларында салттуу үлгүлөр сакталып келе жаткандыгына өзүбүз катышып жүрөбүз. Ошол чексиз рухий байлыктарыбыздын ичинен элдик макал-лакаптарга, анын дагы **лакап** деген өзгөчө маанидеги адеп сактоонун айрыкча маанисине токтоп кетүүнү туура көрдүк.

Тарбия ишинде макал-лакап деген атоо менен дүңүнөн колдонулуп жүргөн сөз айкашынын ич ара айрымасы, өз ара өзгөчөлүгү бар экендигин белгилеп кетүүбүз керек. Турмуштагы дүйнөгө, айлана-чөйрөгө болгон көз карашты чагылдырган жакшы сапаттарды даңазалап, жаман сапаттарды сындап, жектөө иретинде айтылып, чындык менен калыстыктын үлгүсүн сунуштаган эстөөгө жеңил, айтууга элпек, ар түрдүү уйкаштыкта колдонулуп, жыйынтык чыгарып айтылган кыска, таамай сөз айкаштарын макал деп жүрөбүз. Маселен:

Адил болсоң, дос көбөйөт,
Адам болсоң кас көбөйөт.

Аял-үйгө тартылган желек,
Бала –элге калтырган белек.

Эр-атасыз болбойт,
Адам – катасыз болбойт.

Жаштын кайраты бар,
Карынын айбаты бар.

Уруш-ырыскы качырат,
Ынтымак ырысты ашырат. ж.б.

Ойдун толук жыйынтыгы болбосо да, жекече кубулуштардан, окуялардан айрым адамдардын өзгөчө

мүнөздөрүнөн келип чыгып, эл арасында кеңири тараган мыскыл, салыштыруу, окшоштуруу даңазалоо, жактыруу же жерүү менен коштолгон туруктуу сөз айкаштарын лакап деп келебиз. Маселен:

Бирөө алдында жатып “Турсам өлөсүң” дептир.
Мага ишенбесең, байбичемден сура.

Экөө болсо жакшы болмок, бирөө да жок,

кантебиз.

Айдай чырайыңды, иттей кыялың бузат.

Апенди кызын мактагандай.

Арабаны көрдүм, арманым жок.

Асмандан боорсок жааган күнү ж.б.у.с.

Күндүк тарбия ишинде ар кандай оң, терс окуялардан таасир алууда же жыйынтык чыгарууда айрыкча лакаптарды колдонуу чоң мааниге ээ. Ошондуктан макал менен лакаптар орунсуз эле туш келди колдонула бербестен адамдардын психологиясын, турмушка карата көз карашын түшүндүрүүдө чоң роль ойной тургандыгын эске алуу керек.

Макал менен лакаптар көркөм адабиятта да кеңири колдонулат жана алар эл арасында дагы тарап кеткендиги байкалат. Мисалы:

Кулдун жаны иттин жаны менен тең.

Көптү көргөндөн сөз оку,

Көөнөрбөс кылып бөс току

(К.Жантөшев).

Ажал жолу чилдин арышынан кыска.

Кырсык деген каш-кабактын ортосунда

дешет тура

(Т.Сыдыкбеков).

Алар (макал, лакаптар) эске оңой сакталат, колдонууга ыкчам жана тамаша, кыйытма мааниси менен эсте оңой сакталат, күнүгө угуп жүргөн кадимки сөздөй колдонулат. Жаш баланын аң-сезимине оңой жугат жана анчалык эле эстугумга “оордук” келтирбейт. Албетте элдик макал-лакаптарды жеринен айрымалап, экөөнү эки башка колдонуп, эки башка жагдай-шартка колдонуу жөнүндө буйрук, ишаарат же талап коюунун зарылчылыгы жоктур. Биз алардын ортосундагы айрым гана өзгөчөлүктөрдү (же дифференциялык белгилерин) айттык. Турмушта аларды ар бирибиз каалашыбызча жана туура келген ыңгайга карата колдоно беребиз.

Кыргыз тили макал-лакаптарга өтө бай. Тематикалык жагынан, максат-милдети, колдонулушу жагынан көп түрдүү, терең мазмундуу экени жалпыга маалым (мекен, эл, жер, эмгек, кесип, өлүм-өмүр, достук кастык, жаратылыш, айбанаттар, адам мүнөзү, тарбия, ага-тууган, байлык, ден соолук ж.б.) Негизинен макал менен лакаптарда көп учурда жыйынтыктуу ойлор айтылбаганы менен окуучуну угуучуну ойго салып, тийиштүү жыйынтык чыгарууну өз эркине коет.

Төмөнкү лакаптарга көз чаптырыңыз, мааниси кайда экенин балдарга саймедиреп бериңиз.

Ак калпактуу көрүнсө,

Атакем менин дебейминби.

Ак жоолукчан көрүнсө,

Энекем менин дебейминби.

Алыбек алына жараша.
Асмандан боорсок жааган күнү.
Ачууну ачуу баспайбы,
Алып келчи насвайды.

Аш жебесек, таш жедик,
Этегиң жапчы кудагый.

Бай болуп көргөн жокмун,
Байкуш болуп өлгөн жокмун ж.б.

Кыргыз тилинде көп колдонулуп жүргөн, жуурулушуп кеткен себебинен макал менен лакап көп учурда окшошуп, бир-бирине сиңишип кеткен учурлар көп кездешет.

Бери карап күлүп, ары карап ыйлаган жаман.
Байлык мурат эмес,
Жоктук уят эмес.

Мышык майга жетпесе,
Сасык экен деп коет.

Оозу кыйшык болсо да,
Байдын уулу сүйлөсүн.

Айланайын бакыраң көз,
Сен мага тийбе, мен сага тийбейин. ж.б.

Макал менен лакаптын окшоштугу-бири экинчисине өтүп кетүү салты болсо керек. Макал эреже же адат болуп калган турмуштук жыйынтык болсо, лакаптар көбүнчө бир жолу болгон (болуучу) учур же жыйынтык чыга элек, көбүнчө салыштырмалуу, окшоштуруу, өтмө маанилерди эскерттип тургандай кабыл алынат.

Мугалим, окутуучу, тарбиячынын иш-аракети макал-лакаптарды өз орду менен канчалык көп колдонсо, тарбия ишинин ошончолук акыбети болоруна ишенсек болот. Мындай аракетинен менен кыргыз тилине, элибиздин тунук жана акылман дилине болгон наристенин, жаштардын ыкыласын жана изги сезимин туура жолго багыттоо жыйынтыгы келип чыгарына ишенүүгө болот демекчибиз.

Адабияттар

1. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. - Ф., 1972.
2. Кыргыз макал-лакаптары. / Түзгөн Ш.Усупбеков. - Ф., 1982.
3. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. Жыйнаган М.Ибрагимов. - Карабалта, 2005.
4. Макал-лакаптар "Эл адабияты" сериясынын 10 - тому. - Б., 2001.
5. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М., 1965.

Gulzat Machinova
Osmania University (Hyderabad, India)
College of Commerce and Business Management
Faculty Of Management
(PhD scholar by ICCR program)
Hyderabad, Telangana
Bagh Amberpet, 2-2-1109/54A
Tel +9100470362 (mobile)
e-mail: maichinova@mail.ru

Choong Y. Lee *
Kelce College of Business
Pittsburg State University
Pittsburg, KS 66762
U.S.A.
Tel: (620) 235-4587
E-mail: cylee@pittstate.edu

STRATEGIC DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES THROUGH A NEW EDUCATION SYSTEM IN KYRGYZSTAN: LESSONS FROM KOREAN EXPERIENCE

ABSTRACT: *Since its independence from the former Soviet Union in 1991, Kyrgyzstan has tried to reform its education system several times. However, the Kyrgyz education system is still far behind where it should be in order to successfully meet all the challenges its nation faces. The education system is unable to help in the development of a sustainable economy, nor is it able to improve the quality of life in Kyrgyzstan. Therefore, Kyrgyzstan desperately needs a much better education system that can educate and train its citizens and produce well-prepared human resources for the sustainable development of its economy. This article examines the current challenges and problems of the Kyrgyz education system, and suggests changes of its priorities by using lessons from Korea's well-sequenced education system. This article also analyzes the key factors of the impressive development of the Korean economy based on Korea's unique education system. Additionally, the article discusses how to adopt the Korean education system into the Kyrgyz education system. Finally, the application and implementation of those lessons learned from the Korean education system is scrutinized for the development of a new education system in Kyrgyzstan.*

Key Words: *Economic Development, Human Resource Development, Korean Education System, Kyrgyzstan*

INTRODUCTION

A skilled workforce is crucial to the sustainable development of an economy and to the national competitiveness in a country. Over the past two decades many changes have taken place in the Kyrgyz education system, as well as in the social and economic systems of Kyrgyzstan. Kyrgyzstan's economic system is still in transition from a state-controlled economy to a market economy. Especially in transition countries, governments, enterprises, and all communities should realize the importance of human resource development (HRD) as a strategic goal. Consequently, countries should seek the most appropriate approach to successfully

develop human resources and HRD programs. However, many countries in transition face common problems and challenges, such as underdeveloped labor markets, lack of financial sources, poor socio-economic infrastructure, corruption, and incompetent education systems, etc. But each country has a unique historical, cultural, social, and economic background, which will impact its pace of economic and human resource development (J.K. Lee, 2000; "Education", 2012; C. Y. Lee, 2013).

Therefore, it is important for each country to set priorities for its human resource development and to develop its education system according to those priorities. Afterwards, the country should allocate the necessary resources to its

*the author to whom all correspondence should be addressed

education system in order to develop human resources effectively. It is also crucial for a country to find the most efficient way to implement its HRD programs because HRD programs are essential for a strong economic development (Hippach-Schneider, Krause, & Woll, C., 2007; Kuczera, Kis, & Wurzburg, 2009).

However, unfortunately, not all models of HRD for developed countries will work smoothly in transition countries due to differences in conditions, economic structures, and cultural and institutional environments. Kyrgyzstan should therefore investigate the HRD programs of developed countries, and find the most appropriate one for Kyrgyzstan. Our analysis shows that the Korean model of HRD with its unique education system looks more applicable to Kyrgyzstan than any other one, due to the similarities between two countries in many ways (C.Y. Lee, 2013).

This paper analyzes the current conditions and environments surrounding the education system in Kyrgyzstan. By using the experiences, lessons, and achievements Korea has had from its education system, including its vocational training programs, this paper aims to propose a unique model for the Kyrgyz education system. In addition, it tries to find the best approach to improving Kyrgyzstan's human resource development so that Kyrgyzstan can meet its socioeconomic challenges and achieve long-term sustainability and a high level of national competitiveness. Therefore, this article is structured as follows. The first section will provide an overview of human resource development in conjunction with education systems. Then, the well-sequenced Korean education system and its role in the development of the Korean economy will be discussed in the second section. The third section will examine critical factors for the success of the Korean model of an education system. Kyrgyzstan's current education system with its conditions and environments will be briefly described in the fourth section. The fifth section makes some suggestions and recommendations to solve problems and challenges Kyrgyzstan faces in its education system and human resource development program. Finally, the last section gives summary and conclusions of this paper's research.

KOREAN EDUCATION SYSTEM AND ITS HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT

Until the late 1960s, Korea was a poor country whose economy depended heavily on agriculture. Its economy lacked skilled labor, due to its ineffective and incompetent HRD programs and outdated education system. Despite having a poor economy, Korea began to execute reforms on its education system in the 1960-70s. With a clear, practical goal of developing competent human resources for socio-economic development, the Korean government made educational reform its top priority. Korea successfully transformed its education system to one of the most effective systems in the world. Since then, Korea has continued aggressive investments to improve the quality of human resources. As it has entered the 21st century, Korea has faced new challenges and found that it needs to shift its direction of economic development to a high-tech based economy in order to continue its economic prosperity. Recently, its focus has been to upgrade its education system with the establishment of several world-class universities. Korea is once again restructuring its education system and upgrading its HRD strategies through a

proactive measure so that it can overcome all the challenges it faces in a knowledge-based economy.

As C.Y. Lee (2013) mentions, when Korea started its economic development in 1962, most Koreans not only had few skills that prevented them from getting meaningful jobs, but were also unmotivated to work hard. Korea's highly underdeveloped and agricultural-based economy resulted in more than 75% of its workforce working as self-claimed farmers or as laborers on neighboring farms. As Korea experienced industrial development in the 1960s, it began to face various challenges and obstacles due to its lack of a skilled workforce. Only government-owned, outdated, or obsolete factories with inexperienced technicians and engineers existed in Korea. The Korean government began to realize that successful economic development was contingent on effective human resource development. As a result, the Korean government implemented fundamental changes in its human resource development by reforming a critical part of its education system through the creation of nationwide vocational training programs. However, with a poor economy in the early 1960s, Korea was unable to reform everything all together at the same time. Countries without enough resources for much needed reforms must set priorities for their programs and projects in their reform plans. For a successful reform in any country, it is critical to select programs and projects according to its national priority and implement them with right directions based on the overall vision of national development.

Korea's clear vision of reform at the beginning of its economic development helped the country in prioritizing its programs and projects. Korea was able to create a phased-approach, starting with small-scale changes that were able to expand to a larger scale, once the country was able to build a strong foundation for a sustainable development of economy. From Korea's successful approach and impressive results, Kyrgyzstan can learn important lessons regarding its human resource development and education system for its socio-economic development. As seen in Korea, creating a sustainable economy is essential in the initial stages of economic development. Therefore, the Kyrgyz government should strategically select to improve those fields of human resource development that have the ability to help create a sustainable economy.

The next step is to concentrate on those areas and fields of human resource development by allocating as many necessary resources as possible for building a well-sequenced education system with an emphasis on science, technology, engineering and mathematics (STEM). In fact, this step is one of the most important steps in establishing national HRD programs for the successful development of a sustainable economy. Focusing on the STEM areas in its education system was one of the most critical decisions that Korea made at the beginning of its economic development. It led Korea to much of the success Korea has had in its economy. Currently, the Korean education system steadily produces highly competent specialists especially in the STEM areas as well as other high-tech areas. The Korean economy is able to overcome endless challenges successfully with its now highly educated and trained workforce.

The Korean model of a well-sequenced education system with an emphasis on the STEM areas produces well-trained technicians, highly-educated engineers, and fully-prepared world-class scientists and researchers for economic develop-

ment (see Figure 1 at the end of this article). The key point of the Korean education system model is to focus on the STEM areas first and provide appropriate education to each student depending on his or her talent and interests. The Korean education system has three tracks according to the talent level and interests of its students: the first track is for the top selected students, who show immense talent in science, technology, and mathematics (the far right track in Figure 1); the second track is for middle-level students with good skills and knowledge in science, technology, mathematics or other subjects (the middle track in Figure 1); the third track is for low-level students, who are not as talented nor motivated for learning as those students in the first or second tracks (the left track in Figure 1). Also, it has an extra track for students to continue their education with an option of vocational training programs for their future careers in industries (the far left vocational training track in Figure 1). In addition, there are some intangible components of the Korean education system, making it unique. These intangible factors include Confucian principles, traditions and values, which play a key role in the Korean education system. They shape the uniqueness of the Korean education institutions, which is one of basis for excellent education as well as national competitiveness.

The Korean education system tries to provide the best learning environment to every student from elementary school to college, while achieving the highest level of effectiveness and efficiency in human resource development no matter what career path each student chooses. Each track in the Korean education system has its own requirements, which are described clearly so that each student can believe that he or she has an equal chance to be successful. Such belief motivates every student to work so hard and this is also one of the main reasons why the Korean education system is usually ranked in the top of the world. In his article, C. Y. Lee (2013) shows how a well-sequenced education system model in Korea led to an effective and efficient development of human resources. The uniqueness of the Korean education system is characterized by the following properties: it works as a whole, with all of its components well-connected to its other parts; the selection process of talented students is transparent and fair; the government plays a crucial role in establishing and developing a higher quality education system by providing the necessary resources; the high quality education system fully implements programs and projects developed for the nation based on the country's traditions, value systems and culture; and its education system is co-evolving together as all those factors support each other complementarily.

The Korean model of the education system, with a high emphasis on the STEM areas and its three-plus-one tracks structure, is well-designed to satisfy the requirements of human resources in each field of its economy: low-level craftsmen, middle-level technicians and engineers, and high-level specialists such as scientists and researchers. The main purpose of the first level training programs is to train low-level technicians and craftsmen by providing vocational skills training programs to middle school or ordinary, not technical, high school graduates. These programs typically last 6 months to 1 year, depending on the selected areas of vocational skills. The main sponsors are the governments and private companies. The governments run national or regional programs, usually with the help of one national center for each province and several regional centers. Private compa-

nies also run their own in-house training programs. Major areas of training programs cover simple carpentry jobs, basic construction jobs, simple jobs for textile industries, and basic skills for agricultural work.

The purpose of the second level technician training programs is to develop skillful technicians by providing technical skills education programs to technical high school students and equally qualified trainees studying technology. These programs typically have a two or three year training period, depending on the area of technical skills selected. A typical program includes class instruction, skills practices, and practical training or internship opportunities with governments and industry supports. So, those programs produce skillful technicians who normally work for jobs of welding, piping, and machine assembling in construction projects as well as jobs of operating machines in mining, textile, agriculture and heavy equipment industry.

The third level of training is aimed to develop competent engineers by providing engineering programs typically through a college of engineering or an equivalent institution for every field of engineering. A typical training for this level usually requires a four-year college education or a similar experience of real world jobs. The government and higher education institutions provide this type of training services through their facility and programs.

The purpose of training for the fourth level specialists, such as high level scientists, is to develop world-class scientists and researchers by providing advanced educational programs in engineering, technology, and sciences. The education programs established at advanced academic institutions affiliated with top tier national research centers usually carry out the important national mission of training high level specialists in the STEM areas. Very selective national and private institutions of higher education that specialize in engineering, technology, and sciences have been established especially for higher degrees and post-doctoral programs in Korea. These national and private institutions can then educate and train highly talented students in natural sciences, engineering and mathematics throughout the country.

CRITICAL FACTORS FOR SUCCESSFUL IMPLEMENTATION OF THE KOREAN SYSTEM

As mentioned earlier, Korea was considered one of the poorest countries in the world until the early 1960s. In 1961, according to data from the World Bank (World Development, 2014), the GDP per capita of Korea was \$92, as compared to \$187 for Ghana, \$252 for Guatemala, \$194 for Thailand, and \$189 for the Philippines. In the early 1970s, a report published by the UN compared the national economy between Korea and Ghana, and said that the two countries had almost the same amount of GDP per capita, the same level of HDI (Human Development Index), and the same economic structure, etc. (Hill, 2005). The same report had a pessimistic outlook on the future of the Korean economy and an optimistic outlook on the future of the Ghanaian economy. It seemed as though Korea would have fewer chances than Ghana of developing its economy, while the abundance of natural resources in Ghana would create a bright future for the Ghanaian economy. ("Ghana Statistical", 2012). In contrast, Korea lacks domestic natural resources, which in the 1960s helped to make it one of the world's poorest countries. However, in 2012, Korea's GDP per capita was \$30,722, as adjusted by

PPP (Purchasing Power Parity), while Ghana had a GNP per capita of only \$2,018 as adjusted by PPP.

The UN economists' wrong analysis of the Korean and Ghanaian economies should be re-examined in order to avoid making similar mistakes regarding a nation's economic development. Actually, the UN economists had no relevant economic models that time to account for human resources development, and instead had used a neoclassical approach with "mainstream models". Nobel Laureate economist Stiglitz (2010) mentions that: "A test of a theory is the ability to predict. But most economists/economic models failed to predict the most important economic events of the last seventy five years. But, while "mainstream models" didn't work well, there were many stands of economic theory developed over the past quarter century. In fact, Korea's all success in economy in the last three decades shows a nation's economic development depends more on intangible factors, such as education system, leadership and national unity, than tangible items, such as natural resources. Furthermore, well-prepared human resources through a quality education system is a critical part of economic development. The UN report never considered education system, leadership and national unity as critical factors in a country's economic development.

The lessons learned from Korea, as mentioned above, show Kyrgyzstan and other developing countries the importance of establishing a well-designed education system for HRD. Korea has illustrated that creating a well-designed education system provides the basis on which a country can establish a strategic plan for developing a sustainable economy. It is also clear that the lack of natural resources did not prevent Korea from its vast economic development. Instead, the success of the Korean model and system has shown human resources are definitely more critical to the sustainable development of an economy than natural resources. The second lesson we learn from Korea is the importance of the government role in establishing an education system and implementing HRD programs for economic progress in a country. Often times, many mainstream economists ignore the essential role that governments play in a country's economic development. Instead, many economists focus solely on the markets as the main aspect of the economy. Again, as Stiglitz (2011) indicated, the model of economy varies from a country to a country. East Asian model of economy is naturally different from American style capitalism due to different culture and traditions. In such model in East Asia, it is not unusual to see more government involvements and larger roles of government in a typical East Asian model.

The structure of Korean education system looks simple enough for other countries to understand, follow and adopt, but having just a simple structured system does not guarantee all the success Korea had. Actually, in addition to the simplicity of structure, the emphasis of the STEM areas in the education system is another main component which makes the Korean education system very effective for a sustainable development of economy. In fact, a country's competitiveness for a sustainable development of economy depends on its level of technological advancement especially in the STEM areas. Consequently, human resource development of the STEM areas is a key factor for a country's economic development. So, an effective and competent system is more than just establishing a looking good simple education system from kindergarten to higher education. Instead, devel-

oping a well-sequenced education system needs to focus the STEM areas in every level of education system.

The Korean culture and traditions with a strong influence of Confucianism are very unique in proving a favorable environment to education. In Korea, Confucianism is regarded as a standard of value that upholds the ethics, morals, and diligence for a well-educated person. It also advocates being honest, respectable and loyal. Nowadays, most people in Korea praise Confucianism even more and are appreciative of its effects on Korea's economic development and national unity. So, all such attributes from Confucianism are incorporated into every level of education system and they create all supporting environments for excellent education. This incorporation allows Korea to establish well-designed human resource development programs, and will allow it to achieve a sustainable development of its economy. As Shen (2012) states, "rapid growth of higher education in Korea is a result of interlinking three factors, including socio-cultural tradition (Confucian tradition), western ideas of higher education, and economic development". Also he said that "As well as the western ideas and Confucian tradition, the growth of Korean higher education has relied upon the rapid growth of the Korean economy".

Another success factor we could learn from Korea's experience is the strong leadership and role of the government in the implementation of a well-designed education system in Korea. In Korea, government policies have played a key role in developing its education system. From the first day of education reform, the Korean government provided all the necessary resources for successful implementation of its education system even when Korea was very poor in 1960s – 1970s. National leaders in Korea had a clear vision of economic development, based on an excellent education system.

CURRENT SITUATIONS AND EDUCATION SYSTEM IN KYRGYZSTAN

Overview of Kyrgyzstan's Education System and Its Environment

Kyrgyzstan, a former Soviet republic during 1924-1991, is considered one of the poorest countries among the fifteen republics that made up the former Soviet Union. Since its independence in 1991, the education system of Kyrgyzstan has experienced lots of challenges and difficulties, such as a civil war, unstable politics and a troubling economy, etc. However, Kyrgyzstan has a long history, and its culture and tradition initially came from the traditional nomadic beliefs. Later, Kyrgyzstan's culture was strongly influenced by Islam. In the 1930s, a new Soviet type education system was established. It mainly focused on the basic education of children and the improvement of illiteracy among adults. The 1930s saw the creation of Kyrgyz's first higher education institutions, including agrarian, pedagogical and medical institutions. These higher education institutions had the purpose of educating future teachers, doctors and agrarians. In the 1940s and 1950s, Kyrgyzstan opened several higher education institutions of the sciences and technology to educate and train technicians, engineers, and scientists.

The current education system in Kyrgyzstan consists of the following types of educational institutions: elementary and secondary education; primary vocational, secondary vocational, and tertiary vocational education; post-tertiary

education; special education; adult education; education for orphans and children without parental care; and other education and care. The key regulatory laws on the education system in Kyrgyzstan are: Law on Education, Law on Higher Education and Professional Postgraduate Education, and the National Concept of Education. Recently, the government adopted the Program of Vocational Education Development of Adults to enhance the training of professional job skills among adults and to help them find new jobs and professions based on their skills and knowledge. According to recent data, about 50,000 unskilled young adults enter the labor market each year. Currently, 70% of young adults are unemployed and 70% of them are migrants who have no professional skills to get reasonable jobs (“Kyrgyzstan”, 2013). The vocational institutions have no choice but to meet the needs of this growing number of unskilled laborers, which shows that the nationwide human resource development programs are urgently needed in Kyrgyzstan.

The structure of the current education system and its governance in Kyrgyzstan are inflexible and over-controlled by a strong authority. Inflexibility and excess control of the education system affects responding to the needs of young generations who should live and work in the 21st century, where professional skills, entrepreneurship and innovation are more important than ever. Also, the lack of employment opportunities in Kyrgyzstan causes more than one million citizens, mostly men ages 17-35 years old, to migrate abroad for work. These migrant workers mainly travel to Russia to find employment. Even if they succeed in finding jobs abroad, most jobs are low-waged due to their poor skills and low competency.

The government of Kyrgyzstan realizes the above situation and now pays more attention to finding right policies and systems that enhance the quality of human resources and improve socio-economic opportunities for its people. But many reforms in education and vocational training systems are not progressive enough to improve the quality of learners' knowledge and skills so that they can meet the challenges and demands of today's job markets. Therefore, Kyrgyzstan urgently needs to develop human resources needed for the economic progress. By thoroughly examining the conditions and environments that surround Korean HRD programs and its education system, many of the lessons learned from Korea can be applied to Kyrgyzstan without major changes. Kyrgyzstan and Korea have similar historical and cultural backgrounds, and such similarities help Kyrgyzstan accept the Korean education system easily. Also, another reason why Kyrgyzstan can adopt the Korean system is that today's Kyrgyz economy is comparable to the Korean economy in the 1960s and 1970s.

There are some justifications for the reason why lessons learned from Korea's human resource development are more relevant and helpful to Kyrgyzstan's development of human resources and its education system than those learned from other developed countries. Korea in the 1960s and 1970s and Kyrgyzstan today have lots of similarities, including their levels of socio-economic development, their labor markets, their availability of skillful workforce, and the quality of their educations. Even the histories of the two countries are similar. For instance, both Korea and Kyrgyzstan experienced colonialism when all of their resources, including human resources, were used to serve the development of other countries. Both were pulled into war after independence, which destroyed much of their industrial, transport, and communication facilities. Furthermore, both countries

lack enough natural resources to be able to use them as a base of economic development. Geographically, almost 90 % of the land in Kyrgyzstan is mountainous, as compared to more than 75 % of the land in Korea. Korea was an agricultural country until the middle of the 1970s; in Kyrgyzstan more than 50% of its workforce is still working in agriculture. Finally, the two countries have similar traditions in stressing the importance of education, and similar cultures that show a strong support for education individually as well as socially. Therefore, Kyrgyzstan should examine Korea's educational and economic reforms, considering the success they have brought Korea.

Supporting Environments in Kyrgyzstan

Excellence of education needs a well-sequenced education system with creation of a favorable environment to support the system. All stakeholders should play their roles in creating a unique education-supporting environment. In Korea, its Confucian traditions has helped the education system excellent as one of the best ones in the world. If the government plays the role of architecture designer, Confucian traditions play the role of cementing all pieces of the Korea's unique education system. Shin (2012), in his article, notes: “The cultural traditions may be related to the rapid growth of education including higher education in Korea”. Actually, the Korean traditions, based on Confucianism which stresses the importance of education and respects scholars or highly educated persons, create all favorable supporting environments for education.

According to C.Y. Lee (2013), one of the most important factors for the successful implementation of the Korean education system is a transparent and fair selection process of talented students from all levels of the education system. Shin (2012) mentioned that “..... In the Confucian culture, an exam-based filtering system was developed and education has functioned as a key to improve each person's social status”. So, under its Confucian-based culture, Korea has been recruiting and selecting talented students through widely accepted nation-wide tests and evaluations. Also, with little social resistance, the Korean system of education can give its people a fair chance of social mobility since the system is generally transparent and fair without much corruption involved in the education system. The Korean practice of selection and training of talented students is an example of the efficient use of scarce resources for maximizing its effects under the given conditions. As a result, other countries with few resources for education must apply similar implementation practices as those of Korea's.

In Confucian tradition and culture, morality and education are more closely related than in Western models of education. Western models of education focus on promoting a sense of individualism among its students. As R. D. Lee (2010) notes, textbooks of schools in Singapore, China, and Taiwan teach students to have filial piety, to extend that respect to teachers and authorities, to be loyal to their family and country, to study hard so as to make their family proud and contribute to the economic and social well-being of society. In general, Confucianism is taught not only as a tool for supporting capitalism, but also as an antidote to some of the consequences of capitalism such as individualism, selfishness and materialism. As Stiglitz (2011) mentioned, any East Asian models, such as economic models, educational models and social models, etc.,

are basically different from American models with different emphasis: collectivism over individualism, morality over materialism, centralism over decentralism, etc. As mentioned earlier, there are similarities between Confucian culture, values and traditions and the Kyrgyz nomadic/Islamic culture, values and traditions, especially in regards to education and the learning environment. Korea has made its Confucian culture, values and traditions the main component of its education system. Therefore, naturally Kyrgyzstan considers the Korean education system as a model to create an effective education system for human resource development.

CONSIDERATIONS FOR SUCCESSFUL IMPLEMENTATION OF HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN

Challenges and Problems in the Current Education System in Kyrgyzstan

Since its independence, Kyrgyzstan has continued to face many problems that affect its education system, making it the poorest country in Central Asia. Furthermore, since its independence from the former Soviet Union in 1991, Kyrgyzstan had been involved in two revolutions. Those revolutions devastated most of Kyrgyz social infrastructures, including the education system along with other learning environment. Many schools have not been funded properly, thousands of teachers changed jobs to the business sector or migrated to other countries due to economic issues. Recently, Kyrgyzstan has begun to focus on improving its education system. It attempted to adopt a new national strategy for development of education, which should be the guidelines and basis for the on-going reform strategy of education in Kyrgyzstan. Despite such attempts, Kyrgyzstan has seen little changes or improvements in its education system.

Kyrgyzstan's membership to the WTO with globalization brings both new challenges and opportunities for the economic development in Kyrgyzstan. In order to be competitive in global markets, Kyrgyzstan needs to develop human resources to meet challenges. Therefore, the development of human resources and thus education becomes a more important factor for Kyrgyz's economy. Actually, the Kyrgyz government and leaders of education now recognize that a well-designed education system is urgently needed for developing human resources as quickly as possible. Despite a high rate of primary school enrollment, 99.5% in 2013, and an impressive literacy rate, 99.9% in 2013, Kyrgyzstan has a high level of unemployment with underdeveloped labor markets. The poor labor market is unable to accommodate the supply of current graduates from schools, colleges, and universities. Those unemployed graduates then migrate to find jobs in Russia, Kazakhstan or other countries.

The analyses of this research show that the current education and vocational training programs in Kyrgyzstan do not conform to the state of Kyrgyzstan's economy. Such lack of conformity means that there is an inefficient use of financial and human resources and a poor preparation of Kyrgyzstan's workforce. It negatively affects the national competitiveness and sustainable development of Kyrgyzstan. Also, nation-wide corruption in Kyrgyzstan increases the transaction costs of education and creates a barrier to high quality education access for its poor but talented students.

Successful Implementation of HRD in Kyrgyzstan

The current education system in Kyrgyzstan needs a profound change and transformation for many reasons as discussed in this study. The transition from the old education system to a new one will be a big adjustment and will need a favorable environment to be well implemented. To solve those existing problems in Kyrgyz's education, Kyrgyz leaders first need to find the right directions of Kyrgyz's education, develop strategies to achieve goals and objectives, set the priorities of actions, and allocate as many scarce resources as possible according to those priorities. Kyrgyz leaders must also coordinate all the activities of the government, national and regional agencies, and the Kyrgyz society in order to improve human resource development programs and practices, as seen in Korea.

It is difficult for Kyrgyz leaders to allocate their country's already scarce resources to reform the existing education system or establish a new education system, especially with such a poor national economy. However, one of the most significant decisions the Korean leaders made at the beginning of the country's economic development in the early 1960s was to invest a large amount of financial resources in education. The Korean leader's decision to put a significant amount of financial resource in education at the beginning of economic development was what set Korea apart from other developing countries at that time. It was the decision that has made today's Korea. This crucial decision is what national leaders in Kyrgyzstan should remember when they try to reform their current education systems or establish new education systems. Also, the Kyrgyz leaders must recognize that economic development is just a "dream" without competent skillful human resources. HRD through a well-developed education system that focuses on the STEM areas is crucial for the national competitiveness of Kyrgyzstan. In addition, Kyrgyz leaders should understand that the successful implementation of an education system cannot be achieved overnight. The process of reforming the Kyrgyz education system will be complex, and will require a thoughtful approach that must involve all stakeholders, including the government, agencies, businesses, teachers, parents, students, and the community.

It is difficult for a poor country to upgrade the entire education system at a time while supporting all students together in the country. Instead, it is more effective for a developing country to support those talented students in some selected areas first, such as the STEM areas, with a limited amount of resources. In fact, a country's level of development and national competitiveness are generally determined by the technological level of STEM areas. So, it is very important for Kyrgyzstan to establish top level science high schools as well as specialized higher education institutions to further train and educate talented students in the STEM areas. The establishment of a nation-wide student evaluation system for higher education institutions is important to find talented students in the STEM areas. Students must be evaluated according to their knowledge, skills, and enthusiasm for education, not on their relationships, ties, or social status. Open and fair evaluation in all levels of the Kyrgyz education system are needed for recruiting brains for Kyrgyz's future. In addition, hiring highly competent researchers and faculty members is equally important in educating and training those talented students. So, Kyrgyzstan should find a transparent system of selecting and hiring top class scholars and scien-

tists without corrupt practices of hiring system. Korea was able to recruit respectable scholars and scientists in their initial stages of building top-notch higher education institutions by offering significant financial compensation. In order to attract top scholars for higher education institutions, Kyrgyzstan should consider following in Korea's footsteps.

SUMMARY AND CONCLUSION

This paper considers a human resource development strategy for Kyrgyzstan through a well-designed education system that uses lessons from the well-sequenced Korean education system. The current education system in Kyrgyzstan was inherited from the former Soviet Union, and it has not worked properly for the sustainable development of the country's economy. The education system needs significant changes and a systematic transformation for training and educating the workforce Kyrgyzstan needs. Human resource development (HRD) is a key factor for the national competitiveness and sustainable development of the economy in any country, especially in developing countries. Therefore, it is absolutely imperative for every country to find an appropriate education system for human resource development.

The aim of this paper was to examine different developed countries that have similar socio-cultural environments to Kyrgyzstan in order to find the best model for Kyrgyzstan's education system. It is our hope that with a new and improved education system, Kyrgyzstan can begin to develop its economy. The analysis found that the Korean education system, one of the most well-known models for economic development in the world, has been effective and efficient for developing countries with scarce natural resources. Furthermore, Korea's socio-economic conditions in the 1960s and 1970s are similar to Kyrgyzstan's current historical, cultural, and economic situation. Korea was an agriculture-based country with few other industries until the early 1970s; its economy was lacking human resources especially in engineering, technology and natural sciences. In the 1960s, the Korean government started fundamental reforms of its education system by creating highly specialized higher education institutions of science and technology, a top-notch research institute of science, and several vocational training centers. The Korean leader realized the importance of the STEM areas, and strategically selected sciences, technology, and engineering as the focal point for human resource development to further improve the country's economy. Consequently, a well-designed education system was developed to support a long term national strategy of developing heavy industries, such as steel production, shipbuilding, automobile manufacturing and electrical appliance and electronics production, with competent human resources trained and educated. Since the mid-2000s, the Korean government has shifted their focus to high-tech areas of STEM, including information and communication technology, computer engineering, bio-engineering, material science, and medical/pharmaceutical technology and science, for further improving its national competitiveness. Korea's education system has been upgraded to serve for the national needs of advanced high-tech skills and knowledge in the above areas. The key points of this unique system are the focus on the STEM areas and the ability of the country to provide appropriate education to every STEM student according to his or her talent and efforts. National visions of sustainable economic devel-

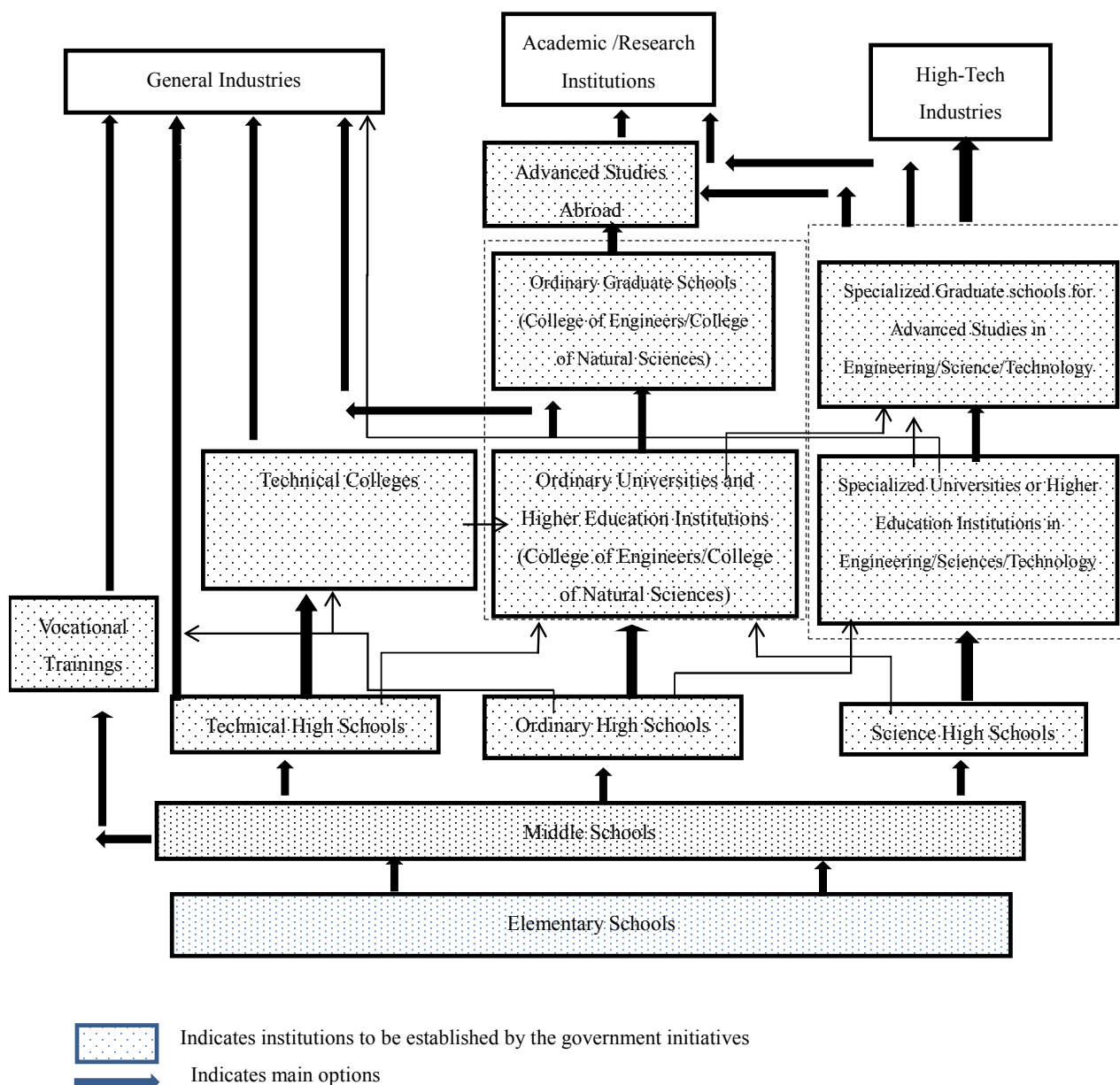
opment shared among Koreans, with understanding of the importance of human resources, allows the Korean education system to serve for its nation by providing extremely competent specialists in the STEM areas in order to meet all those challenges faced in the 21 century successfully through innovation and development. Therefore, this article focused on the key factors in Korea's education system that enabled Korea to develop its sustainable economy so quickly and to continue its very impressive dynamic economy.

Although Kyrgyzstan is one of the poorest countries among the fifteen republics of the former Soviet Union, its current situation is comparably better than that of Korea at the beginning of its economic development in the 1960s. Kyrgyzstan also has many similarities to Korea in regards to its traditions, value systems, culture, and geography, as well as in its availability of natural resources. So, if Kyrgyz leaders are able to find the right system of education and human resource development with a strong direction and philosophy, they should be able to have the same success as Korea had in its socio-economic development.

REFERENCES

1. Duffy, F.M., Rogerson, L.G., &Blick, C. (2000). *Redesigning American's schools: A system approach to improvement*. Norwood, Mass.: Christopher-Gordon Publisher.
2. *Education at a Glance 2012: Highlights*. (2012). OECD Publishing.
3. *Education at a Glance 2013: OECD Indicators*. (2013). OECD Publishing.
4. Ghana Statistical Service. *GDP 2012*. Retrieved from www.statsghana.gov.gh
5. Hill, C.W.L. (2005). *International Business, 5th Ed.*, McGraw-Hill Irwin.
6. Lee, Y. C. (2013) *An Education System of Human Resource Development for Sustainable Growth of Economy: A Model from Korean Experience*. Вестник Кыргызского экономического университета им. М. Рыскулова, №4 (27), 28-31.
7. Lee, D.R. (2010). *Confucius and Confucians: the essential*. Malaysia: Wiley-Blackwell.
8. Lee, J.K. (2000). *Main Reform on Higher Education System in Korea*. *Revista electronica de unvestigation education*. Vol.2, No. 2, 18-25.
9. Hippach-Schneider, U., Krause, M., Woll, C. (2007). *Vocational education and training in Germany: Short description*. *Cedefop Panoramaseries; 138*. Luxemburg: Office of Official Publications of European Communities.
10. Kuczera, M., Kis, V., & Wurzburg, G. (2009). *Learning for Jobs OECD Reviews of Vocational Education and Training: Korea*. OECD Publication.
11. Netton, I.R. (1996). *Seek knowledge: Thought and Travel in the House of Islam*. Abingdom, Oxon, UK: Routledge-Publisher.
12. Shin, J.C. (2012). *Higher education development in Korea: western university ideas, Confucian tradition, and economic development*. *Higher Education*, Vol. 64. № 1, pp. 69-72.
13. Stiglitz, E., J. (2010). *An agenda for reforming Economic theory*. INET Conference, Cambridge, April, 2010. Retrieved from http://www.youtube.com/watch?v=L9KAd_nqINY
14. Stiglitz, E., J. (2011) *Asia and the Emerging Global Economic System*, Institute for new Economic Thinking, Bretton Woods, April 10, 2011. Retrieved from <http://www.josephstiglitz.com>.
15. *Strategy for Industrial Development and Growth of Major Industries in Korea*. (2010). Seoul: President, Institute for Development Strategy.
16. *World Development Indicators*. 2014. Retrieved from <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>

Figure 1. Korean model of a Well-Sequenced Education System with a Priority in Science/Technology/Engineering/Mathematics

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ САБАГЫНАН КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДИ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН АЗЫРКЫ АБАЛЫ

НЫНЕШНИЕ ПОЛОЖЕНИЕ РЕАЛИЗАЦИИ ВНЕКЛАССНЫЕ РАБОТЫ ПО КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

THE CURRENT STATE OF THE LITERATURE CLASS, EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Аннотация: Макалада кыргыз адабияты сабагынан класстан тышкаркы иштерди жүргүзүүнүн азыркы абалын жүзөгө ашыруу маселелери баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: идеология, патриоттук идея, педагогика, демократиялык принцип, стандарт, эстетика, теория, коллектив, базистик, этнография, этно-педагогика.

Аннотация: В этой статье говорится о претворении в жизнь и современном положении внеклассной работы по кыргызской литературе.

Ключевые слова: идеология, идея патриотизма, образования и демократический принцип, стандарт, эстетики, теории коллективного, основы, этнография, этнопедагогика.

Annotation: Articles Literature class, are described in the implementation of the current situation of extracurricular activities.

Key words: ideology, the idea of patriotism, education and democratic principle, standard, aesthetics, collective theory, foundations, ethnography, ethno-pedagogy.

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүгүн алгандан бери жыйырма жылдан ашуун жылдар өтсө да, ушул кезге чейин өлкөбүз өзүнүн идеологиясын аныктай албай келе жатат. Ошондуктан билим берүү тармагында айрыкча окуучуларды класстан тышкаркы иштерге тарбиялоо маселесине көңүл бурулбай калды. Акы төлөнбөгөндүктөн баары мектеп жетекчилигине жүктөлгөн. Мектептеги балдар жана өспүрүмдөр уюмдары көзөмөлсүз калган. Ошентсе да, өткөн кылымдын патриоттук идеяларына суугарылган педагогика илиминин акыркы күчү менен мектептеги тарбия иши жолго коюлуп келе жатат. Эгерде демократиянын принциптерине таянып иш кылганыбызда төлөнбөгөн жумушка мугалимдерди эч ким мажбурлоого эч кимдин акысы жок. Тарбиялык иштердин башатында турган балдар жана өспүрүмдөр уюмуна мектептерде штаттык бирдиктер бөлүнгөн эмес, аны директордун тарбиялык иштер боюнча орун басары өз милдетинен тышкары кошумча милдет катары аткарып келет. Демек акы төлөнбөйт, бирок класс жетекчилерге милдеттендирилген. Дагы ушундай акы төлөнбөгөн класстан жана мектептен тышкаркы иштер болуп саналат. Бул жумуштар класс жетекчилер,

мугалимдер тарабынан патриоттук менен аткарылып келет.

Акы төлөнбөгөн жумушту мажбурлоо жолу менен аткарууга эч кимдин акысы жок.

Биз мугалимдер бул жумушту өзүбүздүн милдетибиз деп түшүнүп алганбыз, ошондуктан эч кандай буйруксуз, талапсыз эле аткарып келе жатабыз. Окуучулар жадыбал боюнча сабак окушуп, мамлекеттик стандарттагы билимдердин комплексине ээ болушат. Бирок, ошол билим класстан жана мектептен тышкаркы иштерсиз мамлекеттик стандарттагы билимге ээ кыла албай тургандыгын түшүнүшүбүз керек. Ошондуктан класстан жана мектептен тышкаркы иштерди жүргүзүү менен окуучулардын кругозорун, дүйнөгө болгон көз карашын, таанып билүүсүн, ден соолугун эстетикалык сезимдерин ойготууга, мекенди сүйүүгө, патриот болууга, чөлкөм таанууга, спортко, кол өнөрчүлүккө, кесип тандоого, мекенди сүйүүгө, эмгекти сүйүүгө, ар намыстуулукка тарбиялайбыз. Сабакта алган билимдерин практика жана теория менен бекемдейбиз.

Мугалим сабакта өзүнүн окуучулары менен класстан тышкаркы иштерде ар түрдүү курактагы башка

окуучулардын бир максатты көздөгөн топтору менен алдыга койгон максатка жетүү үчүн коллективдүү аракет жасалат.

Мисалы: Ар бир класста ырдоону, музыкалык аспаптарда ойноону каалаган окуучулар бир экиден гана болушу мүмкүн же болбосо, поэзия ышкыбоздору, кол өнөрчүлүктү сүйүүчүлөр, журналист болууну каалагандар да ушундай эле санда болушу мүмкүн. Булар ар бир класстан чогулуп отуруп, бир тайпага 12-15 окуучу чогулуп калат. Демек, булар окуу сабактарынан тышкары да өздөрүнүн кызыгуулары менен биригип, белгилүү бир максатты кездешет. Буларга өзүнчө ийрим уюштуруп, алардын талантын талпынтууга жардам берүү класстан жана мектептен тышкаркы иштерди мектепте туура уюштурулушуна байланыштыруу болот. Класстан тышкаркы иштер окуучулардын кызыкчылыгы боюнча түзүлгөн тайпалардан тургандыктан өтө кызыктуу болуп, балага сергек жашоо тартуулайт.

Класстан жана мектептен тышкаркы иштерди жүргүзүүнүн мааниси өзгөчө зор экендигине карабастан аны мектептерде уюштуруунун болжолдуу мамлекеттик программасы да иштелип чыкпаган. Демек, класстан тышкаркы иштерди уюштуруунун мектептерге коюлган бирдиктүү талаптары да жок. Базистик окуу планында атайын сааттар да каралган эмес. Мурда айтканыбыздай эле тарбиялык сабактарды өтүү, музейлерге алып баруу, край таануу экскурсияларына алып чыгуу, драм кружокторду уюштуруу, чебер колдор ийрими, комузчулар ийрими, адабий ийримдер ж.б. толуп жаткан жооптуу иш чараларды өткөрүү, ал үчүн ондогон китептерди окуп даярдануу, план жазууга, аны өткөрүүгө мугалимдер ондогон саат убакыттарын кетирет, бирок бир тыйын акы төлөнбөйт. Мына, патриоттук. Бирок мына ушундай иш чараларды өткөрүү учурунда кокустан бир окуучунун мурду канаса, мугалим керт башы менен жооп берет. Мына мугалимдин адеп-ахлагы, ыйманы, патриотизми. Класстан жана мектептен тышкаркы иштерди уюштуруунун болжолдуу программасы, окуу пландары, усулдук колдонмолору иштелип чыгып сабак катары окуу планына киргизилип, акы төлөнүшү келечектин иши. Аны биз ишке ашыра албасак, келечек муундар ишке ашырышар.

Ошондуктан патриоттубуздан тайбай, окуу менен тарбиялоону эриш аркак кармап, мектептен жана класстан тышкаркы иштерди колго алып, болочок муундарды ар тараптан тарбиялоону күчөтө берүү ар бир педагогдун ыйык милдети.

Совет доорундагы педогогдордун жана азыркы учурда чыгармачылык менен иштеп жаткан мугалимдердин тажрыйбасы класстан тышкаркы окууну орто мектепте кеңири пайдалануу окуучулардын өз алдынча окуу ишмердүүлүгүнө туруктуу таяныч боло тургандыгын көрсөтөт. Ал эми балдардын окууга болгон кызыкчылыктарын эске алуу бул – адабиятты окутуудагы оң натыйжасын бере турган кошумча ойлонунулуп камдалган нерселеринин бири болуп эсептелет. Жогоруда айтып өткөн пикирибизди орус элинин учурдагы көрүнүктүү педогогдорунун бири О.Ю.Богданованын төмөндөгү ою менен бышыктап кетем: «окуучулардын сабактан сырткары окуган ар кандай эле чыгармалары катардагы сабакта өтүлгөн чыгармаларга салыштырмалуу жаш окурмандын ар

тараптуу өнүгүүсүнө жана таалим-тарбия алышына көбүрөөк таасир этет». [3]

XX кылымдын башындагы белгилүү орус педогогдорду балдардын класстан тышкаркы окуу жараянын көзөмөлдөп туруу максатында ар бир окуучу үчүн атайын «жеке окурмандык күндөлүк» ачууну сунушташкан. Алардын ою боюнча мугалим жеке окурмандык күндөлүккө карап окуучунун окуган чыгармалары менен таанышуу жана ал аркылуу узак убакыт бою байкоо жүргүзүү менен баланын адабий өнүгүү деңгээлин билип алуу мүмкүнчүлүгүн ээ болмок. Бирок, ишмердүүлүктүн бул формасы формалдуу мамиленин жана окуучулардын курактык, индивидуалдуулугун жана башка өзгөчөлүктөрүн эске албоонун натыйжасында оң таасирин бере алган эмес. Ошого карабастан айрым мектеп окуучулары окуган чыгармалары боюнча күндөлүк жазып жүрүшкөндөрү белгилүү. 5-6- класста окуган окуучулар өз каалоосу жана өзгөчө кызыгуулары менен окурмандык күндөлүктөр аркылуу иштешет. Балдардын бул иш-аракеттери майнаптуу болуш үчүн мугалим аларга чыгармачылык менен мамиле жасоосу абзел, андыктан күндөлүктүн толтурулушуна багыт гана берип, калганын окуучунун өз эркине коюп, анын оюн чектебеш керек. 5-класстагы окуучулардын жеке окурмандык күндөлүктөрү, көпчүлүк учурда бул – окулган чыгармалар боюнча тартылган иллюстрациялар, кыскача аннотациялар, айрым бир таасирдүү жерлеринен үзүндүлөр, сабакка байланыштуу адабий оюндар (красворддор, викториналар), класстан тышкаркы окууга арналган ар бир үй тапшырмасы үчүн тартылган кооз сүрөттөргө толгон альбомдор болуп эсептелет. Бирок, айрым мугалимдер окуучунун ал зор мээнетин баалоонун ордуна басмырлашат, ойлонуу менен жараткан чыгармачылыгы үчүн алкыш эмес кагуу жеген окуучу кийинки сабактарда билип турса жооп бербейт. Ошентип окуучунун ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгү мугалимдин дүйнө таанымына же анын маанайына көз каранды болуп калат да, окуучунун активдүүлүгү уламдан-улам чөгүп жок болот. Бул мугалимдин кетирген каталарын ичинен эң чоңу деп айтаар элем. Анткени жакшыбы жаманбы алардын баары окуучунун чоң эмгеги, аны туура баалаш мугалимдин милдети болчу.

Класстан тышкаркы окуу бул – өтө татаал, көп кырдуу система. Ал күнүмдүк (класстан тышкаркы окууну жетектөө), эпизоддук (окуу конференциялар, адабий кечелер, экскурсиялар), циклдык (кружоктор, чогулуп иш алып баруулар), иштерден турат. Методикалык жагынан караганда класстан тышкаркы окуу индивидуалдуу да, группалык да болушу мүмкүн. Ал мугалимдин тандап алган методуна көз каранды. Ушул жерде биз бир нерсени баса белгилеп кетмекчибиз. Класстан тышкаркы окууда сабак кандай усул менен өтүлбөсүн окуучунун китеп окууга болгон кызыгуусун ойготуу биринчи планга коюлат. Анткени, класстан тышкаркы окуу – мугалимдин ишиндеги негизги багыттардын бири. Кыргыз адабиятын окутуу методикасында адабият сабагы класстан тышкаркы окуу менен биргеликте гана окуучулардын өз алдынча изденүүсүнө жана алардын көркөм адабиятты окууга болгон кызыгуусун ойготуп, шыктандырууга активдүү таасир этерин мектеп шарты далилдеп турат. Класстан тышкаркы сабак мектепте өтүлгөн сабак менен

тыгыз байланышта. Класстан тышкаркы окуу катардагы сабактын уландысы болуп эсептелет. Бул сабакта окуучулар өз алдынча окууда алган билимдеринин куржунуна таянышат. Бул мисалдар класстан тышкаркы сабакты орто мектептерде окутуунун зарылчылыгын аныктап турат.

Класстан тышкаркы окуу кадимки сабактардан айырмаланып мугалимден кеңири чыгармачыл ой жүгүртүүнү талап кылат. Класстан тышкаркы сабактарда мугалим негизинен, окуучулардын окулуп жаткан чыгарманы чыгармачылык менен кабыл алышына жана андагы окуялар топтомун терең түшүнүүсүнө басым жасайт, балдарды ошого даярдайт.

Сабактарда класстан тышкаркы окууга болгон мамиле табигый болушу керек. Ошону менен бирге эле биринчиден окулуп жаткан чыгарманын тексттин темасынын актуалдуулугуна, экинчиден, класстагы окуу кырдаалына көз каранды болуп эсептелет. Чыныгы устат мугалимдер өз окуучуларынын жекече сабактагы тажрыйбаларын гана баалап эске алышпастан, алардын класстан тышкаркы окуу ишмердигине да багыт көрсөтө алат. Класстан тышкаркы окуу сабактары адабият сабагына эчак келген. Азыркы кезде ал орто мектепте окутулган кыргыз адабиятынын бир салаасы. Сабактан тышкаркы иштердин формаларын кеңири пайдалануу, талкууга алынуучу чыгармаларды эркин тандоо, учурдагы адабияттын классикалык үлгүлөрү менен таанышуу бул – адабият сабагы боюнча класстан тышкаркы окуунун негизги өзгөчөлүктөрүнөн.

Окуучуларды руханий жактан тарбиялоонун проблемаларынын актуалдуулугу курчуп, улам жогорулап барат. Азыркы коомдук-саясий, социалдык, экономикалык кагылышуулардын шартында окуучулардын нравалык баалуулуктарын жана руханий дүйнөсүн таза бойдон сактап калуу адабияттын жана аны окутуучулардын негизги милдеттеринин бири. Ансыз жаш өспүрүмдөрдүн инсан катары калыптанып, личносттук жактан өнүгүүсү үзгүлтүккө учурайт.

Жаштардагы дүйнө таанымды калыптандыруунун негизги каражаттарынын бири болуп, көркөм сөзгө, анын жанында орус жана дөйнөлүк адабияттагы чыгармаларга мамиле жасоо эсептелет, себеби ал адамды дүйнөлүк маданиятта жаралып жаткан искусствонун түрлөрү менен тааныштырат, ошону менен бирге жан дүйнөсүн байытат.

Класстан тышкаркы окуу адабият сабагынын бөлүмү катары орус элинде өткөн кылымдын 50-жылдарынан тартып Л.В.Благонадежин, О.И.Никифоров, Н.Д. Молдавский, Л.Г. Жабиц, М.Д.Пушкарёв, Л.Н.Рожин, Н.А. Бодрев жана башка ушул сыяктуу белгилүү психологдор, педогогдор жана адабият окумуштуулары ушул жаатта бир топ алгылыктуу эмгектенип орто мектептердин окуу программаларына киргизүүнү теориялык жактан далилдеп жолго коюшкан болсо, М.Г.Марацман [8], М.Г. Качурин [4], О.Ю.Богданова [3] сыяктуу методисттер класстан тышкаркы окууну окутуунун жол-жоболорун, усулдарын иштеп чыгууга жетишкен. Бүгүнкү күнгө келип (2003-жылдан бери) «Класстан тышкаркы окуу» деген илимий методикалык журнал чыгарууну да колго алышкан.

Ал эми кыргыз адабиятын орто мектептерде окутуунун тарыхында 1975-жылдын ноябрь айында Кыргызстан КП БКнын «Кыргыз тилин окутуунун

абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү» токтомунан кийин жаңыланып түзүлгөн программаларда класстан тышкаркы окууну атайын бөлүм катары белгиленгендиги жана ага атайын саатар бөлүнгөндүгү жөнүндө К.Иманалиев өзүнүн «Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» аттуу эмгегинде төмөнкүлөрдү айтат: «Жаңы программа боюнча адабияттык окуу үчүн сунуш кылынган материалдардын үч түрлүү тизмеси берилди. Эң негизгиси класста талдоого алына турган чыгармалар. Экинчиси окуу үчүн милдеттүү болгон чыгармалар. Мындай чыгармалар класста атайын талдоого алынбайт. Мугалим тарабынан негизги материалды өтүүнүн мезгилинде, же атайын класстан тышкары окуу ишин жүргүзүү үчүн бөлүнгөн убакыттын мезгилинде жүргүзүлөт. Үчүнчүсү окуучулар милдеттүү түрдө окуу үчүн эмес, өзүнүн адабий билимин жогорулатыш үчүн, класста алган билимин тереңдеттиш үчүн окууга сунуш кылынган материалдар. Бул материалдарды окуу үчүн да мугалим жетекчилик кылып, багыт берип турууга тийиш». Келтирилген мисалдан көрүнүп тургандай кыргызстандагы орто мектептеги турмуш үчүн класстан тышкаркы окуу жат көрүнүш эмес экендиги көрүнүп турат. Анткен менен адабиятты окутуудагы мыкты педогогдор болгон Б.Алымов[1], К.Иманалиевдердин [5] А. Муратов[7], С.Байгазиев, методикалык эмгектеринин айрым жерлеринде сөз болгондугун, азыркы учурда болсо профессор С.Рысбаевдин жетекчилиги астында Б.Абдухамидова, Б.Асаналиев, Ч.Бекбаевалардын [9] башталгыч класстар үчүн программаны түзүшүп, анын жанында хрестоматиясын даярдап чыккандыгын эске албаганда кыргыз адабияты сабагы боюнча класстан тышкаркы окууга атайын арналып жазылган бир да эмгек жок.

Программага чыгармаларды тандап алууда биз төмөнкүдөй критерийлерди кармандык:

- сунуш кылынып жаткан чыгарманын идеялык тазалыгы, тарбиялык жактан маанилүүлүгү, жалпы адамзаттык нарктуулукка ылайык келерлиги, гуманисттик бийик ойлорунун орун алгандыгы;

- чыгарманын көркөм-эстетикалык салмагынын дурустугу;

- тандалган чыгармалардын кыргыз тилин үйрөнүүгө көмөктөшүү үчүн мүмкүнчүлүгү бар экендиги, тилдик байлыктарынын молдугу жана окуучуларга ылайыктуулугу;

- чыгармалардын тек, түр, жанр, тематика боюнча көп түрдүүлүгү, кыргыз адабиятынын оозеки формасын жана профессионалдуу жазма адабиятты толук эске алгандыгы;

- окутууга тандалып жаткан чыгармалардын балдардын курак өзгөчөлүгүнө, окурмандык кызыгууларына, кабыл алуу ыңгайына ылайык келерлиги;

- үйрөнүлүүчү чыгарманын кыргыз элинин этномаданий, этнопедагогикалык, этнографиялык өзгөчөлүктөрүн көбүрөөк жана туура чагылдырышы ж.б.

Программанын принциптери, негизги өзгөчөлүктөрү жана аны колдонуучуларга усулдук кеңештер:

1. Программа өтө татаалдаштырылбай, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө, кызыгууларына ылайык сунуш этилди. Бул мугалимдин ишин бир топ жеңилдетет жана окуучулардын өздөштүрүүсүнө жакшы шарттарды түзөт.

2. Програмада сунуш кылынган чыгармалар улуттук рухту, этномаданий мурастарды сиңдирүүгө көмөктөшүү кызматын аткарат.

3. Чыгармалардын тандалуусунда көбүнчө кыргыз элинин этнографиялык өзгөчөлүктөрүн туура көрсөткөндөрүн, этнопедагогикалык баалуулугу болгондорун, кыргыз жергесинин пейзаждык сүрөтүн сөз менен жакшы тарткандарын биринчилерден болуп иргеп алдык.

4. Биздин программага ылайык хрестоматия китеби түзүлөт (жазылат), б.а. бардык класстарда көркөм чыгармалардын тексттери сунуш кылынган саатка ылайык окуулуктарга киргизилет.

5. Биздин программа менен окутууда текстти талдоо учурунда эң көп жумуштар ошол тексттеги көркөм сөз каражаттарын үйрөнүүгө жумшалат. Демек, монологдук жана диалогдук речтерди талдоо, автордун баяндоо, ой жүгүртүү, сүрөттөө стилдерин аңдап билүү, ыр түзүлүшүн анализдөө, чыгарманын тилин ар тараптан изилдөө, тааныш эмес сөздөрдүн лексикалык маанилерин ачуу, сүйлөмдөрдүн стилистикалык түзүлүшүн байкоо сыяктуу тилдик жумуштар жүргүзүлөт.

Азыркы тапта кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы окутуу боюнча атайын программа, класстан тышкаркы окуу китеби түзүлө элек.

Кыргыз адабиятын окутууда жогорудагы өксүктөрдү жоюу максатында класстан тышкаркы окутуунун программасы түзүлдү деп ойлойбуз. Албетте, бул программа мезгил өтүшү менен түзөтүлөт, оңдоолор киргизилип, өркүндөтүлөт.

Адабияттар

1. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. - Ф.: Мектеп, 1981, 1984.
2. Байгазиев С. Гумандуу педагогика. - Б., 2007.
3. Богданова О.Ю. Внеклассное чтение по литературе. - М., 2004.
4. Качурин М.Г. Внеклассное чтение и внеклассная работа по литературе. - М., 1985.
5. Иманалиев К. Орто мектепте кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери. -Ф.: Мектеп, 1973.
6. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. -Б., 2006.
7. Муратов А. V- VIII класстарда адабият теориясын окутуу. -Б.: Мектеп, 1990.
8. Маранцман В.Г. Методика преподавания литературы. - М., 1995.
9. Рысбаев С., Абдухамидова Б, Асаналиев Б., Бекбаева Ч. Кыргыз акын-жазуучулары балдарга. 1-2-китеп, - Б., 2010.

МЕТОД ИНТЕГРИРОВАННОГО ПРЕПОДАВАНИЯ ЯПОНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ, ОСНОВАННЫЙ НА СХОДСТВЕ ФОРМЫ ЗНАКОВ ЯПОНСКОЙ СЛОГОВОЙ АЗБУКИ КАТАКАНА И ИЕРОГЛИФОВ

КАТАКАНА ТИЗМЕГИНИН МУУНДУК ТАМГАЛАРЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ИЕРОГЛИФТЕРГЕ ОКШОШ ЖАКТАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕГИ ЖАПОН ЖАЗУУСУНУН ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН ОКУТУУ МЕТОДУ

片仮名と漢字の形の類似点を考慮した日本語表記の統合的教授法

Аннотация: В данной статье говорится о важности внедрения эффективных методов преподавания японской письменности. Знаки слоговой азбуки катакана образованы из иероглифов путем выделения их частей, поэтому они включают черты, одинаковые с чертами иероглифов. Автор предлагает вниманию читателей разработанный ей метод интегрированного преподавания написания черт, знаков катаканы и иероглифов, имеющий целью добиться их правильного написания и понизить психологический барьер у студентов в отношении иероглифов.

Ключевые слова: иероглиф, катакана, черта иероглифа, метод интегрированного преподавания.

Аннотация: Бул макалада жапон жазуусун үйрөтүүдөгү эффективдик методдорду киргизүү маанилүү экендиги тууралуу сөз болот. Катакана тизмегинин муундук тамгалардын иероглифтердин бөлүктөрүнөн келип чыгышынан түзүлгөндүктөн, алар иероглифтердикине окшош сызыкчаларды камтыйт. Автор окурмандарга өзү иштеп чыккан катакана тамгаларынын жана иероглифтердин сызыкчаларын жазуудагы интеграцияланган окутуу методун назарыңыздарга сунуштайт. Бул метод студенттердин үйрөнүүдө туура жазылышы менен бирге, иероглифке тиешелүү психологиялык тоскоолдордун санын азайтуу максатын көздөйт.

Түйүндүү сөздөр: иероглиф, катакана, иероглиф сызыгы, интеграцияланган окутуу методу

本稿では、日本語表記の効果的な教授法の導入の重要性を論じている。片仮名は基本的に漢字の一部を取って作られた文字であり、当然のことながら漢字と共通の画を含んでいる。その形の類似点を漢字指導でぜひとも利用すべきだと考える。漢字に対する学生の心理的な障壁の軽減を目指し、漢字の画、片仮名と漢字の統合的教授法を開発して、紹介する。

キーワード 漢字、片仮名、漢字の画、日本語表記の統合的教授法

1. Особенности японской письменности

Необходимость запоминания большого количества иероглифов создает значительный психологический барьер для студентов, изучающих японский язык. Иероглифы являются идеографическими знаками, а привычные для студентов азбуки кириллица, включающая 33 буквы, и латиница, включающая 26 букв, относятся к фонетической письменности.

В состав письменности японского языка помимо иероглифов входят две азбуки: хирагана и катакана. Это слоговые азбуки с одинаковым числом знаков и одинаковыми их чтениями. В основе каждой из них лежит базовый набор символов, из которого можно образовывать дополнительные звуки. Всего существует 46 базовых знаков и 104 сочетания базовых знаков. При преподавании японского языка обычно делается акцент на тождестве звуков катаканы и хираганы.

Трудность изучения иероглифов состоит в том, что их количество велико и при изучении отдельного иероглифа необходимо запомнить много информации. Это сложная форма иероглифа, порядок написания черт, множество значений, множество чтений («он» и «кун»), ключевой элемент, большое количество слов, содержащих данный иероглиф.

Если выучить кириллицу, латинский алфавит или другую фонетическую азбуку, то можно без проблем читать любые тексты всю оставшуюся жизнь. Но изучение иероглифической письменности не имеет конца. Однажды начав ее изучать, нужно продолжать учебу всю жизнь. Причина в том, что когда читаешь какой-либо текст, встречаются незнакомые иероглифы или незнакомые слова, содержащие пусть даже и знакомые иероглифы.

Народная мудрость гласит: «Если вы дадите ребенку рыбу, он будет сыт один день, но если дадите ему удочку и научите ловить рыбу, он будет сыт всю жизнь». Важно применить этот принцип и к обучению иероглифике. Одновременно с преподаванием иероглифов чрезвычайно важно проводить и обучение методам их изучения. В настоящее время автором данной статьи преподается курс по выбору «Методы изучения японских иероглифов» студентам старших курсов на кафедре японской филологии факультета восточных языков и международных отношений Бишкекского гуманитарного университета. Курс включает анализ основных проблем изучения иероглифов, обучение стратегиям и методам изучения иероглифов, критериям оценки сложности формы иероглифов, использованию ИТ при изучении и использовании иероглифов и др.

Анализ научной литературы о методах преподавания и изучения иероглифов, а также знакомство с методами преподавания, применяемыми на местах, показывает, что преподаватели не знают результатов научных исследований и разработанных эффективных методов преподавания иероглифов, поэтому пропаганда этих методов необходима. В данной статье описывается разработанный автором метод интегрированного преподавания японской письменности, основанный на сходстве формы знаков катаканы и иероглифов.

2. Сходство между иероглифами и знаками катаканы

Как известно, каждый знак катаканы получен путем выделения части иероглифа, поэтому знаки катаканы и иероглифы содержат общие черты. Преподаватели японского языка обычно рассказывают ученикам о происхождении знаков азбуки катакана, но когда впоследствии начинают преподавание иероглифов, больше не упоминают об их общности со знаками катаканы. Автор проанализировала около 40 используемых в настоящее время учебников по иероглифам, изданных в Японии и других странах с 1992 по 2017 год. В результате выяснилось, что во всех этих учебниках не объясняется связь между формой иероглифов и катаканы. Иными словами, при преподавании иероглифов во многих случаях не используется их сходство со знаками катаканы. Однако автор считает, что сходство между формой иероглифов и катаканы должно использоваться для повышения эффективности преподавания письменности.

武部 (1989:161) приводит примеры иероглифов, имеющих ту же форму, что и знаки катаканы (工

工, 力力, 夕夕, 二二, 口口), а также примеры иероглифов, являющихся комбинацией знаков катаканы (左, 江, 仁, 外, 加, 功, 多, 名, 台, 佐, 伝, 治), и рекомендует именно с них начинать знакомить с иероглифами. Можно согласиться с тем, что такой подход понизит психологический барьер у учащихся в отношении иероглифов.

Автор проанализировала сходство между иероглифами и знаками катаканы и рассмотрела способы использования его при преподавании катаканы и иероглифов. Можно облегчить изучение иероглифов, рассматривая обучение написанию знаков катаканы как подготовительный этап обучения написанию иероглифов. Автор предлагает интегрированный подход к преподаванию черт, катаканы и иероглифов, основанный на связи между ними: { черты → катакана → иероглифы }.

3. Черты иероглифов и знаков катаканы

Катакана содержит одинаковые с иероглифами черты, и правила порядка написания этих знаков одинаковы. Черта - это наименьшая графическая единица знаков катаканы и иероглифов, которая пишется одним прикосновением к бумаге кисти, карандаша или ручки. Fazzioli (1987), а также Задоенко & Хуан (1993) рассматривают 24 вида черт, необходимых и достаточных при написании китайских иероглифов. Автор произвела декомпозицию знаков катаканы и всех иероглифов официального перечня 2136 используемых иероглифов японского языка Дзэёкандзи, чтобы определить входящие в них виды черт. Иными словами, она выделила из каждого знака черты в порядке написания.

Примеры: 女 → { <, 丿, 一 }   夕 → { 丿, フ }

В результате стало ясно, что для написания любого знака катаканы необходимы и достаточны 16 видов черт. Кроме того, в результате декомпозиции иероглифов стало ясно, что для написания всех 2136 иероглифов необходимы и достаточны те же 24 вида черт, которые установили Fazzioli (1987) и Задоенко & Хуан (1993). Стоит отметить, что Международный стандарт кодирования символов The Unicode Standard 10.0.0 от 20.06.2017 (<http://www.unicode.org/charts/PDF/U31C0.pdf>) устанавливает 36 видов черт иероглифов, однако не все они используются в 2136 Дзэёкандзи. Черта 「㇇」 не используется в иероглифах Дзэёкандзи, но используется в катакане. Таким образом, выявлено, что существует 25 видов черт, используемых в катакане и 2136 иероглифах. Эти черты можно разделить на три следующие группы.

в катакане и иероглифах 15 видов

{ 一 | 丨 | 丿 | ㇇ | ㇈ | ㇉ | ㇊ | ㇋ | ㇌ | ㇍ | ㇎ | ㇏ | ㇐ | ㇑ }

только в иероглифах 9 видов

{ ㇒ | ㇓ | ㇔ | ㇕ | ㇖ | ㇗ | ㇘ | ㇙ | ㇚ }

только в катакане 1 вид { ㇛ }

Автор закодировала упомянутые 25 видов черт буквами латинского алфавита от A до Z. При этом старалась подобрать буквы, имеющие сходство с формой соответствующих черт (таблица 1). В таблице также показаны

примеры иероглифов и знаков катаканы, включающих каждую черту. Далее на основе кодов черт было выполнено кодирование знаков катаканы и 2136 иероглифов. Алфавитный код каждого знака стал обозначать порядок написания его черт. Это позволяет не только компактно изобразить порядок написания черт иероглифов в учебниках по иероглифике, но и разработать программное обеспечение для обучения и тестирования знания порядка написания знаков. В рамках предлагаемого подхода к обучению был создан бланк для упражнений в написании черт катаканы и иероглифов (таблица 2).

Для того, чтобы научить студентов правильно писать черты, сначала необходимо объяснить три основных

способа их написания: 止める - завершить написание строки полной остановкой, не изменяя толщину линии (一, |); はらう - завершить написание линии, постепенно отделяя кисть от бумаги и делая линию тонкой (ノ, フ); はねる - завершить написание линии небольшим крючком (L, J).

После этого следует приступить к тренировке написания черт с объяснением того, как пишется каждая черта. Далее можно приступать к тренировке написания знаков катаканы. В таблице 3 представлены примеры декомпозиции знаков катаканы на черты и алфавитные коды знаков катаканы. Декомпозиция делает очевидным порядок написания черт каждого знака.

Таб. 1. 25 видов черт, используемых при написании иероглифов и знаков катаканы

番号	画	アルファベット・コード	含む文字の例	
			漢字	片仮名
1	一	A	一 二 十	サ ナ ニ
2		B	川 十 中	イ エ ト
3	㇀	C	礼 他 包	×
4	㇁	D	代 我 民	×
5	㇂	E	山 出 缶	モ
6	㇃	F	子 予 皮	ア セ ヤ
7	㇄	G	月 力 同	×
8	㇅	H	口 目 国	コ ヨ ロ
9	㇆	J	才 予 到	オ ホ
10	㇇	K	女 巡 災	×
11	㇈	L	火 前 黒	ホ
12	㇉	M	及 延 建	×
13	㇊	N	弓 引 張	×
14	㇋	O	木 火 八	ハ
15	㇌	P	木 八 非	ケ ノ ソ
16	㇍	Q	六 不 黒	ネ シ ホ
17	㇎	R	九 机 風	×
18	㇏	S	立 字 方	ワ ウ
19	㇐	T	氏 長 震	レ ル
20	㇑	U	糸 充 到	ム
21	㇒	V	海 持 孫	ン シ
22	㇓	W	乙 乞 乾	×
23	㇔	Y	又 夕 水	ク フ ラ
24	㇕	Z	乃 奶 秀	×
25	㇖	X	×	へ
合計			24	16

Таб. 2. Фрагмент бланка для упражнений по написанию черт катаканы и иероглифов

1	A	—	—	—									
2	B												
3	C	L	L	L									
4	D	ㇿ	ㇿ	ㇿ									
5	E	L	L	L									
6	F	フ	フ	フ									

Таб. 3. Примеры декомпозиции знаков катаканы на черты и алфавитные коды черт

カタカナ	画				コード	カタカナ	画				コード
ア	フ	丨			FP	ネ	、	フ	丨	、	QYBQ
イ	丨	丨			PB	ノ	丨				P
ウ	、	、	フ		SSY	ハ	丨	ㇿ			PO
エ	—	丨	—		ABA	ヒ	ノ	L			LE
オ	—	丨	丨		AJP	フ	フ				Y
カ	ㇿ	丨			GP	ヘ	ヘ				X
キ	—	—	丨		AAB	ホ	—	丨	ノ	、	AJLQ
ク	ノ	フ			LY	マ	フ	、			FQ
ケ	ノ	—	丨		LAP	ミ	、	、	、		QQQ
コ	ㇿ	—			HA	ム	L	、			UQ
サ	—	丨	丨		ABP	メ	丨	、			PQ
シ	、	、	ノ		QQV	モ	—	—	L		AAE
ス	フ	、			YQ	ヤ	フ	丨			FB
セ	フ	L			FE	ユ	ㇿ	—			HA
ソ	、	丨			QP	ヨ	ㇿ	—	—		HAA

4. Введение в изучение иероглифов

На вводном уроке иероглифики после обучения азбуке катакана сначала рекомендуется объяснить связь между этими двумя системами письменности и перечислить иероглифы, которые имеют ту же форму, что и знаки катаканы. Например, 「口」, 「力」, 「工」 и т.п. Далее следует показать иероглифы, составленные из знаков катаканы, и объяснить их значение:

- горизонтальное расположение (カロ→加, イム→仏, ケケ→竹)
- вертикальное расположение (ニル→元, ハム→公, ウハ→穴, マア→予)
- диагональное расположение (タタ→多, ナヌ→友, タロ→名)
- сложная комбинация (サイヒ→花, ロロロ→品, イニム→伝).

Данный подход дает ученикам почувствовать удовольствие от того, что им до начала изучения уже известны некоторые иероглифы, и снижает психологический барьер перед изучением иероглифов. Подробнее об этом говорится в статье ヴォロビヨフ & ヴォロビヨフ (2017). Указание студентам на сходство знаков азбуки катакана и иероглифов и использование знания катаканы как подготовительной ступени позволяет облегчить изучение иероглифов на начальном этапе. Преподавание иероглифов, при котором были использованы данный интегрированный подход и вышеназванные учебные материалы, было ранее опробовано в Кыргызском национальном университете и показало эффективность.

5. Выводы

Автор проанализировала сходство между формой знаков азбуки катакана и иероглифов и разработала основанный на нем метод интегрированного преподавания японской письменности в порядке от простого к сложному { черты → катакана → иероглифы }. Для этой цели были созданы бланк для упражнений в правильном написании черт иероглифов и таблицы, которые показывают структуру и порядок написания черт знаков. Использо-

вание изложенного в данной статье метода интегрированного преподавания японской письменности должно способствовать формированию у студентов навыка правильного написания черт, знаков катаканы и иероглифов, понижению психологического барьера перед изучением иероглифов и повышению эффективности преподавания японской письменности.

Литература

1. ヴォロビヨフ・ガリーナ, ヴォロビヨフ・ヴィクトル (2017) 「片仮名と漢字の形の類似点を考慮した指導法」『中央アジア諸国日本研究カレンス論文集』32-41. カザフスタン アルマトウイ アル・ファラбикаザフ国立大学. https://tsukuba.repo.nii.ac.jp/?action=repository_uri&item_id=41501&file_id=17&file_no=1
2. 武部良明 (1989) 『漢字の教え方』アルク.
3. Fazzioli E. (1987) *Chinese Calligraphy from Pictograph to Ideogram: The History of 214 Essential Chinese/Japanese Characters*. - Abbeville Press- Publishers, - New York - London.
4. Задоевко Т., Шуин Хуан (1993) *Основы китайского языка: вводный курс*. - М.: Наука.

Дөөлөтбакова Р.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
R.Doolotbakova@mail.ru
r.baimatova@mail.ru

ЮРИСТТИН СҮЙЛӨӨ МАДАНИЯТЫ

КУЛЬТУРА РЕЧИ ЮРИСТА

SPEECH CULTURE OF A LAWYER

Аннотация: Макалада компетенттүүлүктү калыптандырууда тилдин коммуникативдүү ролу каралат. Бул макаланын максаты - студенттер менен кызматташуу, бүгүнкү күндүн кызыкчылыгын канааттандыруу үчүн зарыл болгон окутуунун методологиясын инновациялоо болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: методология, парадигма, концепция, компетенттүүлүк, коммуникативдүү.

Аннотация: В статье рассматривается коммуникативная роль языка в процессе адаптации компетентности. Целью данной статьи является сотрудничество со студентами и инновация методологии обучения в удовлетворение интересов сегодняшнего дня.

Ключевые слова: методология, парадигма, концепция, компетентность, коммуникативный.

Annotation: Communicative role of a language in the process of competence adaptation is considered in this article. Aim of this article is cooperation with students and innovation the methodology of teaching to satisfying interests of nowadays.

Key words: methodology, paradigms, conception, competence, communicative.

Ааламдашуу доорунда кыргыз тилин окутууга методологиялык жактан жаңыча мамиле кылуу, салттуу формада аткарылып келген айрым принциптерди инновациялоо эң маанилүү орунду ээлейт. Мезгил талабына ылайык Болон процессинин (кредит системасы) принциптерин, парадигма концепциясын жетекчиликке алып компетенттүүлүк мамилесине негиздеп олуттуу түрдө жаңылануу кызыкчылыктары коомчулуктун, жана ар бир окутуучунун алдына коюлган, мамлекет тарабынан өкмөттүк токтомдор жана коомдук-социалдык талаптар да болуп саналат.

Ар бир студенттин кесиптик адистигин калыптандыруучу билим берүү касиеттерине көбүрөөк көңүл буруу иштери методологиялык жактан окутуучудан инновациялык чыгармачылыкты талап кылат. Мында окутуучунун жеке адамдык сапаты да маанилүү роль ойнойт, студент менен биргелешип иштешүү - окутуучу менен студенттин ортосундагы мамилени, өз ара бирин экинчиси колдогон чыгармачыл педагогикалык кызматташууну, активдүү диалогду жүзөгө ашыруу негиз болуп берет. Инновациялык мазмунга ээ болгон сабактын жеке методологиялык базасын түзүү менен бирге кыргыз тили сабагы боюнча билим берүү О.С.Иссерс белгилегендей, тилди колдоно билүүнүн бир ык-усулдарына жаңылык кошуп, коммуникативдүү окутуунун негизинде ар бир студенттин жеке дүйнө таанымын өнүктүрүп окутууга басым коет. Окутуучу кыргыз тили сабагында студенттердин жеке дүйнө таанымдын туура калыптануусуна кыз-

мат кылуусу үчүн төмөнкүдөй багыттарда иш алып барууга тийиш:

1. Тил – бул маданият таануунун булагы. «Тил – бул ар бир элдин каны-жаны, тил анын тажрыйбасынын, дүйнө таануусунун, маданиятынын, тарыхынын ашташуусу, акырында, тил улуттун кубанса кубанычы, кайгырса кайгысы жана акыл эси» - деген Ч.Айтматов. Маданиятта доордун бардык көрүнүшү камтылгандыктан, тарыхтын да таржымалы. Кайсы гана элдин тили болбосун ал ошол элдин акыл, сезиминен, туюмунан жаралган кайталангыс маданияты. Маданият – бул адамдардын дүйнө таанымдын жеткен чеги, жүрүм-туруму, улутубуздун жан дүйнөсү дегенди түшүндүрөт. Эне тилде адамдын өзүн-өзү таанып-билүүсү, ой жүгүртүүсү, акыл-эси, улуттук үрп-адаты, ыймандык, адептик жана эстетикалык дөөлөттөрү сакталганын эске алуу менен тил жалпы адамзаттык, улуттук баалуулуктар болуп саналат. Улуттук баалуулуктар, элдик маданий баалуулуктар эне тили менен гана өтөт. Ал баалуулук – жаштардын рухий маданиятын калыптандырат да, табиятка, адамга, жакындарына, өзүнө болгон өз ара катышын туюнтат.

Жогорку окуу жайларындагы юридикалык факультеттерде келечектеги юристтерди, адвокаттарды, сотторду, укук коргоочуларды даярдоо менен айрыкча студенттердин тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу максатында кыргыз тили сабагында юристтин сүйлөө маданиятын үйрөтүү зарыл.

Юристтик кесип жалаң гана нравалык сапаттарды эмес, жалпы билимдерди билүүнүн да жогорку деңгээлин талап кылат. Келечек юристтерди даярдоодо сүйлөө маданияты боюнча билим, көндүм, билгичтиктерин калыптандыруу бул практикалык зарылдык болуп саналат. Кептин коммуникативдик компетенцияга ээ болуу менен туура, так, ачык, орундуу, логикалуу, элестүү, образдуу көркөм сүйлөй билүү – ар бир маданияттуу билимдүү интеллигент адамдын мыкты сапаты катары бааланат. Коммуникативдик компетенция – бул сүйлөшүүнүн максатына жараша түшүнө жана сүйлөй билүү жөндөмдүүлүгү. Коммуникативдик компетенция – бул студенттин мыкты сүйлөөсүн камсыз кылуу, жалпы эле кеп ишмердигин өркүндөтүү. Бул маселенин чечилиши студенттин ой жүгүртүүсү, таанып-билүүсү, сүйлөө чеберчилиги менен тыгыз байланышта болот.

Белгилүү окумуштуу А.Ф. Кони белгилегендей юристтин жалпы билими анын атайын билиминен ар дайым алдыда жүрүүгө тийиш. Юрист көп учурларда конфиденциалдуу маектеш болуп саналат, бул болсо маданияттын эң жогорку деңгээлин талап кылат. Тил – юристтин кесиптик куралы ал аркылуу, айтайын деген оюн так билдирет, ошондуктан юристтин сүйлөө маданияты анын практикалык ишмердүүлүгүндө эң курч жана актуалдуу. Юрист ар бир конкреттүү учурга карата сөздүн туура басымын таап сүйлөп, өз оюн эркин билдирүүсү өзгөчө зарыл. Ошондой эле ар бир юрист укуктук жана нравалык билимдердин пропагандисти болуусу абзел. Себеби, адамдардын тагдыры ошол адвокаттын чечендигине, далил, фактылар менен жүйөлүү сүйлөөсүнө байланыштуу болот.

Сүйлөө маданиятынын коммуникативдик касиеттерине ээ болуу менен эл алдына чыгып туура, так, ачык, орундуу, логикалуу, элестүү эркин сүйлөй билүүсү – ар бир маданияттуу, билимдүү юристтин эң мыкты сапаты катары бааланат. Маданияттуу сүйлөшүүдөн улам коммуникативдик касиеттер калыптана баштайт жана ойдун уккулуктуулугун, жеткиликтүүлүгүн, таасирдүүлүгүн жана ынанымдуулугун арттырып турат. Юристтердин Ата Мекенинин чындыгы атуулу катары билим-тарбия алуусу үчүн да да таасири күчтүү.

2. Тил – бул пикирлешүүнүн маанилүү куралы. Кыргыз тили сабагы аркылуу пикирлешүүгө үйрөнүү, дүйнөлүк билим берүү системасында кеңири жайылган тилдин коммуникативдүү ролун таануу. Сүйлөшүүнүн этикеттерин философиялык жана социологиялык аспектиде үйрөнүү, монологдук жана диалогдук кепте сүйлөшүү принциптерин (сөз сурап сүйлөө, проблема коё билүү, ыгы менен суроо берүү, көз карашын айта билүү, кеп болуп жаткан маселени жетекчиликке алуу менен жеке пикирин айтуу, ойду аргументтештирүү, оюн сунуштоо, «проблемалык кырдаал түзүү» аркылуу айтылчу ойду далилдөө, башкаларын көз карашын сыйлоо, бирок өз пикирин коргоо, ж. б.) окутуу [5,6,7.] боюнча кандайдыр бир мазмундук жаңылануу киргизүү болуп турат.

3. Тил – бул чечендик өнөр. Кыргыз элинде абалтадан эл алдында олтуруп, көрөгөч көсөм калыстыгы менен акыл калчап, акылман ойлорун ортого салып мыкты көркөм сүйлөй билген адамдар жогору бааланган жана алар акылдуу деп эсептелинген. Эл алдында

куюлушкан ыргактар, макал-лакаптар, сөз берметтери, санат сөз, накыл кептер менен шөкөттөлүп, токтоосуз жооп тапкан, импровизатордук өнөрү менен үнү уккулуктуу, сөздөрү мазмундуу чыккан адамды “чечен” деп аташкан. Чечен сөздөр багытталган жакка карата таамай, учкул тизмектеле ыргактуу, ары көркөм, өз сөзүнө жооп бере алгыдай далилдүү, так кесе айтылат. Чечендер ата-бабаларыбыздын кылымдан-кылымга, доордон-доорго көөнөрбөй сакталып келген көркөм дөөлөттөрүн, элдик оозеки чыгармаларын, санжырасын, тарыхын, ата салтын, эне адебин мыкты билген адамдар. Кыргыз элинин сөздү багытталган жакка карата таамай, учкул сүйлөй билген, суроого так, далилдүү жооп таба алган сөзмөр адамдары, кептин бүрүн тандап, түрмөк-түрмөк ыр нөшөрүнө айланткан төкмөлөрү, алп манасчылары болгон. Алардын чечендиги манасчыларда, айтыш өнөрүндө, жыйында, тойлордо бааланган. Эл тили бай, чечен адамдарды, манасчыларды, акындардын айтышын ынтызарлык менен угушкан жана аларды сыйлашкан. Чечендик өнөр ойдун образдуулугун, уккулуктуулугун, жеткиликтүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырып турат

Чечендик өнөр коомдук маанидеги илим жана маданият катары байыркы Египетте, Грецияда, Римде, Ассирио-Вавилониде, Индияда Кытайда, Россияда пайда болгон, байлар балдарын чечендерге окутушуп, чечендик өнөрдү ардактуу кесип, өнөр катары баалашкан. Биздин заманга чейин V кылымда гректерде чечендик өнөрдүн ыкмалары, түрлөрү анын маанисин чечмелөөдө жана ой кортундусун, элге далилдүү жеткире билүү өзгөчөлүктөрү аныкталган. Акылы тунук, сөзгө чебер чечен адамдар бардык эле элдерде мамлекеттик чоң иштерге катышып, чоң сыйлыкка арзышкан.

Ж.Муканбаев: “... Ал ар чечендик менен бирде бирөөлөрдүн куйкасын куруштурса, бирде бирөөлөрдүн төбө чачын тик тургузган. Жети өмүрдү жерге киргизе айткан кептери кеп болгон. Эки бакырды бир тукур кылып, жүйө да чечкен. Алар калыстыкты пир туткан. Ошол калыстыктан аларды шайтан азгыра албаган, шамал оодара албаган. Көздү көзгө чалып, тик сүйлөшчү экен. Жүрөктү оозго капталтып, кабак-каштын ортосунда не бир чиелүү иштерди жандырып таштачу дешет. Чечендер сөз кунун жогору баалашкандыктан, ошол кун үчүн таман астында тапталып калууга да кайыл болушчу экен. Ушундан улам жумурай журт. бүткүл эл аларды: «Баатыр жоодо билинер, чечен доодо билинер»,-деп сыпатташыптыр.(Ж. Муканбаев).

Ал азыркы мезгилде билим берүүнүн концепциясы катары коюлуп жаткан негизги өзөктүү компетенттүлүктүн мазмунунда чагылдырылып, ар бир студентти субъекти катары таануу, б. а. алардын ар биринин өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар экендигин “сезип”, окумуштуулар белгилегендей студенттин жан дүйнөсүндө орун алган сезим-туумдарды өнүктүрүү менен пикирлешүүнүн таанып билүүчүлүк (когнативдүү) касиетин калыптандыруу, же иштиктүү баарлашууга жетишүү [1,2,3.] да болуп саналат. Иштиктүү баарлашуу кыргыз тилиндеги ал башкалардын көз карашын сыйлоо, ал жерде айтылып жаткан ойду билдирүүнүн этикалык жана эстетикалык табиятын таанып билүү жана үйрөтүү болуп саналат. Албетте, жаңычыл маз-

мунга ээ кыргыз тили сабактарында блокторго бөлүнгөн темалар студенттердин билим алуусуна карата ылайыкташтырылып жөнөкөйдөн татаалды карай жайгаштырылган окуу программасы аркылуу окутуу иш чараларында реалдуу чындыкты көркөм, элестүү кабыл алуунун бардык түрүн эстетикалык жактан аңдаштырууга жана аны компетенттүүлүк катары колдонуу аракетин ишке ашырылмачы. Бул азыркы билим берүү системасында анча этибарга алынбай келген текст таануу, текст аркылуу тилдеги “көркөм сөз берметтерин” аңдаштыруу, анын мазмунунда турган асылдыкты, образдуулукту, аруулукту, жагымдуулукту, көрктүүлүктү, ж. б. эстетикалык категорияларды аныктап, аларга суктануу, ырахаттануу, сыяктуу жагымдуу сезим-туюмдарга ээ болуу касиеттерин үйрөтүү милдети турат. Бул багытта кыргыз тилди кыргыз адабияты менен жуурулуштуруп интеграциялап окутуу эң маанилүү болуп саналат.

4. Тил – бул ой жүгүртүү. Тилди кептик ишмердүүлүк катары таануу ар бир студенттин өз алдынча ой жүгүртүүсү боло тургандыгын эске алып, ал ар түрдүү юридикалык көз карашка негизделип окутуу керектигин айкындады. Ал педагогика илиминде өзгөчө проблемалык окутуу багыттарына байланыштырылып келген. М.И.Махмутов мындай окутуунун өзгөчөлүгү төмөнкүлөр экендигин белгилейт:

- инсандын чыгармачыл мүмкүнчүлүгүн өнүктүрүү;
- ар бир инсандын окуу жана таанып билүү ишмердүүлүгүндө өркүндөтүүчү ишмерүүлүктүн дайыма сакталышы;
- чыгармачыл инсандын жөндөмдүүлүгүн жогорку деңгээлде активдешүүсүнө бардык мүмкүнчүлүктөрдүн түзүлүшү; [8.]

М.И.Махмутовдун көз карашынын да проблемалык окутууда сабак толук ийгиликке жетүү үчүн мугалимдин ишмердүүлүгү гана эсепке алынган. Мында проблемалык окутуу инсандын билимге жана көндүмдөргө ээ болушу үчүн мугалим тарабынан проблемалык кырдаалдын түзүлүшүнө көз каранды экендигин көрсөтөт. Мугалимдин проблемалык суроолорду коюусу, инсандын билимди өздөштүрүүгө карата шарттардын түзүлүшү, анда иштелип чыккан илимий табылгалардын орун алышы маанилүү орунду ээлеген.

К.Иманалиевдин “Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши” [4.] жана усулчу окумуштуу Т.Мусамбетовдун “Көркөм чыгармаларды проблемалык окутуу” [9.] деген эмгектерин эске албаганда кыргыз тилин окутууда проблемалык окутуунун ыкмалары инсандарга кыргыз тилинин грамматикасын үйрөтүү иштеринде, тилдик талдоо жүргүзүү аспектилеринде колдонуу менен чектелген.

Азыр кыргыз тилин окутууда жаңы теманы үйрөтүүдө ар бир инсандын кабылдоо мүмкүнчүлүгүнө жараша иштин жүрүшүндө алардын ар бир проблемага жеке көз карашын ой пикирин чагылдырууга милдеттүү. Сабак студенттердин жалпы жана жеке кызыкчылыктарын ойготууга, ар кимисинин өзгөчөлүктөрүнө карата инсандын табиятын таанып-билүүгө, сабактын уюштурулушунда психологиялык абалды, психо-дидактикалык кырдаалды талдоого инновациялык мазмунга жана формага ээ окутуу

багыттарына жетиши керек. Мугалимдин методологиялык жактан инновациялык ишмердүүлүгү да, педагогдун чеберчилиги да мына ушул «проблема» деп аталган кырдаалга ар бир студентке өз көз карашы менен “эркиндик” берүүдө көрүнөт, б. а. студент өз көз карашы менен лексикалык мүмкүнчүлүгүн колдонуп, жеке көз карашын, ой пикирин далилдеп берүүсүнө жараша чечилет. Сабакта жаңы окуу материалын мугалим түзгөн «проблемалык кырдаалга» карата ошол эле мугалимдин жардамы менен жана өз алдынча изденүүсү аркылуу жооп таба алгандыгы, тыянак пикирге келе алгандыгы менен өздөштүрүшкөн болсо, азыр тилди окутууда мугалимдин инновациясы үчүн (методологиялык жактан) төмөнкү ишмердүүлүктүн маанилүү экендиги байкалат:

- Белгилүү бир окуу материалына карата студенттердин жеке таанып-билүү кызыкчылыгын ойготуу;
- Ийгиликке жетишүү үчүн аны аныктоого зарыл болгон тапшырмаларды аткарууга студенттерди кызыктыруу жана андан келип чыккан жеке далилдүү жыйынтыктарга артыкчылык берүү;
- Өз көз карашын, ой пикирин коргоо аркылуу жаңы ачылыштан ырахат алууга, же өз көз карашын далилдеп коргой алганына ыраазы боло турган жагымдуу психологиялык кырдаалдарга ээ кылуу менен билим алууга кызыктыруу;
- адабий тилдин нормасында туура жазууга жана сабаттуу сүйлөөгө, юридикалык түшүнүктөрдү, макал-ылакаптардын, накыл кептердин
- жана фразеологизмдердин маанилеринин түшүндүрө билүү жана кепте колдонуу;

5. Тил – бул руханий мурас. Тил – коомду дүйнөнү таанып-билүүнүн негизги каражаты жана улуттун тарыхын, маданиятын, адабиятын, каада-салтын, нарк-насилини, психологиясын, философиясын ичине камтыган элдин баа жеткис руханий мурасы. Улуу педагог К.Д.Ушинскийдин педагогикалык системасынын идеялары эне тил түшүнүгү менен өзөктөш айкалыштырылган. Ал ар бир адамдын жан дүйнөсүнө Ата Мекенге, элге бардык жакшылыктарга болгон сүйүү сезимин ыроологон эне тилдин – бул улуу кенчтин негизинде тарбия берүү түзүлүшү керек деп аныктаган. Элдердин тили тарыхтан да мурда башталып, эч качан соолубаган мыкты нерсе болот жана аны дүйнөнүн бардык гүлдөрүн түбөлүккө кайрадан бажырайтып ача берет. Бүткүл эл жана анын Ата Мекени тил менен шыктанат адамдын кээде каардуу Ата Мекенине болгон сүйүүсүн бийик айтуучу терең, толук ойлору жана сезимдери, табияттын үнү эне тилдеги ырларда, элдик акындардын оозундагы обон-күүлөрдө ачык айтылат. Бирок элдик тилдин ачык жаркын тереңинен өлкөнүн бир эле табияты чагылдырылбастан, элдин рухий жашоо-турмушунун бүткүл тарыхы чагылдырылат. К.Д.Ушинский: “Элдин мууну биринин артынан бири келет, бирок ар муундун жашоосунун натыйжасы тилинде – урпактарга болгон мурасында калат. Рухий жашоосунун бүткүл изин эл элдик сөздөрүндө аяр сактайт. Эне тили – улуу педагог”- деген. Ал элдик чыгармалардын мазмунундагы жана тилиндеги

элдик тарбия идеалдарына өзгөчө көңүл бурган. “Биздин азыр сүйлөп жаткан сөзүбүздүн терең мазмунун, өлчөнүп бүтпөс байлыгын да ошол эл түзгөн. Энде эң мыкты таамай айтылган сөздөр, терең мазмундуу накыл кептер бар. Алардын мазмуну азыркы илимпоз филологдорду да, философторду да, ар бир адамды да таң калтырып, тамшантат”. [10.]

Ал мурастардын жаралышы, гүлдөп өнүгүшү менен кыйла кылымдарды басып, азыркы биздин күндөргө чейин сакталып жеткендигине себепкер үзүрлүү, түбөлүктүү тил эмгеги. Тил менен эмгектин өмүрү түбөлүктүү тынымсыз өнүгө бере турган теңдеш жок курч курал болуп саналат. Окумуштуу В.В. Радловдун «Кыргыз ар дайым мүдүрүлбөй, такалбай шар сүйлөйт, өзүлөрүнүн оюн так жана ачык айтып, сулуулукту берет. А түгүл жөн сүйлөгөндө да алардын сөзүндө ыргакташкан өлчөм бар экендиги байкалат. Ошентип айтылган сөз биринин артынан ыр жана куплет сыяктуу куюлушуп турат да, ыр сыяктуу таасир берет» - деп айтканы далилдеп турат. Кыргыз элинин кара кылды как жарган калыс таасирдүү таамай айтылган сөздөрү жоолашкан элдердин чыр-чатагын токтоткон, аларды ынтымакташтырып элдештирген учурларын тарых тастыктайт.

Адабияттар

1. Дейк Т. А. *Язык. Познание. Коммуникация.* – М.: Прогресс, 1989, С. 21- 67– 307.
2. Добренькова Е.В. *Образование как социальный институт и дискурс. Социология власти.* – 2006, № 5, С.141-146.
3. Дьякова Е.Ю. *Дискурсивные стратегии образовательного дискурса. Язык, коммуникация и социальная среда.* – Воронеж: ВГУ, 2006. С.139 -148.
4. Иманашев К. *Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши.* – Ф.: Мектеп, 1981, - 144 б.
5. Кашкин В.И. *Введение в теорию коммуникации.* – Воронеж: ВГУ, 2003, С.16- 48. – 328.
5. Карасик В.И. *Языковой кург: личность, концепты, дискурс.* – Волгоград: Перемена, 2004, С. 23-76. – 390.
6. Ключев Е.Ф. *Речевая коммуникация: Учебное пособия для университетов и вузов.* –М.: Изд-во ПРООР, 1998. – 224с.
7. Иссерс О.С. *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи.* – М.: Ком Книга, 2006, С.52-106. – 288.
8. Махмутов М.И. *Проблемное обучение.* - М. 1975, 10-84 с.
9. Мусамбетов Т. *Көркөм чыгармаларды проблемалык окутуу.* – Ф., 1990, - 51 б.
10. К.Д. Ушинский. *Педагогические сочинения.* - М., 1988. т.2. -311 с.

УДК:371.3;796.799

Иманалиев Т.Т. Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта г.Бишкек.
Макиевский И.М., Тынаев А.С.
Бишкекский гуманитарный университет имени К.Карасаева.

НАУЧЕНИЕ МЕТОДОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ПРОЯВЛЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ СКОРОСТИ НА ПОВЫШЕНИЕ ИНТЕГРАЛЬНОЙ БЫСТРОТЫ КАК МОТОРНОГО КОМПОНЕНТА В ЦИКЛИЧЕСКИХ ЛОКОМОЦИЯХ У ФУТБОЛИСТОВ БГУ

ИНТЕГРАЛДЫК ЫЛДАМДЫКТЫН ЖОГОРУЛАШЫНА ТҮРДҮҮ ФОРМАДАГЫ ЫЛДАМДЫКТЫН ТААСИРИ БГУнун ФУТБОЛИСТТЕРИНДЕ ЦИКЛДЫК КЫЙМЫЛДАГЫ МОТОРДУН КОМПОНЕНТТЕРИНИН ЫКМАЛАРЫН ҮЙРӨТҮҮ

THE EFFECT OF THE MANIFESTATION OF VARIOUS FORM OF SPEED ON THE INCREASE OF INTEGRAL SPEED AS AN ENGINE COMPONENT IN CYCLIC LOMOTION IN FOOTBALL PLAYERS BGU

Аннотация: От того насколько хорошо в футболе игрок владеет своим двигательным аппаратом и как высоко у него развиты двигательные способности, зависит быстрота, точность и своевременность выполнения технического приема. Быстрота футболиста имеет свои особенности и не может быть сравнима с её проявлением в каком-либо другом виде спорта. Актуальность данной проблемы побудили авторов предпринять исследование особенностей проявления быстроты в циклических локомоциях футболистов. Исследования проводились на студенческих сборных командах факультетов БГУ.

Ключевые слова: футбол -спортивная игра, циклические движения, физические качества, быстрота, простая реакция, сложная реакция, методические рекомендации, средства, методы, скорость движений, отдых, результаты, выводы.

Аннотация: Футболдо техникалык ыкманы тез, туура жана өз учурунда кыймыл аппаратын канчалык башкара ала турганын, анын кыймыл сапаттары канчалык жогорку деңгээлде өнүккөндүгүнөн көз каранды. Футболчунун тездик сапаты өзүнүн бир өзгөчөлүктөрүнө ээ жана анын футболдогу көрүнүшүн бөлөк спорттун түрүндөгү көрүнүшү менен эч кандай салыштырып болбойт. Бул көйгөйдүн актуалдуулугу, футболчулардын циклдик локомоцияларында тездиктин көрүнүш өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө авторлорго түрткү берди.

Изилдөөлөр БГУнун факультеттеринин курама командаларынын студенттери менен жүргүзүлдү.

Түйүндүү сөздөр: футбол, спорттук оюн, туруктуу кыймылдар, физикалык сапаттар, тездик, жөнөкөй реакция, татаал реакция, методикалык жоболор, каражаттар, ыкмалар, кыймыл ылдамдыгы, эс алуу, жыйынтыгы, корутундусу.

Abstract: On how well football(cyclic sport) player owns his motor apparatus, and how high he developed motor skills, the speed depends on the accuracy and timelines of the reception. Rapidity of footballer has own characteristics, and may not be comparable

to its manifestation in any other sport. The relevance of this issue prompted the authors to undertake a study of features displays speed in players cyclic locomotions. Studies were carried out on national teams BHU.

Keywords: *football sport game, cyclical movement, physical qualities, rapidity, simple reaction, complex reaction, guidelines, facilities, methods, movements speed, recreation, results, conclusions.*

В настоящее время все больше расширяется и углубляется круг двигательных задач, которые приходится решать футболистам в процессе игровой деятельности. От того, насколько хорошо игрок владеет своим двигательным аппаратом и как высоко у него развиты двигательные способности, зависит быстрота, точность и своевременность выполнения технического приема. В экстремальных условиях современного матча футболисту приходится совершать действия, которые позволили бы ему как выиграть пространство и время у соперника при игре без мяча («открывание», игра на перехват и т.д.), так и соразмерить свои действия с мячом в соответствии с правильным решением возникающих тактических задач, т.е. футболист должен уметь не только быстро бегать, умело обращаться с мячом, но и правильно мыслить.

Быстрота как двигательное качество есть комплекс функциональных свойств, определяющих скоростные возможности человека. Уровень развития быстроты определяет успех во многих видах деятельности и в большинстве видов спорта.

Быстрота может проявляться в форме: 1) двигательных реакций на зрительные, слуховые и тактильные раздражители; 2) импульсивности (резкости) движений и их быстрого начала; 3) частоты движений; 4) комплексного выражения быстроты. Между всеми этими формами проявления быстроты имеется связь, но нет прямой зависимости.

Быстрота - одно из наименее генерализированных качеств. Следовательно, основным условием развития быстроты является овладение совершенной техникой конкретного двигательного действия.

Быстрота как способность к двигательным реакциям на определенные раздражители включает в себя простые и сложные реакции.

Простые реакции выражаются в ответе заданным движением на заранее известный сигнал.

В сложных реакциях различают реакцию на движущийся объект и реакцию с выбором. Реакция на движущийся объект в занятиях физической культурой и спортом чаще всего встречается в подвижных и спортивных играх. Быстрота реакции на движущийся объект (снаряд, противник, партнер) зависит от времени, за которое человек сумеет увидеть объект, оценить направление и скорость его движения, выбрать план действия и осуществить намеченное действие. Для развития быстроты реакции на движущийся объект следует: а) постепенно увеличивать скорость движения предмета; б) повышать внезапность его проявления; в) уменьшать размеры движущегося предмета; г) сокращать дистанцию между предметом и упражняющимся. Одним из средств развития этого качества может быть игра в баскетбол, футбол или ручной мяч с мячами меньшего размера, чем обычные.

К реакциям с выбором относятся такие действия, в которых необходимо быстро реагировать в соответствии с особенностями сложившейся ситуации (например, реакции фехтовальщика, боксера, борца, баскетболиста, футболиста в ответ на действия противника).

В реакции с выбором выделяют две фазы: позотоническую, выражающуюся в перераспределении мышечного тонуса (в изменении позы), и фазу собственного движения.

Для развития быстроты реакции с выбором следует: а) постепенно усложнять условия, сопутствующие выполнимым движениям; б) усложнять характер ответных действий; в) развивать способность предугадывать действия противника, как бы опережать их начало, т.е. реагировать не столько на движения противника или партнера, сколько на их подготовительные и позотонические фазы.

Степень развития быстроты реакции определяется путем измерения скорости движения в ответ на определенный сигнал реакциометрами различной конструкции.

Внимание занимающихся должно быть сосредоточено на движениях, которые следует выполнять, а не на ожидаемом сигнале.

Вторая форма проявления быстроты - импульсивность (резкость) движений и их быстрое начало - находится на грани быстроты и силы. Если движение выполняется с высокой скоростью незагруженной или незначительно загруженной конечностью (например, в фехтовании, в боксе), оно относится к быстроте; если оно связано с перемещением всего тела (например, в отталкивании при прыжке), выполняется конечностью, отягощенной дополнительным весом (например, в метаниях), или при наличии сопротивления противника (например, в борьбе), это двигательное качество относится к силе.

Степень развития импульсивности (резкости) движений определяется по скорости выполнения однократного движения в сложном действии (например, отталкивания в прыжках, движения плечевого пояса и руки в метаниях).

Методические рекомендации для развития импульсивности (резкости) и быстрого начала движений сводятся к следующим положениям:

1) Применять ациклические физические упражнения скоростно-силового характера, в которых движения выполняются в условиях, способствующих повышению их скорости за счет уменьшения используемого отягощения (метание облегченных снарядов) или оказания помощи (вставание с приседа с помощью и др.);

2) Применять стартовые упражнения в беге на короткие дистанции;

3) Использовать упражнения в беге на очень короткие дистанции (20-30 м) со старта и «с ходу»;

4) Развивать способность к произвольному ослаблению мышц;

Третья форма проявления быстроты - частота (или темп) движений - характеризуется количеством повторяющихся движений в единицу времени.

Частота движений определяется по количеству движений за установленное время незагруженной конечностью (конечностями) или туловищем в границах некоторой амплитуды.

Методические рекомендации для развития частоты движения сводятся к следующим положениям:

1) Выполнять циклические физические упражнения в облегченных условиях (преодоление дистанции за лидером, бег под уклон и др.);

2) Сокращать размах движений и постепенно увеличивать его, не снижая темпа;

3) Стимулировать повышение темпа с помощью команды, звуколидера или светолидера;

4) Повторять упражнения до первых признаков утомления.

Четвертая форма быстроты - в ее комплексном выражении - проявляется способности преодолевать наименьший отрезок времени коротких дистанции в циклических спортивных упражнениях. Эта форма проявления быстроты состоит из трех фаз: а) начало движения; б) разгона (увеличение скорости); в) сохранение скорости (относительной стабилизации).

Иными словами, быстрота футболиста имеет свои особенности и не может быть сравнима с ее проявлениями в каком либо другом виде спорта.

практическое значение и актуальность данной проблемы побудили нас предпринять исследования особенностей проявления быстроты у футболистов.

Таким образом, фиксируется отдельно время старта и время пробегания любого по длине и конфигурация отрезка. В том случае, когда испытуемый бежит по прямой, определяется скорость стартового разгона, абсолютная и дистанционная скорость футболиста. Когда же движение выполняется с изменением направления - в начале с мячом, а затем без мяча, определяется специальная скорость футболистов.

В исследованиях приняты участие футболисты факультетских команд второразрядников всего свыше 45 студентов. В период исследований регистрировались: а) время реакции на простой и сложный раздражитель; б) время бега на 14 м с места и с хода; в) время бега на 50 м с места, с регистрацией времени на каждом 10 - метровом отрезке; г) время челночного бега и бега по зигзагу на 15 м; д) время бега на 15 м с мячом, с обводкой стоек, расположенных друг от друга в трех метрах; е) время бега на 15 м, с ударом мячом в цель через каждые 5 м.

В результате исследований было обнаружено, что интегральная быстрота футболиста складывается из:

1) скорости простой зрительно-двигательной реакции; 2) скорости сложной зрительно-двигательной реакции; 3) скорости стартового разгона; 4) дистанционной скорости; 5) скорости рывково-тормозных движений; 6) скорости выполнения технического приема; 7) скорости переключения от одного действия к другому.

Корреляционный анализ показал, что эти различные формы проявления скорости, составляющие

интегральную быстроту футболистов, относительно независимы друг от друга.

в результате исследований оказалось, что между скоростью простой и сложной зрительно-двигательной реакциями и "чистым" временем бега на коротких отрезках, специфических для футболистов (5-15м), наблюдается стойкая отрицательная взаимосвязь с коэффициентом корреляции $r = -0,500$. Таким образом, чем быстрее футболист начинает движение, тем он хуже пробегает отрезок и наоборот, а это в свою очередь представляет определенный интерес в вопросе методики тренировки футболистов.

В частности, более быстрое начало движения (улучшение старта) можно ассоциировать с отработкой систем сенсорной коррекции, а более медленное начало - с построением двигательного акта, постепенного его совершенствования.

Когда футболист нацелен на то, чтобы как можно быстрее уйти с места, то его двигательная программа настроена именно на это действие, а сойдя с места, футболист должен перестроить предыдущую программу на совершенно новую, связанную с передвижением в пространстве.

Мы пришли к выводу, что минимальное время, за которое футболист может уйти с места, равняется 0,4 с. Эта величина была получена, когда футболисту предлагалось по световому сигналу как можно быстрее спрыгнуть с контактной площадки. Результаты укладывались в 0,38-0,39 с. В другом случае исследовалось время отрыва ноги от контактной площадки (проводка) при ударе по мячу без разбега. Этот результат укладывается в 0,36-0,37 с. Поскольку эти действия по своей координационной структуре намного легче, чем старт футболиста с места, да ещё в заранее неизвестном направлении, то можно считать, что результат в 0,4 с является минимальным для нашей специализации и меньший результат будет указывать на то, что футболист среагировал не на ситуацию, а угадал начало движения, что в практике имеет тоже немаловажное значение.

Исходя из выше изложенного для развития быстроты в улучшении моторного компонента в циклических локомоциях включают в себя все, что было изложено по поводу развития скорости простой реакции, импульсивности и частоты движений. Кроме того, в специализированных занятиях спортом (в спортивной тренировке) следует руководствоваться следующими положениями:

1) средством развития быстроты в комплексном проявлении является главным образом избранный циклический вид спорта (в данном случае футбол);

2) скорость движений в повторном методе должна составлять 80-85% от максимальной;

3) делать перерывы для отдыха между повторениями (3-10 мин.), что дает возможность снизить частоту дыхания почти до нормы и вместе с тем сохранить возбуждение от предыдущего упражнения (частота дыхания на протяжении занятия постепенно увеличивается);

4) односторонние тренировочные занятия, направленные на развитие быстроты, могут привести к перенапряжению и перетренировке, в связи с неизбежным натуживанием они предъявляют высо-

кие требования к деятельности сердечно сосудистой системы. В качестве контрольного упражнения для определения быстроты как комплексного качества применяется бег на 30-50 м со старта и "с ходу".

С той целью применяется такие физические упражнения, в которых быстрота проявляется в вариативных условиях (подвижные и спортивные игры, метания, прыжки и другие сложно-координированные динамические упражнения). Кроме того, необходимо систематически варьировать применяемые усилия и условия, сопутствующие занятиям.

В футболе, как известно, очень часто встречаются сложные ситуации, при которых игрок должен оценить ситуацию, принять решение и только после этого начать движение. Результаты исследования показывают, что в этом случае футболист затрачивает от 0,7 до 0,9 с. Это связано с тем, что в данном случае футболист, как правило, должен среагировать на движущийся объект (мяч, противник, партнер). И только после этого выбрать характер действий. А известно, что если время реакции на движущийся объект принять за 100%, то около 70% из него падает на глазодвигательные операции. Таким образом, в данной ситуации основное значение приобретает умение увидеть объект, движущийся объект с большой скоростью. Однако, если учесть, что реакция с выбором в лабораторных условиях занимает у футболистов 0.25-0.35 с, а время ухода в сложной ситуации до 0.9 с, то, следовательно, моторный компонент составляет от 0.5 до 0.65 с. Отсюда следует, что улучшение времени моторного компонента, т.е. скорость ухода с места, во многом будет зависеть от "взрывной

силы" мышц ног. Приведенные данные говорят о том, что там, где требуется проявление максимума силы в минимальный промежуток времени, футболист не в состоянии это сделать. Все это свидетельствует о том, что в футболе работают над скоростью вообще, не выделяя специфических проявление быстроты и не тренируя их отдельно. В футболе именно быстрое начало движения определяет успех конечного действия, поэтому чем быстрее игрок уходит с места, тем быстрее он сможет прийти к мячу, выбрать удобную позицию, "оторваться" от соперника или прикрыть его. Вывод: если это учесть, то можно прийти к такому выводу, что скоростные качества наших футболистов не отвечают современным требованиям.

Литература

1. Дьячков В.М "Совершенствование технического мастерства спортсменов" - М.: ФИС, 1987.
2. Костин А.А Психологические основы программированного обучения двигательным умениям и навыкам. -М.: Колос, 1989.
3. Теория и методика физического воспитания. / Под общей редакцией Л.П. Матвеева, А.Д. Новикова. -М.: ФИС, 1976.
4. Верхашанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. -М.: ФИС, 1988.
5. Жданович Л.Н. В сборнике: научно-методические основы спортсменов высокого класса. -Киев. КГИФК, 1990.
6. Годик. М.А. Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок. -М.: ФИС, 1980.
7. Физическая работоспособность человека в тестах международной биологической программы. Физическая работоспособность человека. -Новосибирск, 1970.

САБАКТЫН ИШТЕЛМЕСИ

РАЗРАБОТКА ПРЕДМЕТА

DEVELOPMENT OF THE SUBJECT

Аннотация: *Сабактын бул иштелмеси мектепти кыргыз тилинде бүтүрүп келген топтор үчүн иштелип чыгып, анда мамлекеттик тилди окутуунун инновациялык - интерактивдүү ык-усулдары пайдаланылды.*

Түйүндүү сөздөр: *грамматика, лексика, көркөм, сүйлөө кеби, логикалык ой жүгүртүү, искусство, залкар, ички сезим, жебе, пазыл, алфавиттик карта.*

Аннотация: *Данная разработка предмета была рассчитана на выпускников окончивших школу с кыргызским языком обучения с применением инновационно-интерактивных методов государственного языка.*

Ключевые слова: *грамматика, лексика, художественный, разговорная речь, логическое мышление, выдающихся, внутреннее чувство, лук, пазыл, алфавитная карта и т.д.*

Annotation: *This development of the subject was designed for graduates graduating from the school with the Kyrgyz language of instruction with the preference of innovative interactive methods of the state language*

Key words: *grammar, vocabulary, artistic, colloquial speech, logical thinking, outstanding, internal feelings, onions, puzzle, alphabetical map*

Сабактын темасы: Сырдык сөздөр жана алардын түрлөрү (**грамматикалык материал**) жана Сүймөнкул Чокморов (**лексикалык материал**)

Сабактын максаты:

1. Сабактын билим берүүчүлүк максаты: Сырдык сөздөр жана анын түрлөрү боюнча түшүнүк алышат. Сырдык сөздүн биздин жашоубузда кандай ыкмада колдонулуп жана көркөм чыгармалардын көркөмдүүлүгүн арттырууда кандай кызмат аткарырын билишет

2. Сабактын өркүндөтүү, өнүктүрүүчүлүк максаты: Сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдүн маани-маңызын түшүнүшөт, ой-идея ойготушат жана сүйлөө кебин өстүрүшөт. Көркөм айтууга көнүгүшөт. Техникалык каражаттарды колдонуу менен логикалык ойлоосу өнүгөт, өсөт.

3. Сабактын тарбия берүүчүлүк максаты: патриоттуулукка, адилеттүүлүккө, боорукерликке, искусствону баалап-барктоого, ага аяр мамиле жасоого тарбияланышат.

Сабактын тиби: Үйрөнгөн билимдерин жана билгичтиктерин андан ары өркүндөтүү сабагы

Сабактын жабдылышы: Сабакка байланыштуу портреттер, видео, слайд, музыка, китептер, ноутбук

Сабактын жүрүшү: Сабактын сценарийи. (**Уюштуруу**)

Окутуучу: Саламатсыздарбы, маанайыңар кандай? Сабакка бардыгыңар катышып жатканыңарга абдан кубанычтамын. Демек, өтүлгөн теманы бышыктап алалы. Табыш-тууранды сөздөр алардын бөлүнүштөрү. Бул грамматикалык тема. Ал эми, лек-

сикалык темабыз: Кыргыз балетинин жүзү-Бүбүсара Бейшеналиева.

Дабыш туранды, элес туранды, сезим туранды болуп бөлүнөрүн силер жакшы билесиңер жана көркөм чыгарманын да көркөмдүүлүгүн арттырары бизге белгилүү. Бул оюбузду кантип далилдеп алабыз. (**А. Студенттер жаттаган ырларынан айтышат, тууранды сөздөрдү тексттен табышат маанисин түшүндүрүшөт.**)

Окутуучу: Абдан жакшы. Мен Силерден дагы бир жакшы нерсени билгим келип жатат. (**Б. Ар түрдүү сүрөттөрдү таратам, алар ошого жараша сезим туранды сөздөргө сүйлөм түзүшөт.**) Колуңарга тийген ар түрдүү сүрөттөргө карата жакшылап ойлонуп, сезим туранды сөздөргө карата сүйлөм түзгүлөчү. (**Берилген тапшырмага карата жооп алам.**)

Окутуучу жооп алгандан кийин Ч.Айтматовдун жана Т.Касымбековдун чыгармаларынын үзүндү таратат, алар интонация менен окуганга аракетенишет жана туранды сөздөрдү табуу менен тексттеги маанисин чечмелешет.

1-текст. “Кырсык болду! Күтпөгөн кырсык болду!”-дешип ызы-чуу түшүп чакырышат. Кылмерген кандай кыямат болуп кетти деп барса, кыз өзүнүн мурда сөз бекиткен жигити менен качып кетиптир.

Ушул сөз айтылаар замат ачык асман алай-дүлөй түн түшүп, бороон согулуп, жай ордуна кыш келгендей бурганак болот. Кылмерген үн чыгарбайт, каны качып кубарып, ордунан жылбай, ок тийгендей отуруп калат.

Ч.Айтматов “Тоолор кулаганда” романы

2-текст. “Бирок маал-маалы менен күркүрөп-шаркырап поезд өткөндө бүткөн бою бир силкинип,

анан майда калтырап барып басылат да, түлкү ого бетер жыйрыла жатат. Коркуп жүрүп издегени өчөшкөнсүп жолукпады. Аңгыча тык токтоду, капилет бир-демеге кептелгендей эки колун серейте бооруна алып, чокчоюп отура калды.

Ч.Айтматов “Кылым карыткан бир күн”

3-текст. “Бир аздан соң теребел кулак-мурун кескендей жым-жырт болду да калды, эми эле дүңгүрөп кулак-мээни жеп жаткан добулбастар, жаң-жун үн, жасоол башынын бакылдаганы, шамалга делбиреген туулар-баары бир паста жок болду. Кеберсиген кең талаада эрбейип жалгыз Алтун калды. Колунда бала. Ээн жер, эрме чөл.

Ч.Айтматов “Чынгызхандын ак булуту”

4-текст. “Мына көргөнү эрбең-сербең ушул болду. Поезд Боранлыдан небак узап, алыстап узап кеткенден кийин да, Абуталиптин көз алдында ушу көргөнү тартылып келе берди. Кар эбак жаап кирген, баардыгы ыраакта, алыста калды, бирок Абуталип үчүн мезгил так ошо өзүнө кымбат, өмүрүнөн да артык көргөн үч адам турган жерге токтоду да калды.

Ч.Айтматов “Чынгызхандын ак булуту”

5-текст. “Күн кечтеп калган эле. Бактардын башында кандайдыр бир чымчык чыйт-чыйт деп сайрап, пыр-р этип шактан-шакка учуп жүрөт. Жолбун жел бариктерди акырын шыбыратып, кайта дым болуп жоголуп кетет. Ава дагы эле күндүн табы жыттанат. Нүзүп кыбыланы карады.

Т.Касымбеков “Сынган кылыч”

6-текст. “Кылкылдаган гүлдөрдү жай ыргап жыпарын авага сээп жүргөн жумшак жел... Сыпаа жел... Ана туугандарынын көздөрү... Ана... Булар Нүзүптү эзди. Жүрөгү тыз-тыз тилинди. Акырын сызылып, качанкы өлгөн энесинин көкүрөк жытын эстеп алган жетимдей каңырыгы түтөп кетти. Эй, көздөн жаш чыкса даарат бузулат! Ал капилет келе калган жашык сезимин силкип таштады.

Т.Касымбеков “Сынган кылыч”

7-текст. “Ал сеждеге баш койду. Ошол учурда чөп шырт-шырт деди. Билди ким келатканын билди. Дүрүлдөп эти жыйрылды. Бирок, жүрөгү козголгон жок, аны акылдын күчү, эрктин күчү бек кармап турду... Шырт...Шырт...

Т.Касымбеков “Сынган кылыч”

8-текст. “Айзада макул болгонсуп күлүп койду. Алар көпкө унчугушпай калышты. Түн бара-бара салкын тартып, чөптөр нымдалыша баштады. Күү-күү, шау-шау, пара бир кунунда тынымсыз жүгүрүп жатты. Ай кыйгач кетип, суу үстүндөгү ак жыландай ийренденип жаткан шоола өчүп, суу каралжынданып агымы көзгө илешпей, шырып-шырып эткен гана шыбырт угулуп калды.

Т.Касымбеков “Сынган кылыч”

Окутуучу: Азаматсыңар, грамматикалык теманы жакшы өздөштүрүпсүңөр, эми лексикалык тема боюнча. Силер бул балерина жөнүндө маалыматыңар абдан мол болуш керек. Анткени кыргыз искусствосуна өзүнүн өчпөй турган изин салып кеткен улуу инсандарыбыздын бири. Азыр болсо **слайд боюнча көнүгүүлөрдү иштейли.**

(Б.Бейшеналиева тууралуу слайд көрсөтүлөт, анын негизинде студенттер өздөрүнүн билген маалыматтары жөнүндө айтып кетишет жана төмөндөгүдөй көнүгүүлөр иштелет.)

А. Суруолорго жооп жазгыла.

1. Кыргыздын кооз жерлери, андагы арча-карагайлар менен Б.Бейшеналиеванын кандай байланыштары бар?

2. 1948–49-жылдары чыгаан бийчи кимден бий чеберчилигин үйрөнгөн?

3. 1954-жылы ал кандай ардактуу наамды алган?

4. Кандай белгилүү ролдорду аткарган?

5. Ойногон кайсы балети дүйнөлүк аренага чейин жеткен?

Б. Кашаанын ичиндеги сөздөрдү бош жерлерге койгула.

(1973-жылы, селкинчек, даңктаган, 10-майда, профессионалдык, даңкын)

1. Б.Бейшеналиева кыргыз балет өнөрүн ..... , ... көп жерге чыгарган.

2. Ал узакка созулган катуу оорудан кийин ..... , ... каза болгон.

3. Анын эң алгачы “.....” балетинде бийлегени ..... деңгээлдеги бийчи экенин көрсөткөн.

В. Жебинин жардамы менен сөздөрдү байланыштыр.

<i>арча</i>	<i>балерина</i>
<i>Зайнура</i>	<i>өмүр</i>
<i>Бубусара</i>	<i>жашыл</i>
<i>Кыргыз географиясынын узун</i>	<i>алгачы образ</i>
	<i>баштоочусу</i>

Жаңы тема

Окутуучу: Абдан жакшы, өтүлгөн грамматикалык, лексикалык сабактар жакшы эсиңерде калыптыр. Эми, жаңы теманы өтөөрдөн мурун мен бүгүнкү күндүн өзүнө токтолуп кетким келип жатат. 12-декабрь биздин улуу жазуучубуз Ч.Айтматовдун туулган күнү, ошону менен бирге бул күнү кыргыздын дагы бир чыгаан уулу, залкар, жаңычыл акын А.Осмонов бул дүйнө менен кош айтышкан күн. Анан калса бул күнү биз кыргыз искусствосунун жылдыздары Б.Бейшеналива, С.Чокморов жөнүндө кеп кылып отурган күн. Демек, бул залкарлар быйылкы биздин мамлекетти бекемдөө жылына өздөрүнүн алдын-ала салымдарын кошуп кеткен инсандар. Аны да эстен чыгарбашыбыз керек. Анткени өлгөндөр баркталмайын тирүүлөр даңкталбайт деген кеп бар эмеспи.

Бүгүнкү 12-декабрь адабият күнү. Ушул күнү өтүлө турган грамматикалык темабыз **”Сырдык сөздөр жана алардын түрлөрү”** болсо, лексикалык материалдан **”С. Чокморов”**.

Алгач режиссер Болот Шамшиев тарткан “Ысык-Көлдүн кызгалдактары” аттуу кинофильмден алынган үзүндүгө көңүлүңүздөрдү бурсак. **(Үзүндүдөн баш каарман Карабалтанын (С.Чокморов) “Темиртас” аттуу ырын угузам)**

Окутуучу: Бул кинофильмде баш каарман Карабалтаны коштоо иретинде айтылган үндөр менен бирдикте, баш каарманды ойногон С.Чокморовду көрдүңүздөр. Кандай үндөр коштолду? **(Студенттерден жооп алынат)**

Окутуучу: Туура, силер туура байкап, угупсуңар. Каармандын нары жагында адамдын ички сезимин билдирип, коштоо иретинде айтылган сөздөр-булар сырдык сөздөр.

Кичине лирикалык чегинүү жасайлы, залкар акын А.Осмоновдун төмөндөгү ыры эске түшүп жатат.

Эх, чиркин биздин күндөр кандай татуу,
Бүгүндөн эртеңкибиз ырахаттуу,
Ушундай сонун күндө көз жумгандар,
Байкачы, кандай гана аянычтуу
Аттиң ай, кандай гана аянычтуу-

демекчи, бул ыр саптарында да силер байкаган “**эх, анттиң ай**” деген сырдык сөздөр кездешип, адамдын ички сезиминдеги өкүнүүнү билдирип жатат. Деги эле “сырдык” деген сөздүн лексикалык маанисине токтолсок бул-сыр, адамдын ички дүйнөсүнө катылган, эч кимге айтпай турган купья сезими. Ал эми, –**лык** мүчөсүнүн жардамы менен жасалган бул сөздө адам баласынын ички сезими кандайдыр бир себептер менен сыртка чыккан учурлар кездешери билинет. Маанай жакшы болгондо, кайгырганда, санаркаганда, таарынганда, экинчи адамга ички эмоционалдык сезиминди билдиргенде жана айбанаттарга карата мамилени көрсөткөндө бул сыр сыртка өзүнөн өзү чыгаары белгилүү болду.

Негизинен сырдык сөздөр адамдын эмоциялык ички сезими менен айтылган жана айбанаттарга карата болгон буйрук, эрктик мамилени билдирген сөздөр сырдык сөздөр деп аталат. Адамдын ички эмоциясынын сырка чыгарууда ар түрдүү болот. Маселен, бир учурда кейүү, өкүнүү, сүйүнүү, кай бирде үндөө, коштоо иретинде, кээ бирде болсо, айбанаттарды чакыруу, буйрук берүү маанисинде колдонуп калышы мүмкүн. Ошондуктан сырдык сөздөр маанисине карата үчкө бөлүнөт:

1. Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр

М: Кап, сен кайда кеттиң? (өкүнүүнү билдирген сырдык сөз)

Оо, кокуй ой, сен белең. (таң калууну билдирген сырдык сөз)

2. Айбанатка карата айтылуучу сырдык сөздөр

М: Актөш кайда кеткен, ме-ме, күчү-күчү. (чакырыкты билдирген сырдык сөз)

Чү-чү, караган сайын кашан тартып баратасың да. (айдоо билдирген сырдык сөз)

3. Турмуш тиричиликке колдонулуучу сырдык сөздөр

М. Мен сенден мындайды күткөн эмес элем, кайыр, мени күтпө! (таарынууну билдирген сырдык сөз)

Бали! Абдан жакшы иштедиңер. (коштоо, шышкак берүүнү билдирген сырдык сөз)

Алардын **ураасы** аянтты дүңгүрөттү.

Сырдык сөздөр сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт, суроо коюлбайт. Ошондуктан контексте сүйлөмдүн башына келсе өзүнөн кийин, ортосуна келсе эки жагынан, аягына келсе өзүнө чейин үтүр менен ажыратылат. (**Жогоруда жазылган мисалдардын негизинде сырдык сөздөргө коюлуучу тыныш белгилер түшүндүрүлөт. Бир топ мисалдар айтылат, түшүндүрүлөт**)

Эми, лексикалык темага өтсөк. Тема кыргыздын белгилүү актеру, “Кыргыз өңү Чокморовдун өңүдөй” деген улуу саптардын ээси С.Чокморов жөнүндө болмокчу. Алгач С.Чокморов жөнүндөгү слайд менен таанышып алсак. (**Слайд көрсөтүлөт**)

Бардык кыргыздын жүрөгүнөн түнөк тапкан бул улуу адам 1939-жылы 9-ноябрда Аламүдүн районунун Чоң-Таш айылында туулган. Агасы Намырбектин эскерүүсүнө караганда, Сүймөнкул төрөлгөн күнү кар лапылдап жаап, абдан суук эле. Демек, 1937-жылдын каары кете элек, ачкачылык, жыртык-жамачы кийген учур болсо керек.

Балалык чагы аталган айылга караштуу Саз деген жерде, канатуу-кушка жык толгон өрөөндө өткөн. Ошол жерден Сүймөнкул жаратылыш менен жакындан таанышып, жан-жаныбар, курт-кумурска, канатуу-куштар менен жакындан байланышып, кичинесинен табигат менен дос болуп, сүрөтчүлүк өнөрүнүн пайда болушуна чоң өбөлгө түзгөн. Анын үстүнө атасы Чокмор колунан көөрү төгүлгөн уста болгондуктан, атасынын балага оогон мурасы болсо керек. Ошол ай-макка биринчилерден болуп үй салып, уядай болгон кичинекей үйдө 11 баланы жубайы Какин экөө багып өстүрүшүп, турмуштун татаалдыгына карабай, бардык балдарын жогорку билимдүү кылган адамдардан болушкан.

Ал айылдык мектептен билим алып, бирок агасы Намырбектин жардамы менен Фрунзедеги №5-мектепке келип окуусун уланткан. Мар Байжиевдин айтуусуна таянсак, 1951-жылы Сүймөнкул катуу ооруп баспай жатып калат. Оорусуна байланыштуу өзүнүн эскерүүсүндө ошол оору сүрөтчү болушуна чоң өбөлгө болгон. Анткени, төшөктөн жылбай, бир ордуна жата берип, кагазга чиймелөө анын эртеден-кечке чейинки эрмеги эле. Натыйжада 1958-жылы Фрунзедеги сүрөтчүлүк окуу жайына кирип, ийгиликтүү бүтүрүп, 1964-жылы И.С.Репин атындагы Ленинград шаарындагы живопись, скульптура жана архитектура институтун бүтүргөн.

1964–68-жылдары Фрунзедеги сүрөтчүлүк окуу жайына окутуучу, кийин бөлүм башчысы болуп иштеген.

1967-жылы кокусунан жаш кинорежиссер Б.Шамшиев менен таанышып калып, 1968-жылы казактын улуу окумуштуусу М.Ауэзовдун чыгармасына тартылган “Караш-караш” фильминде башкы каарман Бактыгулдун ролун чебер аткаргандыгы менен кино жанырына өзүнүн чыйырын салып баштаган. Ал кино көркөм өнөрүнө ар түрдүү каармандардын бейнесин дал өзүндөй кылып чагылдырып бергени менен көрүүчүлөрдү өзүнө тарта алган. Ролдору карапайым калк арасынан чыккан, эли үчүн “Караш-караш” ашуусунан тайманбастан Жаршбайды атып өлтүргөн Бактыгулдан баштап коммунизмди куруу үчүн жанын аябай иштеген Касымга барып такалат. Бул ролду аткаруу үчүн эч кандай дублерсуз, татаал эпизоддорду өзү аткаруу менен бүт өмүрүн дал ушул жанырга байлаган. Ушундай берилүү менен иштөө бир жагынан өмүрүнө, ден соолугуна залалын тийгизсе, бир жагынан көптөгөн сыйлыктарды алып келген. Ага бир эле мисал, 1978-жылы өткөн Армениянын Ереван шаарында шаарында болуп өткөн Бүткүлсоюздук кинофестивалда “Улан” фильми үчүн төрт жолу тең башкы байгелерди жеңип алган. 1975-жылы “Көк серек” кинофильми АКШнын киноакадемиясынын “Оскар” сыйлыгына коюлган. Бирок, 1977-жылы Япониянын белгилүү режиссеру Акира Куросава тарткан “Дерзу Узала” дал ушул сыйлыкты жеңип алган. Анда С.Чокморов башкы

ролдордун бири Чао Баонун ролун мыкты чеберчилик менен аткарган эле. Тилеке каршы кинодон тапкан оорусунун азабынан 1992-жылы 27-сентябрда дүйнөдөн кайткан. Бишкектеги белгилүү адамдардын сөөгү жаткан “Ала-Арча” көрүстөнүнө коюлган.

С.Чокморов аткарган кинофильмдери жана ролдору: 1967-жылы “Караш-караш” кинофильмде – Бактыгул, 1969-жылы “Жамийла” Данияр, 1970 “Атайын комиссар”, 1971-жылы “Ысык-Көлдүн кызгалдактары” Карабалта, 1972-жылы “Жетинчи ок” комиссар Максумов, 1973-жылы “Көк серек” Ахангул, 1975-жылы “Дерсу Узала” Чжан Бао, 1977-жылы “Улан” Азат, 1978-жылы “Жалаң эркектер” Касым

Сыйлыктары: 1972-жылы Бүткүл союздук Ленин комсомол сыйлыгынын лауреаты (“Жамила”, “Караш-караш”), 1972-жылы Кыргыз ССРнин эмгек сиңирген артисти (“Жамила”, “Караш-караш”), 1975-жылы Кыргыз ССРнин Эл артисти (“Жетинчи ок”, “Көк серек”), 1978-жылы Токтогул атындагы малекеттик сыйлыктын лауреаты (“Улан”, “Дерзу Узала”), 1981-жылы СССР Эл артисти (“Жалаң эркектер”), 1990-жылы Кыргыз ССРнин Эл сүрөтчүсү, 1994-жылы “Көк серек” Эл аралык “Алтын көпүрө” сыйлыгы, 2005-жылы КМШ өлкөлөрү боюнча уюшулган “Жылдын мыкты адамы”, Улуттук валютабыз 5000 сомго анын сүрөтү түшүрүлгөн.

Тарткан сүрөттөрү: “Тоо кечи”, “Узатуу”, “Эне”, “Саякбай Каралаев”, “Актриса”, “С.Жумадылов”, “А.Жанкорозова” ж.б.

Бышыктоо: А. (Артында сырдык сөздөр жазылган ар түрдүү фигурадагы пазылдар таратылат. Кураштырып сүйлөм түзүшөт. Анда төмөндөгүдөй сүйлөмдөр жазылган: **1. Баракелде, колуңа береке берсин!**

(Турмуш-тиричиликке байланыштуу сырдык сөз. Үй жасалат)

2. Эх! Чиркин ай, бул дүйнөгө кайра жаралсам, ааламды багындырар элем. (Сезим сырдык сөз. Гүл жасалат).

3. Тээтиги Кара-Шорого чойт эркечим, чойт эркечим баштагын. (Айбанаттарга карата айтылган сырдык сөз. Мамалак жасалат)

Б. Сырдык сөздөр жазылган үндү угузам, маанилерин ажыратып, класстер түзүшөт. Класстер күн формасында болот.

В. Плакатка гүлдөп турган алманын сүрөтү тартылган. Ар бир гүлдө төмөндөгү сөздөр жазылган: Улуттун жүзү, эталон, чебер, миңдеген, талант, каарман, кайраткер, биз, бүгүн, түгөнбөгөн

Окутуучу: Алма бактагы гүлдөрдү ар бирибиз үзүп алабыз да, андагы жазылган сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнө кирерин аныктап, С.Чокморовдун бейнесине карата колуңардагы алманын фигурасына сүйлөм түзөбүз, алмага чаптайбыз. **(Тапшырманы аткарышат. Гүлдөп турган бак алмалар чапталгандан кийин, мөмөлүү алма бакка айланат)**

Окутуучу: Азаматтасыңар балдар, демек С.Чокморов кыргыз элине дал ушундай мөмөлөгөн, өлбөй турган, түбөлүктүү эмгектерин калтырыптыр.

Сабакты жыйынтыктоо: Доскадагы алфавиттик карта биздин сабагыбызга толугу менен жыйынтык чыгарып, андагы катылган сөз менин Сиздерге берген жогорку баам болуп эсептелинет. Демек чечмелейбиз. (Картага **“Баарыңыздарга ырахмат”** деген сөз сандар менен катылган) **2, 1, 1, 20, 32, 16, 32, 9, 5, 1, 20, 4, 1 32, 20, 1, 26, 14, 1. 20 !)**

Кадыркулова М.Э.,
Кыргыз Мамлекеттик Юридикалык Академиясынын
Юридикалык колледжинин окутуучусу,
эл. поч.: aleandra_85@mail.ru

ОРТО ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА ИНТЕРАКТИВДИК ЫКМАНЫ КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ СРЕДИ СТУДЕНТОВ СРЕДНИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

USING OF PECULIARITIES OF INTERACTIVE METHODS IN THE SPECIALIZED SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Аннотация: Макалада автор интерактивдик методдун колдонулушун маанисин анализдеп берет.

Түйүндүү сөздөр: Жүзөгө ашыруу ыкмалары, замабап билим берүү, интерактивдик моделинин элементтери, кесипкөйлүк.

Аннотация: В данной статье автор дает описание важности использования интерактивного метода.

Ключевые слова: Методы внедрения, современное образование, элементы интерактивной модели, профессионализм.

Annotation: In this article the author gives a description of the using interactive methods.

Keywords: methods of implementation, contemporary education, elements of the interactive model, professionalism.

Интернет жана адамзаттын акыркы интеллектуалдык технологиялары пайда болгондон бери мугалимдер төмөнкү маселелер боюнча көбүрөөк ойлоно баштады: кандай жол жана ыкма менен студенттерди сабакка кызыктырып, ой жүгүртүүсүн өөрчүтсө болот? Мен мунун баардыгы аудиторияда студенттер үчүн түзүлгөн шарттан кандайдыр бир деңгээлде көз каранды деп ойлойм.

Белгилүү болгондой, бүгүнкү күндө билим берүүнүн, окутуунун бир нече түрлөрү бар. Алардын арасында жөнөкөй, активдүү, жана интерактивдүү түрү болуп бөлүнөт. Албетте, мугалимдер замандын жаны талабы менен иштөөгө умтулуп, сабакка жаңылык киргизүү менен заманбап технологияларды колдонууга аракет жасашат.

Жөнөкөй ыкманы колдонууда студенттер мугалимдин сөзүнөн же болбосо окуу китептерден билим алышат. Сабак баяндама түрүндө ишке ашып, окуучулар чыгармачыл тапшырмаларды аткарбоо менен чектелип калышат.

Окутуунун **активдүү ыкмасы** чыгармачыл тапшырмаларды камтыйт (адатта, үй тапшырмаларын

жасоо түрүндө). Сабак мугалим – студент режиминде ишке ашат. Бул ыкманын кемчилиги студенттер өз ара пикир алмашуудан куру калат. Менин оюмча активдүү ыкмаларын пайдалануу менен алсыз студенттер сабактан сырткары калып, күчтүү окуучулар өздөрүнүн активдүүлүгү менен алсыз студенттерди сабактан четтетип коюуга алып келүү менен биринчиден ыңгайсыздыкты жаратат.

Ал эми интерактивдик ыкманын колдонуунун маанилүү максаты – окуучулар өз ара пикир алышуусу учун ыңгайлуу шарттарды түзүп берүү. Мындай шартты интерактивдик ыкманы колдонуу менен жетүүгө болоору далил. Анда студенттер ар кандай кырдаалды, экиден жана топ иштерин аткарышат. Мындан тышкары топто иштөөдө окуучулар өздөрү чечим кабыл алууга, анализ жасоого, сабакта турмуштук жагдайларды кароого мүмкүнчүлүктөрү бар болот. Аталган сабакта начар студенттер үчүн көп мүмкүнчүлүк түзүлөт, өздөрүн чыгармачылыгын көрсөтүүгө, ар кандай темаларды талкуулоого, жалпы чечим кабыл алууга катышып, күчтүү студенттер менен бирдей деңгээлде болууга жол ачылат. Келечекте

ал окуучуларга ишенимдүү жана активдүү болууга жардам берет.

Бул билим берүү ыкмасынын борбору – студент болуп саналат. Төмөндөгү боюнча К.Н Венцель өз оюн билдирген «сабактын учурунда окуучулар бири бири менен ой бөлүшүү, угуу, көрсөтүү, суроо, талкулоо аркылуу алар өтүлгөн сабактын 70 % – 90 % эстеп кала алышат деген. [10, s.96-97]

Мен Венцельдин оюна толугу менен кошулам. Сабак башталгандан сабак аяктаганча мугалим сүйлөп отуруп жыйынтыгында теманы мугалим окуучуларга эмес өзүнө өзү түшүндүрөбү деген суроо туулат. Кесепетинде окуучулар практика түрүндө эч кандай иш алып барбагандыгы анык болот. Ошондуктан, интерактивдик ыкмаларды колдонуу, чынында, студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн, активдүүлүгүн, өздөрүнүн ой пикирин ачык жана так айтууга, тартынчаактык мүнөздү артта калтыруунун үйрөтөт. «Тартынчаактыкка» бир мисал келтире кетсем: менин студенттерим өздөрүн толук кандуу юридикалык колледждин студенттерибиз деп сезгени менен англис тилинде сүйлөөдөн аябай тартынып жүрчүбүз дешти. Анын себеби мектепте англис тилин окуткан мугалимдери ал тилде жакшы сүйлөшүп, окуучулар мугалимдеринин жана классташтарынын астында туура эмес сүйлөп алып шылдыңга кабылып калабыз деген ойлорун билдиришкен. Ошентип, алар сабакта жооп берүүнүн ордуна, унчукпай калууну артык көрүшчү экен.

Качан гана окуучуларды топко же эки-экиден кылып иштеткенде алар өздөрүнүн оюн ачык айкын айтууга, талкууларга катышууну үйрөнө башташат. Менин тажрыйбамда окуу жайлардын студенттеринин арасында интерактивдик ыкмаларды пайдаланууда окуучулар, ата-энелер жана жетекчилик тараптан оң сын пикирге арзыды. Бул жерде, мен улуу Конфуцийдин сөзүн айткым келет: «Мага айтсаң, - мен унутам, көрсөтсөң - мен эстейм, мага айтканыңды кылдырсаң - мен үйрөнөм». Чындыгында психологдордун айтымында бул ыкманы тилдерди окуп үйрөнүүдө жигердүү жыйынтыктарды берет.

Негизги интерактивдик ыкмалар деп төмөндөгүлөр эсептелет:

- **чыгармачыл тапшырмалар,**
- **чакан топтордо иштөө,**
- **Үйрөтүүчү оюндар** (үйрөтүүчү жана машыктыруучу оюндар, имитация).

Коомдук ресурстарды пайдалануу (башка жактан адис чакыруу, экскурсиялар).

Социалдык долбоорлор жана класстан тышкары окутуу методдору (коомдук жумуштар, сынактар, ун алгы жана гезиттер, тасмалар, спектаклдар, көргөзмөлөр, берүүлөр, ырлар жана жомоктор).

Орус педагогу М. Балабандын изилдөөсүнүн жыйынтыгы мугалимдерди таң каларлык жагдайга алып келген: мектеп, ал кайсы гана өлкөдө болбосун 10 студенттин 1 эле ийгиликтүү окута алат деп билдирген.

Мен окутуунун натыйжалуулугу жөнүндө ойлоп жатып, Роджерстин сөздөрүн эске салдым, ал мындай дейт: «Мен окуучуларды окутуу үчүн аракет кылып жатып жатып төбө чачым тик турат себеби кээде окутуу ийгиликтүү болуп көрүнгөнү менен, натыйжасы көзгө көрүнбөгөндөй» деп билдирген.

Акырында интерактивдик методу колдонуу менен биз көп көйгөйлөрдү чечебиз. Алардын арасында эң башкысы окуучулардын коммуникативдик жөндөмдүүлүгүн өрчүтүү. Ал окуучулар ортосунда кызуу байланышты табууга жардам берип, тарбия берүү жагын камтыйт, себеби балдар топто, экиден иштөө аркылуу жоро жолдошторунун оюн угууга үйрөнүшөт. Баарыбызга маалым болгондой бул ыкманы колдонуу мугалимдин көп убактысын, сабактын толук жана так пландалышын талап кылганы менен, интерактивдик методду колдонуу азыркы күндө окутуунун эң маанилүү аспектиси болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Иванов Д.А. *На какие вызовы современного общества отвечает использование понятий ключевая компетенция и компетентностный подход в образовании? / Компетенции и компетентностный подход в современном образовании // Серия «Оценка качества образования» / Отв. ред. Курнешова Л. Е. - М.: Моск. центр качества образования, 2008. С. 3-56.*

2. *Настройка образовательных структур в Европе. Вклад университетов в Болонский процесс [Электронный ресурс] – Электрон. текст. дан. – Режим доступа: http://www.iori.hse.ru/tuning/materials/Introduction_Tuning%20Educational%20Structures.pdf*

3. Загвязинский В. И. *Теория обучения: Современная интерпретация: Учебное пособие для вузов. 3-е изд., испр. – М.: Академия, 2006. – 192 с.*

4. Иоффе А.Н. *Активная методика – залог успеха / Гражданское образование. Материал международного проекта. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. 382 с.*

УДК:316:2.

Малтабаров Б. А. – к.социол.н., и.о.доц.
БГУ им. К.Карасаева, Вице президент Социологической
ассоциации Кыргызстана (САК)
Курманбек к. Гулзаада,
БГУ им. К.Карасаева

ЗАМАПБАП КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ИСЛАМ

ИСЛАМ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ

THE STATE OF ISLAM IN KYRGYZSTAN

Аннотация: Макалада Заманбап Кыргызстандагы ислам каралган. Ислам кылымдар бою Кыргызстанда жашаган элдердин маданиятына жана күнүмдүк жашоосуна ар тараптан өзүнүн эбегейсиз таасир тийгизип келет жатат. Заманбап Кыргызстанда калктын токсонго жакын пайызы өздөрүн мусулман деп эсептешет жана алар ар кандай деңгээлде исламдын талаптарын аткарышат.

Түйүндүү сөздөр: Кыргызстан, ислам, дин, маданият.

Аннотация: В статье рассматривается ислам в современном Кыргызстане. Ислам на протяжении веков оказывает огромное влияние на культуру и повседневную жизнь народов, населяющих Кыргызстан. В современном Кыргызстане около 90 процентов населения относят себя к мусульманам и каждый в определенной степени выполняет предписания ислама.

Ключевые слова: Кыргызстан, ислам, религия, культура.

Annotation: The article deals with Islam in modern Kyrgyzstan. Islam over the centuries has a huge impact on the culture and daily life of the peoples of Kyrgyzstan. In modern Kyrgyzstan, about 90 percent of the population refers to themselves as Muslims, and each fulfills certain precepts of Islam.

Keywords: Kyrgyzstan, islam, religion, culture

31 августа 1991 года Кыргызская Республика провозгласила о своей независимости, с того периода ислам начал бурно развиваться и в настоящее время современный Кыргызстан стал поликонфессиональной страной. Так, если в 1991 году было всего по республике 31 мечетей, то в январе 2017 года по данным госкомиссии по делам религии при Правительстве Кыргызской Республики насчитывается 2743 мечетей [10]. 92,6 % мусульмане, из них 73% кыргызы, 14,6% узбеки и 5% уйгуров, дунгане, казахов, татар, таджиков, башкир, турок, чеченцев и др. [10]. 7 казиатов действует по стране, точнее в семи областях. Учебные заведения, входящие в структуру Духовного управления мусульман Кыргызстана: 80 медресе 9 исламских вузов, а также 2420 мусульманских организаций зарегистрировано центры, фонды и объединения, занимающиеся образовательной, просветительской, благотворительной деятельностью и строительством культовых объектов. 250000 постоянных прихожан в мечети и ежегодно более 2000 выпускников с религиозным об-

разованием. С каждым годом после независимости растет пожертвования, которые собираются мусульманами во время поста (рамазан), если точнее 1991-2000 годы собиралось 12,4 млн сом, то 2016 собрали 32,2 млн сом, а 2017 33,7 млн сома. Так какая была история развития Ислама в независимом Кыргызстане, если выше перечислены достижения Ислама на сегодняшний день? Давайте обратимся к хронологии развития Ислама в современном Кыргызстане [10].

С приходом весны 1991 году состоялся конгресс представителей мусульман всех национальностей Республики Кыргызстан, в июне того же года был открыт Духовный благотворительный центр «Туркестан» [3].

В этом съезде муфтием был назначен Кимсанбай-ажи Абдрахманов. И в этом же году 16 декабря был принят Закон «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике» [1]. С этого момента начинается история развития ислама в независимом Кыргызстане. В 1993 году случились структурные перемены в религиозных учреждениях

мусульман, что в последствии создали печатное издание «Ислам Маданияты». Газета издавалась на государственном и официальном языках. Согласно запросу казьятов имамов областей и многих членов Совета улемов 26 декабря 1996 года состоялось первое собрание верующих Ислам в Республике, где участвовали 450 делегатов. Данной встрече был утвержден устав, контролирующий и направляющий всех мусульман, в том числе и организации, совет улемов и центральной контрольной комиссии. И на этом курултае по решению участвующих Азрети Муфтием был избран Молдо Абдусатар Мажитов. Были избраны 25 богословов республики, как членами совета улемов. Управляющим верховным органом стал ДУМК в период между курултайми. 1998 год начало свою деятельность фонд «Мутакаллим» - общество по правам женщин. В исламе права женщины ставятся выше, чем права мужчины Аллах справедлив. Чего стоит Рай у ног матерей. Но многие и мусульмане воспринимают женщину в исламе с ограниченными правами. Фонд «Мутакаллим» занимается именно такими делами обучая мусульманок, разъясняя им их права в КР. Это общественное движение занимается защитой прав сестер по вере в тяжелых ситуациях и разъясняют истинную идеологию ислама [11].

В 2000 году начала деятельность крупная исламская организация WAMY - Всемирная Ассамблея Молодежи (WAM) – это объединение оказывает помощь нуждающимся людям во всем мире. В дальнейшем с генеральным секретарем Салиха аль-Ухибби открыли представительства в 75 странах. В Кыргызстане в ноябре 2000 году открыт единственный офис в Центральной Азии. С деятельности этой организации представители WAM помогли многим нуждающимся, тем самым внося большой вклад в решении социальных проблем в Кыргызстане. Второй курултае прошел в 2003 году, где обсуждали и проанализировали будущий прогресс ислама в условиях демократической реформы в стране. С этого года прошли аттестации имамов. Также в этом году знаменательным событием было открытие Исламского университета в Кыргызстане, носящая за собой повышение квалификации духовных служителей и выпускающих квалифицированных специалистов для образовательных учреждений мусульман. Не можем не заметить вклад университета, повышающую ступень преобразования понимания мусульман идеологию ислама в слиянии ценностями демократии [6].

С 2003 года Духовное управление мусульман Кыргызстана начало процесс систематизацию к паломничеству. В связи с преобразованием систематизации религиозной и духовной сферы начали прибывать квалифицированные миссионеры с мусульманских стран Ближнего Востока (Турции, Египта, Алжира, Азербайджана, Иордании, Таджикистана, Пакистана, Саудовской Аравии, Ирака и других стран), с целью проповедования граждан Кыргызстана. С 1996 - 2004 годы в Кыргызстане в органе по вопросам религии зарегистрировались 243 миссионера [2].

2006 году подписано соглашение между Бишкеком и Исламским Банком Развития, чья деятельность вносит вклад в укреплении единства всего мусульманского мира [14]. В 2011 году была инициатива со стороны членов парламента об открытии намазканы

в белом доме, что в дальнейшем поддержали большинство увенчалось открытием. Что показывает роль ислама на государственном уровне [18].

В 2009 году 25 апреля проходит третий курултае мусульман. Где участвовали 220 делегатов. И было принято решение увеличить состав Совета Улемов из 30 на 35 человек. Также было решено оставить еще на один срок Верховным муфтием Мураталы ажи Жуманова [17].

В июне 2012 году открылся центр развития халал индустрии, основан он под руководством ДУМКА и на базе отмечается, как отдел управления. Центр прошел аккредитацию Евразийского союза стандартизации и сертификации. В этом же году состоялся следующий курултае мусульман, то есть четвертый, где был избран на пятилетний срок муфтием Кыргызстана Рахматулла ажи Эгембердиев [17]. Также 2012 году открылся исторический комплекс Имам Аль-Сарахсий в городе Узген. Строительство велось при поддержке правительства фонда «Дианет» и местного самоуправления. Абу Бакр Мухаммед ибн Абу Сахл Ахмед Ас Сарахсий родился в 1009 году в Центральной Азии на территории нынешнего Туркменистана. Великий ученый и проповедник имам Ас Сарахсий был одним из первых, кто распространил Ханафийский мазхаб в Центральной Азии и внес большой вклад в развитие учение имама Азама Абу Ханифы. Также имам Ас Сарахсий был автором нескольких религиозных книг. Абу Бакр Мухаммед ибн Абу Сахл Ахмед Ас Сарахсий умер в 1090 году [7].

В 2014 году принята концепция о государственной политике в религиозной сфере и ее стратегических задачах в правовой, культурной и социальной сферах жизни кыргызстанского общества. Директор государственной комиссии по делам религий Кыргызской Республики Орозбек Молдалиев, отмечал, что 14 ноября 2014 года в соответствии с указом президента была утверждена концепция религиозной политики в религиозной сфере Кыргызской Республики на 2015-2020 годы [12].

Также в этом году знаменательным для мусульман стало создание государством фонда развития духовной культуры «Ыйман». Фонд "Ыйман" сформированный с целью улучшения уровня образования деятелей духовенства и священнослужителей, выполнила немаловажные дела в внутри страны. Они обучили сотни имамов, наградили сертификатами, что мотивирует на улучшение качества образования каждого деятеля мусульманина [13].

За время независимости проведено 5 курултаев мусульман Кыргызстана, пятый съезд состоялся 4 марта в Бишкеке. В ходе курултая был утвержден на должность муфтия Максатбек ажи Токтомушев, который был временным муфтием с начала года. Кроме этого, утвердили новый устав Духовного управления мусульман Кыргызстана. Согласно с уставом, теперь Совет улемов реформировали, как Совет аалымов. Новый устав говорится, что муфтий и его заместители, казии не имеют право быть членами Совета Аалымов. Также изменили состав совета, ранее совет входили 35 мусульман, после реформирования входит 21 человек. Ректор Исламского университета Кыргызстана Абдышкур ажи Нарматов был назначен при голосовании председателем совета на один год. В этот же год город Бишкек объявлен центром исламской культуры со

стороны ОИС. В рамках данного действия вплоть до ноября в Кыргызстане проходили мероприятия (художественная выставка, кинофестиваль, ярмарка туризма) нацеленные на повышение информирование населения об исламской культуре и для улучшения культурных отношений между странами ОИС [8].

2015 году по инициативе Президента КР Алмазбека Атамбаева начато строительство мечети «7-апрель шейиттери», строящаяся в честь погибших в ходе Апрельских событий 2010 года, который в дальнейшем будет представлять как одна из архитектурных достопримечательностей столицы [9].

2017 объявлен годом нравственности, воспитания и культуры, в связи с этим 28-29 сентября 2017 года в городе Бишкек прошла международная конференция «Ислам в современном светском государстве», основная цель конференции достижение баланса между свободой совести и вероисповедания и обеспечения безопасности общества в Кыргызстане [15].

Отношение к Исламу будут влиять на дальнейшую социализацию личности, то есть на будущее поколение Кыргызстана. И так как у нас есть практика об искоренении из нашей жизни Ислама, которая не привело ни к какому результату. То надо задуматься стоит ли держать под запретом и подвергать молодежь в опасности прийти к не традиционному Исламу, который может привести к экстремизму или же продолжать поддерживать эту сферу. Чтобы в будущем каждый гражданин понимал идеологию ислама, который не противоречит светской государственности и является безопасной религией.

Литература

1. Закон Кыргызской Республики «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в КР» (В редакции За-

кона КР от 15.06.2011 г. №46, 07.12.2012 г. №196). Принят ЖК КР 6 ноября 2008 года (с изменениями по состоянию на 17.10.2008 г.)

2. Князев А. Афганский конфликт и радикальный ислам в Центральной Азии. Сборник документов и материалов. – Бишкек: Илим, 2001.

3. Малтабаров Б.А. Ислам как религия монотеистического кредо // Материалы международной научно-практической конференции «Ислам в истории Кыргызской государственности». Бишкек, 2003. –С. 17-27.

4. Малтабаров Б. А. Религия и социально-политические процессы в Кыргызстане – Б. 2002. – 148 с.

5. Маматалиев К.К., Мурзахалилов К.С. Общие проблемы религиозного образования в Кыргызстане // Материалы Межд. научно-практической конференции «Свобода вероисповедания и обеспечения межрелигиозного взаимопонимания в странах Центральной Азии». Бишкек, 2004. С.150-159.

6. Мамаюсупов О.Ш., Мурзахалилов К.С., Маматалиев К.К. Ислам в Кыргызстане: тенденции развития. Бишкек, 2004.

7. Hajj Gibril. Muhammad ibn Abi Bakr al-Siddiq. living Islam – Islamic Tradition. Проверено 23 ноября 2014.

Интернет ресурсы:

8. <http://knews.kg/2014/01/v-2014-godu-bishkek-obyavyat-stolitsey-islamskoy-kulturyi/>

9. http://ummamag.kg/ru/articles/interesting/1216_islam_v_gody_nezavisimosti_kyrgyzstana_26_let

10. <http://www.mutakallim.kg/>

11. kyrtag.kg/politics/prinyat-plan-deystviy-po-realizatsii-kontseptsii-religioznoy-politiki-v-religioznoy-sfere-kr-na-2015

12. <http://www.ktrk.kg/post/13277/ru>

13. <https://ru.sputnik.kg/asia/20161020/1029843443/ibrvydelit-stranam-centralnoj-azii-shest-milliardov-dollarov.html>

14. <http://www.ktrk.kg>

15. <http://old.kabar.kg/rus/society/full/91919>

16. <http://muftiyat.kg>

17. <http://www.parusk.info/2011/06/25/45976>

Арзыкулова А.Т. к.п.н.,
почетный профессор кафедры Психологии КГУ им. И.Арабаева
Алымбаева Э.А.
БГУ им К.Карасаева
elnura170694@mail.ru

КОРРЕКЦИЯ ТРЕВОЖНОСТИ ПОДРОСТКОВ СРЕДСТВАМИ АРТ-ТЕРАПИИ

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ТЫНЧСЫЗДАНУСУН АРТ-ТЕРАПИЯ АРКЫЛУУ ТУУРАЛОО

CORRECTION OF ANXIETY OF ADOLESCENTS WITH ART THERAPY

Аннотация: В данной статье рассматривается метод коррекции симптомов тревожности у детей подросткового возраста, с использованием психотерапевтических техник. Арт-терапия – это форма психотерапии, основанная на использовании средств искусства, для уменьшения уровня агрессивности и тревожности, обретения уверенности в своих силах, получения положительных эмоций, обучение конструктивным навыкам общения и эффективным моделям. Искусство, которое производит подросток, может помочь терапевту получить представление о проблемах и жизненных обстоятельствах молодежи, особенно тех ситуациях, которые слишком рискованны, чтобы выявить.

Ключевые слова: тревожность, подросток, коррекция, арт-терапия, рисование.

Аннотация: Бул макалада психологиялык ыкмалардын колдонул. өспүрүм балдардын тынчсыздануу симптомдору түздөө ыкмасы көргөзүлөт. Арт-терапия – бул көркөм каражаттары менен агрессия жана тынчсыздануу эмоцияларды жоюуга жана оң эмоцияга ээ болууга негизделген психологиялык терапия. Демек, бул терапия – өспүрүмдөрдүн өзүн-өзүнө ишенүүсүн жана конструктивдүү ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт. Көркөм – негизинде өспүрүмдүн болуп жаткан кыйынчылыктар жана турмуштук маселелерди терапевтке ачып бере алат, андан соң дарыгер ал проблеманы чечүүгө мүмкүнчүлүгү менен пайдаланса болот, айрыкча тобокелдүү абалда.

Түйүндүү сөздөр: тынчсыздануу, өспүрүм, тууралоо, арт-терапия, сүрөт тартуу.

Annotation: This article examines the method of correcting the symptoms of anxiety in adolescents, using psychotherapeutic techniques. Art therapy is a form of psychotherapy. It's based on using of art. It reduces the level of aggression and anxiety, gaining confidence in oneself, gaining positive emotions, teaching constructive communication skills and effective models. The art that a teenager produces can help the therapist get an idea of the problems and life circumstances of young people, especially those situations that are too risky to reveal.

Keywords: anxiety, adolescent, correction, art therapy, drawing.

Тревожные расстройства являются одними из наиболее распространенных психических расстройств среди детей среднего возраста. [1] Эта более высокая распространенность может быть объяснена влиянием различных факторов, таких как социальных, экономических, культурных, психологических и. др. Когнитивные последствия и поведенческие побочные эффекты тревожных расстройств и их склонность к хроническому - влияют на психологическое развитие

детей и их достижения в школе. [2] Чувство тревоги может оцениваться непреодолимой для любого, кто с этим сталкивался в своей жизни, добавляя серьезные изменения, которые в подростковом возрасте, для их преодоления тратятся больше сил и времени, чем в более взрослом состоянии. У подростков проявление тревожности может служить сигналом о развитии нервоза или психоза, также при негативных его последствиях стать причиной расстройства эмоциональной

сферы личности самого подростка. Невроз, психоз и расстройство эмоциональной сферы являются частью одной и той же семьи расстройств, и часто у подростка одно расстройство будет на какое-то время главенствовать, затем может переключиться на другой или к ним присоединиться еще одно расстройство. По словам Мойбата Г.Х. в последнее время было обнаружено, что приступы паники и агорафобия гораздо чаще встречаются у детей, имеющие в настоящее время расстройство тревожности разлуки или имели это расстройство в прошлом. [3]

Подростковый возраст имеет свои особенности, которые необходимо учитывать при работе с ними. Дж.С. Холл рассматривал подростковый возраст прежде всего, как время внутренних и внешних потрясений. Это понимание молодежи основывалось на двух новых способах понимания человеческого поведения: эволюционной теории Дарвина и психодинамической теории Фрейда. Эриксон рассматривал подростковый возраст как период формирования идентичности и отделения от взрослых воспитателей. Он ссылается на этот этап как на выбор между формированием идентичности эго и ролевым распространением, делая так, что если подростки не формируют согласованного чувства собственного достоинства и ценностей, у них будет непротиворечивое чувство идентичности по мере того, как они перерастут во взрослую жизнь. [4] Теоретики, такие как Блос, описывали подростковый возраст аналогично второму отделению от взрослых зрителей, отмечая, что первое разделение происходит, когда ребенок достигает способности отойти от постоянных наблюдений родителей. Ноам Г. утверждал, что ранний подростковый возраст менее связан с формированием идентичности и больше сосредоточен на развитии сплоченности группы. [6] Ноам назвал эту теорию психологией принадлежности, и он отмечает, что ребенок средней школы, который ставит высокий приоритет на популярность, находится посреди нормальной стадии развития. В этом смысле гордое членство в группах создает предпосылки для более поздней уверенности в том, чтобы двигаться по разным группам. Таким образом, согласно этой модели, здоровый ранний подростковый возраст характеризуется идентичностью с определенными групповыми ценностями и нормами, тогда как здоровый поздний подростковый возраст характеризуется повышением комфорта с возможностью выбирать из множества разных групп и избирательно выбирать ценности, которые имеют особое значение для человек.

Развитие здоровой и стабильной самооценки является одной из основных целей психологического развития в подростковом возрасте. Плохая самооценка взаимосвязана со многими из основных проблем, которые могут возникнуть в подростковом возрасте, в том числе с трудностями в отношениях между сверстниками и родственниками, депрессией, рискованным или «вызывающим» поведением, плохим успехом в школе и злоупотреблением психоактивными веществами. Тревожность возникает и сопровождает все вышеуказанные проблемы. Коррекция самооценки, поведения и отклонений в развитии подростка напрямую влияют на уровень тревожности подростка.

Среди множества количества коррекционных методов тревожности и подростков можно выделить арт-терапию. Арт-терапия - это форма выразительной терапии, которая использует творческий процесс создания искусства для улучшения физического, умственного и эмоционального благополучия человека. Творческий процесс, связанный с выражением своего искусства, может помочь людям решить проблемы, а также разработать и управлять их поведением и чувствами, уменьшить стресс и повысить самооценку и осознание.

Проблемные подростки, как правило, не заинтересованы в помощи взрослых. Арт-терапия предлагает не угрожающий способ для подростков выразить свои внутренние чувства

Подростки могут «действовать» в качестве прикрытия для своей депрессии; арт-терапия полезна для оценки и лечения такой депрессии. Арт-терапия может предложить систему поддержки подросткам, испытывающим насилие, депрессию, отсутствие самооценки или внезапную социальную неудачу, или проблемы с успеваемостью.

Для выражения своих чувств и эмоций, обозначения состояния своего внутреннего «Я», уменьшения уровня агрессивности и тревожности, обретения уверенности в своих силах, получения положительных эмоций, обучение конструктивным навыкам общения и эффективным моделям поведения в арт-терапии используются такие методы работы как рисования, игры, составление историй, лепка, сказко-терапия, песочная-терапия и многое другое.

Для эффективной коррекции девиантного поведения подростков, если таковые являются ярко выраженными Ю. Е. Шабашева предлагает в качестве средств воздействия для выхода из сложившейся ситуации использовать арт-терапию. [7]

Как отмечают Копытин А.И. и Свистовская Е.Е. арт-терапия во многих случаях имеет преимущественно психопрофилактическую, коррекционную, социализирующую и развивающую направленность, что непосредственно влияет на развитие навыка самостоятельного преодоления чувства тревожности подростком без вмешательства взрослых и других лиц. [8]

В арт-терапии подростку предлагается сделать коллаж, некоторые отметки на бумаге или дать форму небольшому куску глине, чтобы проиллюстрировать трудности, которые привели его к специалисту для оказания ему необходимой помощи. Арт-терапевт не интерпретирует произведение искусства, и подростки могут свободно делиться своими мыслями и чувствами через искусство. Подростков, в основном, привлекают создание символов и графических изображений; поэтому их больше заинтересованы в использовании искусства как языка, чем словесного допроса.

Эта экстернализация внутреннего стресса или создание «неартистского искусства» позволяет как терапевту, так и клиенту лучше решать проблему. Терапевт получает больше знаний о проблеме, потому что клиент использует метафору и повествование для объяснения продукта. «Искусство» позволяет клиентам дистанцироваться от своей собственной дилеммы и, таким образом, работать с терапевтом в сторону альтернативных решений проблемы.

Подростковый возраст - это сложный процесс развития, который существенно меняется как индивидуально, так и в совокупности факторов влияния окружающей среды.

Арт-терапия может быть эффективной для подростков, которые обычно рассматривают ее как не вызывающую опасности форму лечения. Искусство, которое производит подросток, может помочь терапевту получить представление о проблемах и жизненных обстоятельствах молодежи, особенно тех ситуациях, которые слишком рискованны, чтобы выявить или слишком личным, смущающим. Эта осведомленность лучше вооружает терапевта усилиями по защите и поддержке подростка в это бурное время жизни.

Литература

1. Абло С, Киянда Е, Кизза Р.Б., Левин Ж, Нданабаги С., Стейн ДЖ. *Распространенность, сопутствующие заболе-*

вания и предсказатели тревожных расстройств у детей и подростков в сельской северо-восточной Уганде. Детская психиатрия Психиатрия. 2013; 7: 21.

2. Дрейк К.Л., Гинзбург Г.С. Семейные факторы в развитии, лечении и профилактике детских тревожных расстройств. *Clin Child Fam Psychol Rev. 2012, 15: 144-62.*

3. Мойтаба Голамзаде Хадар и др. / *Методология - Социальные и поведенческие науки 84 (2013) 1697-1703*

4. Эриксон Э.Х. *Идентичность и жизненный цикл. Нью-Йорк, Нью-Йорк: WW Norton; 1980*

5. Блос П. *Подростковый проход: проблемы развития. Нью-Йорк, Нью-Йорк: Международная премия университетов; 1989*

6. Ноам Г. *Психология принадлежности: изменение подросткового развития. Психиатрия. 1999 ; 24 : 49 – 68*

7. Шабышева Ю. Е. *Психологические средства коррекции дезадаптивного поведения подростков: дисс. ... канд. психол. наук. Омск, 2006. 204 с.*

8. Копытин А.И., Свистовская Е.Е. *Арт-терапия детей и подростков. М.: «Когито-Центр», 2007. – 197 с.*

С. О. Жунушова
к. с. н., доцент
КНУ им. Ж. Баласагына,
saikaljunushova@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕСТАБИЛЬНУЮ РЕЛИГИОЗНУЮ СИТУАЦИЮ В КЫРГЫЗСТАНЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

АЗЫРКЫ ШАРТТАРДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТУРУКСУЗ ДИНИЙ АБАЛГА ТААСИР КЫЛУУЧУ НЕГИЗГИ ФАКТОРЛОР

THE MAJOR FACTORS INFLUENCING THE UNSTABLE RELIGIOUS SITUATION IN KYRGYZSTAN IN MODERN CONDITIONS

Аннотация. В статье речь идет об основных факторах, которые непосредственно влияют на нестабильную религиозную ситуацию в Кыргызстане. Насколько эти факторы влияют на экстремистские настроения населения и особенно молодежи страны. Нестабильная социально-экономическая и политическая ситуация в Кыргызстане также в регионе становится благоприятным фоном для распространения экстремистских и религиозно-фундаменталистских настроений молодежи. Также речь идет об иностранных миссионерах, которые заинтересованы в дестабилизации обстановки в регионе. В конце статьи даются определенные рекомендации по установлению и сбалансированию религиозной ситуации в стране.

Ключевые слова: религиозная ситуация; внутренние религиозные факторы; внешние религиозные факторы; экстремистское настроение; религиозный баланс.

Аннотация. Бул макалада Кыргызстандагы диний ахыбалдын туруксуз болушунун кесепеттери жана ошондой эле ички, тышкы факторлору аныкталган. Андан тышкары ошол ички, тышкы факторлордун жаштар арасында экстремисттик маанайды пайда кылышына себепкер экендигин аныктайт. Социалдык-экономикалык стабилдүүлүктүн жоктугу ошондой эле өлкөдөгү саясий ахыбалдын өзгөчөлүгү жаштар арасында экстремисттик, диний-фундаменталдык маанайдын таркашына өбөлгө түзөөрү айтылат. Андан тышкары чет өлкөлүк миссионерлердин маанайлары, алардын келечекте региондо баш аламандыкты таркатканга куштар экендиги айтылат. Макаланын сонунда өлкө ичинде, региондо диний ахыбалдын баланстуу сакталышына атайын, конкреттүү сунуштар айтылат.

Түйүндүү сөздөр: диний ахыбал; ички диний факторлор; тышкы диний факторлор; экстремисттик маанай; диний баланс.

Abstract. In this article we are talking about the main factors that directly affect the unstable religious situation in Kyrgyzstan. How these factors influence extremist attitudes of the population and especially the youth of the country. Unstable socio-economic and political situation in Kyrgyzstan in the region has become a favorable background for the proliferation of extremist and religious fundamentalist attitudes of youth. Also we are talking about foreign missionaries who are interested in destabilizing the situation in the region. At the end of the article gives specific recommendations for establishment and balancing of the religious situation in the country.

Keywords: religious situation; internal religious factors; external religious factors; an extremist mood; the religious balance.

В Кыргызстане, как и в СНГ за годы независимости религиозная сфера переживает острый кризис. Так, на формирование религиозной ситуации в целом в стране оказывают влияние социокультурные процессы, среди которых – повышение уровня религиозности населения, особенно молодежи и усиление роли современного ислама в общественно-политических процессах. Современный характер процесса глобализации и трансформация взаимозависимости экономических, политических и социокультурных особенностей, а также информационных потоков на рубеже XX – XXI вв. естественным образом затронул религию как особенного социального института. В начале 90-х годов возрождение ислама и других нетрадиционных христианских организаций в бывших советских республиках Средней Азии в основном увязывалось с деятельностью Турции, США, Западно-европейских стран, а также стран персидского залива.

По словам авторитетных экспертов, изучающих Центральную Азию сегодня, именно Кыргызстан является в регионе плацдармом по угрозе террористических актов и других экстремистских проявлений. По их утверждениям Кыргызстан сейчас находится в идеологическом вакууме. В стране именно мусульманская молодежь фрагментирована, разбита на отдельные группировки – джаматы, каждая из которых пропагандирует какие-то внешние ценности и экспортируемые идеи, ориентированные на внешний центр управления. Вербовка проводится планомерно, постоянно с элементами психологического давления и убеждения, т.е. профессионально. Профессиональные вербовщики умело используют уязвимые моменты, т.е. отсутствие работы, социальную неустроенность подавляющей части населения, особенно молодежи. Но основной их призыв – это апелляция к справедливости. Следует отметить, что вербовка активно ведется в Интернете, в социальных сетях, которые сложно контролировать, тем временем молодежь в основном свое свободное время проводит именно в Интернете. Эту взрывоопасную тенденцию пока еще государственные органы не взяли под свой контроль, да и очень сложно организовать контроль всех сайтов в Интернете. Таким образом, можно отметить, что процесс радикализации ислама в Кыргызстане продолжает расти очень быстрыми темпами.

Так в целом религиозная ситуация в Кыргызстане регулируется следующими документами: Закон КР от 31 декабря 2008 года № 282 «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике» (В редакции Закона КР от 15 июня 2011 года № 46, 7 декабря 2012 года № 196). Концепция государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2014-2020 годы [1,2]. В условиях бурного развития религиозного движения по всему миру современный радикальный ислам зачастую создает угрозу безопасности государства и его основных институтов. Поскольку их главная идея – создание исламского халифата в Ферганской долине, а такая идеология – это путь духовной агрессии молодежи. В рамках существующих законодательно-правовых актов, концепций, других документов такие сложные религиозные процессы не поддаются систематизации вообще. Так, в целом религиозная

ситуация давно вышла из под контроля государства и всех общественных институтов. И поэтому вполне возможно, если, в ближайшие годы будет иметь место определенная политическая дестабилизация, а также другие кризисные ситуации, связанные с религиозной нестабильностью, это может стать толчком для активизации определенных деструктивных сил которые сегодня как бы находятся в «спячке».

Использовать ислам как инструмент политического давления на мусульманские страны – это давно «отработанная» практика. Распространение Ваххабизма, Салафизма, Хизб ут-тахрир-аль-Ислами, Аль-каиды, Талибан, ИГИЛ и разного рода исламских партий и организаций – это результат данной политики. Исламский фундаментализм преподносится как единственная альтернатива, на пути решения социальных проблем, попадая на благодатную почву внутренних проблем, превращаясь из мифических историй Халифата в реальные риски для стабильности светских государств Центральной Азии и пути их собственного развития. Идея социальной справедливости, равенства и стабильности, которую активно пропагандируют представители определенных кругов современных деструктивных исламских движений, примитивна и ложна, но пока противопоставить им другую идеологию представляется невозможным, потому как она сегодня не разработана. И конечно используя данный вакуум, исламский фундаментализм в лице Салафизма и Хизб ут-Тахрир-аль-Ислами всё глубже пускает корни в Кыргызстане, а в целом в регионе в последующем для дестабилизации ситуации. Но справедливости ради нужно подчеркнуть что, к примеру, в других соседних странах Центральной Азии – Узбекистане, Таджикистане, Казахстане, России есть ряд религиозных организаций, деятельности которых запрещены государством, определяя их деятельность как экстремистская или деструктивная. И в Кыргызстане официально признаны и в СМИ появился список запрещенных деструктивных религиозных организаций. Если проанализировать данный список то, к деструктивным религиозным организациям относятся те организации, появившиеся недавно, также под влиянием иностранных религиозных организаций и практикующие скрытое психологическое насилие в целях незаконного контроля над сознанием, поведением и жизнью верующих, строящие свою работу при помощи проверенных временем методов навязывания людям религии. Сегодня налицо, что религиозные процессы в Кыргызстане протекают конфликтно, как справедливо отмечает М. К. Асанбеков: «Когда нормативное воздействие религиозных организаций на своих членов начинает осуществляться с целью формирования у них, противоречащих интересам общества тоталитарного характера целей, ценностей и идеалов, при этом маскируя их принятыми на веру религиозными установками. Когда противоречащие целям общественного развития цели религиозных организаций превращают религию в идеологию – в средство, с помощью которого решаются политические и иные задачи рационального характера. Когда блокируются заключенные в самой религии механизмы действовать ей как вера и только как вера, призывающая людей к богу и гармонии

в своих отношениях с окружающими» [3]. Как правило, членами деструктивных религиозных организаций являются выходцы из неполных семей, молодые люди, которые по тем или иным причинам испытывали затруднения в рамках существующих социально-экономических отношений, лишились или вообще не имели работу, в целом неустроенная жизнь. Чувство отчуждения, пробуждающееся в подобных ситуациях, вынуждает человека примкнуть к группе, которая кажется ему столь же антисоциальной, как и он сам.

Что касается традиционных религиозных организаций, то они представлены в Кыргызстане в основном, организациями и объединениями, возглавляемыми Духовным управлением мусульман Кыргызстана (ДУМК) и Русской православной церковью (РПЦ).

Статистические данные о количестве сект и деструктивных религиозных организаций в Кыргызстане неизвестно. Но к нетрадиционным религиозным организациям, которые прошли регистрацию можно отнести Католическую церковь, лютеран, Союз евангелистских христиан-баптистов, адвентистов седьмого дня, пятидесятников, харизматов и пресвитериан, а из незарегистрированных, но действующих в стране – иудаистскую общину, буддистов. Эти религиозные группы постоянно получают финансовую и методическую поддержку от своих зарубежных центров и, кроме Союза евангелистских христиан-баптистов, заняты, в основном, привлечением людей в свою религию. Из зарегистрированных нетрадиционных религиозных организаций большое количество последователей – от 5 до 10 тысяч человек – у Католической церкви, лютеран и Союза евангелистских христиан-баптистов (преимущественно немцы). А незарегистрированная религиозная организация Церковь Иисуса Христа Святых последних дней в своем составе имеет 12 тысяч человек [4]. В плане увеличения числа последователей нетрадиционные религиозные организации относятся к быстро растущим религиозным организациям. Из нетрадиционных религиозных организаций иудаистская община, буддисты, Церковь Иисуса Христа Святых последних дней являются организациями, действующими в рамках больших геополитических проектов, и в своей миссионерской деятельности пользуются скрытыми методами, граничащими с подкупом, навязыванием своей религии, и поэтому в религиозных отношениях они не могут играть стабилизирующей роли.

Таким образом, основные причины религиозной нестабильности в стране - это объективные причины, такие как социально-экономического характера, а также политическая нестабильность, коррупция и конечно влияние внешних игроков на жизнеустройство в регионе в целом. Недовольство людей формируются на фоне внешних и внутренних факторов. Если конкретно систематизировать основные факторы влияющие на нестабильную религиозную ситуацию в стране это: внешние факторы представленные процессами глобального мирового противостояния;

геополитическое влияние извне; заинтересованность мировых сетевых экстремистских организаций в расширении своей территориальной базы за счет Центральной Азии;

рост потока и распространение религиозно - экстремистской литературы извне, причем бесконтрольной, не проходящей никакой соответствующей экспертизы;

повышенный рост числа иностранных вербовщиков под различными видами прибывающих на территорию страны, к примеру, под видом оказания благотворительной деятельности, строительством культовых сооружений, и постепенной вербовкой в свои ряды именно молодежи;

Что касается, внутренних факторов то конечно как мы выше отметили, затянувшийся социально-экономический, политический, духовный кризис в обществе, низкое качество образования как светского, так и религиозного;

подавляющая часть населения, особенно молодежь недовольны своим социальным положением в обществе, низкий уровень трудоустройства и неполная \ нерегулярная занятость особенно молодежи;

имущественное неравенство, резкое расслоение в обществе, падение уровня жизни ряда социальных групп, дискриминация и неэффективность государственного и муниципального управления;

экономические сложности и ограниченные возможности, последствие трудовой миграции, молодые люди в поисках работы выезжают в Россию, Казахстан, дальше зарубежье и подавляющее большинство данной категории людей быстро подвергаются влияниям экстремистских организаций;

и самое главное специфика Кыргызстана высокая политизированность религии в республике, перенос акцентов с религиозной этики на политическую идеологию. Как известно, религиозный экстремист в той или иной степени выражает неприятие светского обустройство общества, а также существование других религий. Примером могут служить «Хизб-ут-Тахрир» и активисты джихадистско-такфиристских течений салафитской направленности.

Подытоживая данную статью, следует, сказать, что для создания благоприятной религиозной ситуации в стране нужно обратиться к общемировой практике. Причины и последствия насильственного экстремизма следует решать с помощью профилактики, пресечения и реабилитации. Решать вопросы религиозного баланса нужно не силовыми методами и не путем запретов, а с помощью просвещения населения, работать с молодежью, объяснять людям, то достаточно и существенно можно снизить роль этих радикальных трендов в нашем обществе, причем за короткий промежуток времени.

Необходимо налаживание научно-практического сотрудничества представителей экспертного и научного сообществ Центральной Азии с целью осуществления всестороннего исследования тем, непосредственно связанных с вопросами религиозной культуры, религиозного баланса, религиозной ситуации, борьбы с религиозным экстремизмом, фанатизмом и терроризмом, а также формированием культуры религиозной толерантности среди молодежи стран региона; обучать молодежь конструктивным стратегиям разрешения конфликтов;

проведение социологических исследований на предмет межконфессиональных отношений, роли современной религии в культурной жизни молодежи,

а также таких тем, как «религиозная идентичность молодежи», «религия и государство», «религия и безопасность», что помогло бы снять остроту некоторых проблем, связанных с религиозной нестабильностью и максимально сблизить разрабатываемые теоретические принципы с реальностью.

Муфтияту Кыргызской Республики давать больше информации на нескольких языках (на русском и узбекском) о традиционном Исламе в КР, больше идеологической контр-пропаганды против риторики экстремистских организаций, подаваемых в форматах, которые просто и легко воспринимаются населением, особенно молодежи.

Организовать через СМИ ежемесячный обзор подрывной деструктивной деятельности религиозных экстремистских организаций. Через СМИ освещать чувствительные темы в области религии и радикализации, чрезмерно внимательно и сбалансированно подходить к подаче информации по противоречивой теме, продуцировать информационно-аналитический материал о жизни, статусе и настроениях диаспор КР на различных языках.

Создание социальных роликов на темы «Формирование культуры религиозной толерантности среди молодежи», «Религиозный экстремизм и фанатизм – опасность для безопасности и стабильности», «Ме-

жрелигиозные и межнациональные отношения в Центральной Азии».

Координировать деятельность международных организаций и партнеров по развитию, работающих в сфере гражданского образования для реализации концепции по укреплению единства народа Кыргызстана и продвижения инициативы (идеологии) «Кыргыз жараны» (Аппарат Президента КР, Правительство КР);

Ввести предмет «Религиоведение» в школах, университетах КР (МОиН КР, ГКДР КР).

Литература

1. Закон КР от 31 декабря 2008 года № 282 «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике» (В редакции Закона КР от 15 июня 2011 года № 46, 7 декабря 2012 года № 196).

2. Закон КР от 31 декабря 2008 года № 282 «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике» (В редакции Закона КР от 15 июня 2011 года № 46, 7 декабря 2012 года № 196).

3. Асанбеков М. К. Роль религиозных организаций в формировании религиозной ситуации в Кыргызстане <http://easttime.ru/analytics/kyrgyzstan/rol-religioznykh-organizatsii-v-formirovanii-religioznoi-situatsii-v-kg/11582> (время использования 7.07 2017).

4. Риклтон К. Кыргызстан: Православие сдает позиции евангельскому христианству (7.07.2017) // URL: <http://russian.eurasianet.org/node/59121>

РОЛЬ ТРАДИЦИЙ И ОБЫЧАЕВ В КЫРГЫЗСКОЙ СЕМЬЕ НА ПРИМЕРЕ ЭПОСА «МАНАС»

«МАНАС» ЭПОСУНУН НЕГИЗИНДЕ, КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨДӨГҮ САЛТ, ҮРП-АДАТТАРДЫН РОЛУ

THE ROLE OF TRADITIONS AND CUSTOMS IN THE KYRGYZ FAMILY ON THE EXAMPLE OF "MANAS" EPOS

Аннотация: в статье раскрывается роль и значение традиций и обычаев в кыргызской семье на примере эпоса «Манас».

Ключевые слова: эпос «Манас», семья, обычаи, традиция.

Аннотация: макалада «Манас» эпосунун негизинде, кыргыз үй-бүлөдөгү салт, үрп-адаттардын ролу чагылдырылган.

Түйүндүү сөздөр: эпос «Манас», үй-бүлө, салт, үрп-адат.

Annotation: This article elaborates role of traditions and customs of Kyrgyz family epos Manas

Key words: epos Manas, family, the traditions, the customs.

Современная кыргызская семья претерпела большие изменения, но во многом держится на крепких основаниях национальной культуры. Культура же – это слагаемое традиций и обычаев, родственного этикета преемственной духовности быта. Безусловно, обычаи нынешнего времени отличаются от обычаев прошлых лет, многие обычаи устарели и на их место пришли новые. Но знать старые обычаи и традиции необходимо, чтобы лучшие из них использовать и в наши дни, так как сложившиеся веками, они отражают мудрость многих поколений.

Среди всех кыргызских эпосов самое великое творение – эпос «Манас». «Манас» – эпос – океан, по меткому определению великого писателя Чингиза Айтматова. По своему объему он превосходит все известные в мире эпосы. Художественные и познавательные диапазоны «Манас» поражают своей широтой и разносторонностью. В эпосе можно увидеть и лирико-любовные, и социально-бытовые, и морально-этический темы. В нем приводятся сведения древних кыргызов о географии, о медицине, зодчестве, астрономии, военном деле, наблюдается богатейшая гамма художественных форм и средств от простейшей сатиры и юмора до вершин трагедий. Первозданный реализм переплетается со сказочной фантастикой, символизм и декларативность – с глубоким психологизмом, философия соседствует с верой в магию и

волшебство, интимные чувства восходят к большим сердечным страстям, и, в то же время, любовь подчинена родовым и патриархальным интересам феодального коллектива. Наконец, национальные традиции и обычаи, которые являются одним из важнейших факторов нравственного формирования подрастающего поколения.

В эпосе «Манас» роль традиций и обычаев, национальные особенности в семейных отношениях выражены в таких чертах, как любовь к детям, уважение к родителям, почитание старших, забота об окружающих людях, взаимопомощь, правдивость и честность, простота и скромность, терпимость и выдержка, стойкость и героизм, любовь к Родине, дружба народов и многое другое. В нем отражены многие обычаи, имеющие воспитательное и познавательное значение.

До наших дней дошел обычай кыргызов извещать о радостных событиях: рождение ребенка, возвращении кого-либо из близких людей с дальних походов или поездок и др. Сообщивший радостную весть первым, получает «сүйүнчү», – вознаграждение, подарок. Вот как это описано в эпосе «Манас», когда Ак-Балта, разыскав, хана Джакыпа первым сообщает ему радостную, долгожданную весть о рождении сына:

«Уже в преклонные годы твоя жена
Родила леопарда, с тебя подарок!

Горевавшая твоя жена
Тигра обрела, с тебя подарок!
До того, как уйти навсегда
Товарища тебе нашла, с тебя подарок!
Чтобы не скучать, твоя жена
Нашла себе забаву, с тебя подарок!
Печалившая твоя жена
Надежду обрела, с тебя подарок!...»

Услышав, эту радостную весть, Джакып одаривает Ак-Балту большим количеством скота и мешочком полного золота. В этих примерах полнее, чем в других источниках раскрыта суть обычая «сүйүнчү». И в наши дни этот обычай сохранился, подарок, конечно, носит другой характер – чисто символический, а в роли извещающего обычно выступают дети.

Широкое распространение имел также обычай усыновления. В «Манасе» этот обычай описан весьма красочно и подробно. В варианте С. Орозбекова содержится эпизод, в котором раскрывается акт усыновления родителями Манаса будущего его сподвижника Алманбета.

Акт усыновления совершался в присутствии сородичей и заключался в том, что мать Манаса – Чыйырды совершает обряд приложения к груди Манаса и Алманбета, после чего Алманбет становится не только сыном Джакыпа и Чыйырды, но и молочным братом Манаса. Из приводимых ниже строк видно, как происходит этот обряд:

«Пришел в трепет от радости Алманбет,
Из груди байбиче стало струиться молоко,
Все ее жилы встрепенулись,
Стало струиться молоко из груди.
Иди сюда, сын мой Манас,
Ты же сосал мою грудь с детства,
Ты поэтому первым прикоснись,
И начни сосать
Так байбиче сказала...».

Этот обычай действительно имел место в жизни кочевников – кыргызов. Основными причинами этого обычая были встречающиеся случаи бесплодия женщин, в основном усыновляли мальчиков.

Множество обычаев и обрядов связано у кыргызского народа с рождением детей. В эпосе «Манас» они отражены необычайно широко.

Жене хана Джакыпа Чыйырды, будучи беременной, захотелось съесть сердце тигра. Сорок охотников были по этому случаю снаряжены на охоту, но хану Джакыпу и его приближенным дошла весть, что тигра уже застрелил некий охотник Кочку. Ак-Балта и другие сородичи уверяют Джакыпа, что теперь его жена родит льва подобного богатыря. Все ликуют, радуются и многие, по мере возможности, приносят в жертву своих домашних животных:

«Кто в достатке – резали верблюда
Кто ещё зажиточнее – резали кобылу,
Свои желанья быстро проговорив,
Выразив мысли, которые не под силу человеку».

По старым поверьям, когда вкусовым капризом беременной женщины является желание поесть мясо

льва или тигра, то это означает, что она носит в себе богатыря.

Целый ряд данных говорит о том, что эпос лишь отразил один из имеющих древность кыргызских обычаев.

Видное место в эпосе «Манас» занимает обряд наречения, связанный также с жертвоприношением и устройством большого тоя.

Имя наречение Манаса происходит так. Справляется большой той, при этом подробно описаны какие виды скота были зарезаны по этому случаю. Затем торжественно нарекают имя ребенка:

«Пусть в священной книге напишут
Искаженное имя Манас –
Будет «большой дурак».
Калмыкские старшины, стали выступать.
Их вельможи в безрукавках.
Разнесли слух о Джакыпе:
Родился у него «большой дурак».
Что, мол, большой той справил этот бурут
И скота зарезал, как падишах,
Скажите, зажиточным оказался этот бурут».

С наречением любая кыргызская семья связывала будущее благополучие человека: в имя новорожденного вкладывалось определенное содержание, которое должно было влиять на судьбу младенца, вкладывалось также желание родителей уберечь ребенка от сглаза или нечистой силы. В случаях, когда в семье дети умирали в младенческом возрасте и супруги долгое время оставались бездетными, а затем рождался долгожданный ребенок, как это произошло, к примеру, у хана Джакыпа, то совершался обряд магических действий для сохранения жизни ребенка. Особое место среди них занимал обряд передачи новорожденного в чужую семью для вскармливания его грудью другой женщины. Через определенное время родители забирали его обратно, причем, это же осуществлялось как «покупка ребенка».

В эпосе «Манас» этот обряд отражен своеобразно. По канонам эпического жанра. В повествования Манаса передают на время в чужую семью не в грудном возрасте, как это было принято, а в возрасте 7-8 лет. К этому времени мальчик уже доставлял немало хлопот своим родителям. Боясь, что его неумность и не по годам развитая физическая сила вызовут подозрения у врагов, хан Джакып решил отдать сына на воспитание своему пастуху. Главная задача – уберечь от врагов, сохранить жизнь ребенку. С другой стороны, здесь просматривается желание родителей приобщить Манаса к труду.

В данной статье раскрываются лишь некоторые обычаи и традиции, нашедших отражение в эпосе «Манас».

Таким образом, мы можем с уверенностью повторять вновь и вновь, что эпос «Манас» является выдающимся памятником духовной культуры кыргызского народа, неиссякаемым источником народной мудрости, духовности, нравственного воспитания всегда, во все времена существования человечества.

Литература

1. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко – культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1980.

2. Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль. 1856 г./Соб.соч. Т.1. -С. 337.

3. Конурбаев Т. А. Психолого-педагогические условия усвоения народных традиций детьми (монография). Бишкек, 2003. – 110 с.

4. Манас. Эпос. Сагынбай Орозбек уулунун варианты боюнча. -Ф., 1984. – 1китеп.

5. Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. – Фрунзе, 1989. – С.82.

6. Урджегитова К.Д. Пословицы и поговорки народов Центральной Азии и Востока. -Бишкек, 2017. – 284 с.

7. <http://www.centralasia-travel.com/ru/countries/kirgistan/custom>

НРАВСТВЕННЫЙ ИДЕАЛ И ЕЕ РОЛЬ В ВОСПИТАНИИ НРАВСТВЕННЫХ УСТОЕВ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

ӨСҮП КЕЛЕ ЖАТКАН МУУНДУН АДЕПТИК ТҮРКҮКТӨРҮН ТАРБИЯЛООДОГУ АДЕПТИК ИДЕАЛДЫН РОЛУ

MORAL IDEAL AND ITS ROLE IN TRAINING THE MORAL STABLES OF THE GROWING GENERATION

Аннотация: В данной статье автором рассматривается роль нравственно-го идеала в воспитании подрастающего поколения, в частности девочек. Обозначены определяющие факторы национального воспитания и нравственных устоев в совести и самосознании как духовно-понятийная и персонифицированно-образная.

Ключевые слова: общество, сознание, совесть, самосознание, нравственный идеал, нравственные устои, национальное воспитание.

Аннотация: Бул макалада автор тарабынан өсүп келе жаткан жаш муунду, өзгөчө кыздарды тарбиялоодо адептик идеалдын ролун каралган. Намыс менен өздүк ан-сезимде улуттук жана адептик түркүктөрдү тарбиялоонун негизги факторлору катары руханий-түшүнүктөр жана өздүктөштүрүлгөн-образдуулук тастыкталды.

Түйүндү сөздөр: коом, ан-сезим, намыс, өздүк ан-сезим, адептик түркүк, адептик идеал, улуттук тарбия.

Abstract: In this article the author examines the role of the moral ideal in the upbringing of the younger generation, in particular girls. The defining factors of national education and moral foundations in conscience and self-consciousness are designated as spiritually-conceptual and personified-figurative.

Key words: society, drying, conscience, self-awareness, moral ideal, foundations, national education.

На сегодняшний день национальное воспитание подрастающего поколения, особенно девушек, является актуальным вопросом. Возникает необходимость именно в национальном воспитании, которая включает в себя нравственное, физическое, социальное, патриотическое и другие его формы. В национальном воспитании необходимо иерархия форм воспитания и определение значимого акцента для духовного становления подрастающего, впоследствии нового поколения. Необходимость в воспитании нравственных устоев девочек особенно приобретает особую значимость в развитии современного кыргызстанского общества. Поэтому, учитывая и предыдущий опыт, сохраняя национальные обычаи, такие как человечность, уважение к старшим и младшим, гостеприимность, справедливость, величественность нации, осознавая соприкосновение национальных ценно-

стей с общечеловеческими ценностями как одного из культурного, духовного и нравственного наследия человечества можно привить устои будущего общества.

В процессе обретения независимости страны, ее социально-экономического развития, роста национального самосознания возникла необходимость в осознании каждого о важности использования в воспитании подрастающего поколения общечеловеческих ценностей, вобравшей в себя многовековую культуру с его смыслообразованиями. Несомненно, на сегодняшний день есть свои особенности внедрения в воспитание некоторых элементов национального воспитания. Безусловно, осознав только национальные ценности, традиции, обычаи, историю этикета сквозь призму сегодняшнего дня можно повысить практическую значимость воспитательного процесса.

В процессе нравственного воспитания девушек необходимо стремиться пробудить в самосознании каждой из них значимость традиций и национальных особенностей, отличающихся от нравственных устоев других этносов. Пробуждения в самосознании значимых нравственных ценностей невозможно без совести, так как именно совесть является генерирующим фактором [1, 45] самосознания. Без совести невозможно глубокое личностное признание какой-либо обязанности или нормы. Совесть в определенном смысле является практически-поведенческой стороной индивидуального нравственного самосознания, которая в каждой конкретной ситуации позволяет судить о добре и зле в соответствии с моральной сущностью личности. Справедливы требования к личности поступать сообразно своей совести, ибо ее совесть – беспристрастный внутренний судья, осуждающий или оправдывающий. Она, с одной стороны, «предписывает», что должно делать, а с другой стороны, судит на основе того, что уже сделано. Эти две характеристики совести подчеркивают её огромную роль в индивидуальном сознании как самоконтроля поведения и самооценки собственных поступков, определив её огромное значение для воспитания и самовоспитания.

Совесть составляет сердцевину личностного убеждения – морального авторитета, гарантирующего сохранение нравственных норм. Здесь, конечно, следует учитывать два обстоятельства: во-первых, о справедливой и «просвещенной» совести, с ясным пониманием добра и зла; во-вторых, «избирательный характер морали проявляющийся на всех уровнях психики, на подсознательном, эмоционально-волевом, логико-рефлекторном, в совокупности они выступают в роли моральной интуиции в формировании оценки и поведения». [2, 44]

Нравственный идеал играет исключительно важную роль в целостном воздействии социального контроля на сознание и поведение личности. Нравственный идеал, однако, является иерархической структурой. В разных ситуациях он различным образом воздействует на сознание и убеждения личности. Данная иерархическая структура раскрывает различную степень обобщенности идей, представлений и образцов, имеющих определенную регулятивную и стимулирующую ценность в формировании нравственного идеала личности. Поэтому, для подрастающего поколения, в особенности девушек, нравственный идеал является постоянно действующей силой социального контроля, сопровождающей процесс социализации личности и более всего - процесс формирования высоких нравственных убеждений, готовности к действию и обычных и экстремальных ситуациях. Особое значение приобретает и функционирование нравственного идеала как стимула поведения человека в различных ситуациях. Потому, что нравственный идеал гарантирует обеспечение моральной надежности целостного цикла поведения личности, единую «логику» завершения ряда поступков личности, он лучше всех раскрывает диспозицию, «расположение» личности в отношениях самых различных ситуаций.

Нравственный идеал является внутренне при- сущей мерой социального воздействия и контроля

в отношении личности. Воздействие это, однако достигает результатов посредством самоконтроля, само принуждения, само убеждения. Тем самым с помощью нравственного идеала передовой социальный контроль превращается в свободу, в эффективную диспозицию социального творчества. Наличие прогрессивного нравственного идеала в сознании личности является индикатором потенциального творчества и в области нравственных императивов и моральных нормативов.

Нравственный идеал воздействует посредством установленной иерархической структуры, у которой две связанные, – хотя и относительно различные формы воздействия: духовно-понятийная и персонифицированно-образная. Духовно-понятийная форма воздействия включает высшие ценности, касающиеся стратегических устремлений социального развития девушек. Это такие понятия как мир в семье, справедливость во всех отношениях, приоритет чести и достоинства и т. д. Здесь концентрированы стремления занять достойное место в процессе социализации. Эти высшие моральные представления являются выводом многовекового опыта человека и в то же время выражают прогрессивную направленность не только нашей, но и всех предыдущих и будущих эпох. Они регулируют поведение личности с точки зрения “целостного развития сущности человека как совокупности всех общественных отношений”. [3, 145] Сегодня эти высшие моральные представления отождествляются и раскрываются посредством социального идеала, они – последнее, «конечное» идейно-мировоззренческое основание морального сознания и нравственного самосознания каждой девушки. Духовно-понятийная форма включает в себя и совокупность принципов, ценностей и норм общественной морали, обобщающих и выражающих самым синтезированным способом моральный аспект общественных преобразований и мотивируют переосмыслению достижений прошлого. Здесь, расположены те ценности и представления, которые выражают моральную ценность и сущность образа жизни, его глубоко гуманное содержание.

Персонифицированно-образная форма включает в себя высокие нравственные представления и ценности, воплощенные в делах и жизни, образов национальных женщин прошлой и ближайшей истории народов, человечества. На примерах этих исключительных людей формируются соответствующие образцы поведения и передовые критерии убеждения девушки как личности. В нашей повседневности живут и трудятся, выдающиеся личности современности, экс-президенты, политические лидеры, достигшие значительных успехов в профессиональном мастерстве, которые персонифицируют определенные, высоко оцениваемые и желаемые нравственные качества, являющиеся целью формирующейся нравственной личности, поскольку она учитывает, что эти качества лучше всего могли бы помочь ее собственной реализации, раскрытию личностных способностей.

Знание моральных норм и оценок – первый общий факт морального индивидуального сознания. Они познаются посредством «наблюдения» их исполнения, исполнения единичных ситуационных образцов, «ви-

зуальной» встречи с рядом поступков, формирующих поведение. Разумеется, здесь следует учитывать возрастной аспект познания моральных норм. Сначала подрастающие воспринимают исполнение ролей социальными субъектами в определенных ситуациях. Роль и ситуация здесь проявляются в единстве, часто неразличимом для подрастающей девочки. Роль – ситуация является основным фактом, главным моральным фактом, с которым встречается индивидуальное моральное сознание.

Роль – ситуация имеет огромное значение для формирования, выработки, проявления нравственного мира личности, раскрывая соответствующие значения, посредством которых функционируют в социальной среде моральные нормы и оценки. Подрастающее поколение девочек, прежде всего, узнает и осознает роль, которую исполняют те или иные взрослые, часто женщины из ее непосредственного окружения. Именно посредством роли-ситуации непосредственное окружение подрастающей девочки становится нравственно-психическим «полем», где обычаи, традиции, нравы взаимодействуют с моральными нормами и

оценками. В случае, если для нее роли-ситуации не стали нравственно-психическим полем, то тогда в ее самосознании будут доминировать такие чувства как «социальная и душевная неустроенность жизни, дезориентация, тревожность или чувство вины». [4, с.45] Поэтому, перед нами стоит задача, благодаря рационального осмысления нравственных ценностей, моральных норм заложенных в устно-поэтическом творчестве, в народных традициях и обычаях способствовать выработке у подрастающего поколения девочек этических ценностей, мотивирующих занять достойное место в жизни и обществе.

Литература

1. Ковалев Н. Роль традиций и обычаев в формировании самосознания. – М.: Дрофа, 2011, -131с.
2. Шепетько Н. Структура сознания. – Киев, 2011.- 213с.
3. Печчеи А. Человеческие качества. - М.: Прогресс, 2001.
4. Швейцер А. Культура и этика. Философия культуры. Благовение перед жизнью.- М.: Прогресс. Репринтное издание, 2011. -145с.

Садьрова Г.К.

к.ф.н., доцент КНАУ им.К.И.Скрябина

E-mail: sgulzat@mail.ru

Раянова Р.О.

БГУ им.К.Карасаева

E-mail: anarseit@hotmail.com

ОБЗОР СИТУАЦИИ ПО ВОПРОСАМ КВАЛИФИКАЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ В РАМКАХ НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

REVIEW OF THE SITUATION ON THE QUALIFICATION OF SOCIAL WORKERS WITHIN THE NATIONAL SYSTEM OF QUALIFICATIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: В статье представлены результаты обзора ситуации по Национальной системе квалификаций (НСК) КР, включающий в себя Национальную рамку квалификаций (НРК), профессиональные стандарты (ПС), сертификацию квалификаций, по наличию и потенциалу кадров, оказывающих социальные услуги, наличию и потенциалу учебных учреждений, выпускающих социальных работников, наличию и качеству социальных услуг включая услуги реабилитации, абилитации, интеграции, реинтеграции и т.п. на местном уровне, и пр.

Ключевые слова: Национальная система квалификаций (НСК), профессиональные стандарты (ПС), Национальная рамка квалификаций (НРК).

Аннотация: Макалада, КР Улуттук квалификациялар системасындагы (УКС), анын ичиндеги Улуттук квалификациялар алкагы (УКА), кесиптик стандарттар (КС), квалификацияларды тастыктоо боюнча социалдык тейлөө жүргүзүүчү кадрлардын болушу жана потенциалы, социалдык кызматкерлерди даярдоочу окуу жайларынын болушу жана потенциалы, жергиликтүү деңгээлде реабилитация, абилитация, интеграция, реинтеграция ж.б. тейлөөлөрдү камтыган социалдык тейлөөлөрдүн болушу жана сапаты жөнүндө абалды талдоонун натыйжалары берилген.

Түйүндүү сөздөр: Улуттук квалификациялар системасы (УКС), кесиптик стандарттар (КС), Улуттук квалификациялар алкагы (УКА).

Abstract: The article presents the results of the situation review of the National Qualifications System (NQS) of the Kyrgyz Republic, including the National Qualifications Framework (NQF), professional standards (PS), certification of qualifications, the availability and potential of staff providing social services, the availability and potential of training institutions, preparing social workers, the availability and quality of social services, including rehabilitation, habilitation, integration, reintegration services, etc. at the local level, etc.

Key words and phrases: National Qualifications System (NQS), professional standards (PS), National Qualifications Framework (NQF).

Введение

После приобретения независимости, КР стала частью мирового сообщества, и, как следствие, усилились интеграционные процессы во всех сферах жизни (экономика, культура, образование, и др.). В области образования в Кыргызстане с 2003 г. проводятся работы по присоединению системы высшего образо-

вания к Болонскому процессу¹, и КР принял на себя обязательства по разработке НСК, такие понятия как непрерывное образование в течение всей жизни, системный и компетентностный подход к образованию,

¹ Национальная рамка квалификаций Кыргызской Республики: Методология и структура, 2016, стр.11

кредитная система образования, дистантные формы обучения стали активно внедряться как часть образовательной политики государства.

В Кыргызстане разработана НРК, целями которой является достижение прозрачности и сопоставимости этих систем, улучшение внешнего признания уровней подготовки и квалификации специалистов, облегчение мобильности учащихся, а также трудоустройство и упорядочение процесса получения образования на протяжении всей жизни. В НРК описание компетенций дается в наиболее общих чертах, приемлемых ко всем направлениям формального обучения и принимаемых на национальном уровне.

Такое описание становится более конкретным, когда речь идет об Отраслевой рамке квалификаций (ОРК), и соответствует различным видам трудовой деятельности и содержания выполняемых при этом функций, которые характерны и востребованы в рассматриваемом виде отрасли экономической и производственной деятельности.

Рамки квалификаций/компетенций необходимых для трудовой деятельности следует отнести, скорее всего, к отраслевым и соответственно профессиональным стандартам, которые не могут и не должны отражать результаты различных уровней и видов образования.²

Отраслевые рамки квалификаций в КР разработаны на отдельные отрасли такие как информационные технологии (ИТ), туризм, и в настоящее время разрабатываются ОРК по легкой промышленности. ОРК по социальной работе не разработана.

Социальная работа относительно новая профессия в КР. После распада СССР, в постсоветском пространстве появилась профессия «Социальная работа» для решения серьезных социальных проблем. В мире не существует одной единственной модели социальной работы, которая могла бы копироваться и внедряться всеми странами. Тем не менее, диалог между представителями разных стран и одинаковое понимание характера социальной работы существенно расширились благодаря взаимосвязи между социальными работниками, политиками и преподавателями.³

Во многих странах мира, кроме социальных работников, с высшим образованием, есть младшие социальные работники, имеющие среднее специальное образование, а также персональные ассистенты, прошедшие курсы обучения и помогающие ЛОВЗ.

В Кыргызстане с недавнего времени начали готовить специалистов по социальной работе со средним образованием, однако все еще не достаточно ясно, каким образом специалисты по социальной работе принимаются на должности, есть ли дифференцированный подход к тем, кто имеет высшее образование и к тем, кто имеет среднее образование при предоставлении им должностей.

В целом нет целостного подхода к подготовке кадров в сфере социальной работы. Не разработана ОРК,

отсутствуют профессиональные стандарты подготовки специалистов, вопросам защиты детей уделяется недостаточно внимания.

Анализ ситуации

Разработка НСК и НРК в КР проводилась, в основном при помощи международных проектов. Эти проекты были нацелены на конкретные профессиональные области, например в сфере туризма (все уровни образования), на уровне среднего профессионального образования по многим профессиям и «Результаты труда данных проектов еще не были признаны Министерством образования и науки (МОН) и Министерством труда и социального развития (МТСР), в чьи компетенции входят разработка, принятие и утверждение общей национальной рамки...».⁴

Проекты, работавшие по разработке элементов НСК в КР:

1. Проект АБР «Профессиональное образование и развитие навыков». Цель проекта – оказание поддержки Правительству КР в реформировании и модернизации системы начального профессионального образования (НПО). Важным результатом проекта также является создание Национального совета по развитию профессиональных навыков (Постановление Правительства КР от 23 марта 2012 года № 193).
2. Проект ЕС «Укрепление развития социального партнерства в профессиональном образовании и обучении в Кыргызстане» (2011-12 гг.), в рамках которого разработаны профессиональный стандарт и ОРК в сфере туризма.
3. Проект Темпус «QUADRIGA: Квалификационные рамки в Центральной Азии: Болонские принципы и региональная координация», который функционировал с 2012 г. по 2015 г. Цель проекта - разработка структуры квалификации в центрально-азиатских республиках с учетом опыта ЕС. В рамках данного проекта разработаны ряд нормативных документов:
  - концепция НРК в КР;
  - НРК КР (приложение 1);
  - методика разработки НРК КР;
  - методика разработки ОРК КР на примере сферы информационных технологий.

В Кыргызстане работает не много проектов по профессиональной подготовке социальных работников. Исследование GIZ, проведенное в 2012 г., выявило следующее: «...качественный анализ работающих социальных работников в Кыргызстане, показывает нам, что в настоящее время функции социального работника выполняют бухгалтера, учителя, технологи и представители других профессий, и только 6% из них имеют базовое образование по социальной работе».⁵

⁴ Национальная рамка квалификаций Кыргызской Республики: Методология и структура, ., Б.: ИЦ «Текник», 2016, стр.10

⁵ Исследование для изучения возможностей системы государственного управления, образования для создания системы повышения квалификации, переподготовки специалистов социальной защиты. 2012 г., Джакубова Н.И., стр.3

² Базовые предпосылки и методика построения отраслевой рамки квалификации в Кыргызстане, 2016, стр. 8

³ Lorenz, W (2001) Social work in Europe. В издании Hesse S. (ed) International standard Setting of Higher Social work Education. Stockholm Studies of Social Work 17. Stockholm University

Эта информация достаточно ясно показывает одну из главных проблем в профессиональной подготовке кадров социальных работников - низкая квалификация и компетенция социальных работников, работающих с населением. У специалистов работающих социальными работниками нет дипломов по социальной работе и кроме того, они имеют довольно ограниченный выбор форм повышения квалификации. Возникает ряд вопросов, таких как: достаточно ли выпускаются социальных работников, чтобы удовлетворить востребованность на рынке труда, что играет роль при приеме на работу в качестве социального работника, или престижность, или оплата труда и др.?

Во многих странах мира, требования к компетенции в социальной сфере устанавливаются в нормативно-правовых актах (НПА). В КР нет системного подхода к образованию социальных работников. Университеты и колледжи готовят социальных работников независимо от потребностей рынка труда. С 1994 года началось обучение социальных работников в университетах страны, где они получают учебную степень бакалавра и магистра. С 2014 г. при трех университетах: КНУ им. Баласагына, ОшГУ и ДжаГУ открылись колледжи, где начали готовить специалистов в сфере «Социальная работа» со средним профессиональным образованием. Продолжительность очного обучения на базе 9 класса 2 года 10 месяцев, на базе 11 класса 1 год 10 месяцев.

В Постановлении Правительства КР №170 «Об условиях оплаты труда некоторых категорий работников системы социальной защиты населения», в разделе Квалификационные требования в приложении 2, на должность специалиста по «Социальной работе» могут быть приняты специалисты как с высшим, так и со средним образованием. То есть, не дифференцируется уровень образования, что может сыграть демотивирующим фактором для устройства на работу социальных работников с высшим образованием.⁶

НПА время от времени пересматриваются, обновляются и улучшаются. Так в «Исследовании для изучения возможностей системы государственного управления, образования для создания системы повышения квалификации, переподготовки специалистов социальной защиты» от 2012 г. отмечается, что в вышеупомянутом Постановлении, к категории «прочий персонал» были отнесены инструктор по труду, воспитатель, дефектолог, психолог, социальный педагог. Однако, в новой версии этого же документа от 2015 г., вышеперечисленные профессии отнесены к медико-социальным должностям, что показывает прогресс. Но в разделе для типовых штатов психоневрологических социальных стационарных учреждений для детей такие специалисты, как инструктор по труду, дефектолог, социальный педагог, отнесены в категорию медицинский персонал. Что также указывает на непонимание сущности данных специалистов и оказываемых ими услуг.

Некоторые НПА разработаны без учета современных концепций образования. Например, в При-

мечании того же Постановления указано следующее: «В домах-интернатах, где группы состоят из детей, не подлежащих обучению и требующих постельного режима, должности воспитателей не устанавливаются», что, как отмечают авторы исследования, является нарушением прав ЛОВЗ. Во всем мире считается, что любой человек может и имеет право на воспитание и развитие.

Система повышения квалификации и переподготовки кадров должна учитывать существующий кадровый ресурс, то есть специалистов, имеющих многолетний опыт работы в социальной сфере, но не имеющих достаточного образовательного уровня и навыков, предъявляемых новыми формами работы с уязвимыми группами населения, в том числе, с семьями и детьми в трудной жизненной ситуации (ТЖС).

Одним из элементов повышения квалификации является самообразование специалистов, проведение технической учебы, введение «курса молодого специалиста» и наставничества для сотрудников, первично поступающих на работу в систему социальной защиты населения. В целях создания системы додипломной и постдипломной подготовки и переподготовки, повышения квалификации специалистов по социальной работе необходимо создание системы повышения квалификации сотрудников (разработка нормативной правовой базы, регламентирующей систему переподготовки и повышения квалификации специалистов по социальной работе); проведение мониторинга качества переподготовки и повышения квалификации кадров (провести качественный анализ состава и создать базу данных работников системы, с учетом их возрастных, психосоциальных особенностей, профессионально-этической подготовки, отношения к социальной работе и потребности в повышении квалификации).⁷

Специалисты по социальной работе имеют достаточно ограниченный выбор форм повышения квалификации. Для решения этих проблем необходимо создание прочной системы повышения квалификации, основанной на принципах преемственности вузовского (академического) и постдипломного (повышенные квалификации, переподготовка) образования.

Национальная система квалификации: В КР в настоящее время НСК только формируется, и МОН разработал проект Концепции НСК, целью которой является формирование подходов к разработке и внедрению национальной системы, обеспечивающей признание обучения, включающей в себя средства разработки и операционализации национальной политики в отношении квалификации, институциональных механизмов, процессов обеспечения качества, оценки и процессов присуждения и признания профессиональных навыков и других механизмов, которые связывают образование и обучение с рынком труда и гражданским обществом.⁸ Проект Концепции размещен на сайте МОН, но пока еще не одобрен.

⁷ Стратегия развития социальной защиты населения Кыргызской Республики на 2012-2014 годы. Утверждена постановлением Правительства Кыргызской Республики от «13» декабря 2011 года №755

⁸ Проект Концепции Национальной квалификационной системы в КР.

⁶ Постановление Правительства КР, г. Бишкек, от 19 апреля 2011 года N 170 «Об условиях оплаты труда некоторых категорий работников системы социальной защиты населения»

НСК – это совокупность механизмов правового и институционального регулирования спроса на квалификации специалистов со стороны рынка труда и предложенных квалификаций со стороны системы образования и обучения.

В структуру НСК входят:

- НРК – структурированное описание квалификаций, образовательно-квалификационных уровней, установленных на основе определенного набора критериев;
- ОРК – структуры и процессы, установленные в отрасли для разработки и внедрения квалификаций, включая институциональные механизмы, обеспечение качества, процедуры оценки и присуждения, признание навыков/умений и другие механизмы, которые связывают образование и обучение с рынком труда;
- ПС – характеристика квалификации работника, необходимая для осуществления определенного вида профессиональной деятельности;
- Сертификация квалификаций – система и процедуры оценки соответствия квалификации нормам и требованиям, указанным в НРК, ОРК и ПС.¹

В стране практически отсутствует система оценки профессиональных компетенций, профессиональные стандарты, имеющиеся учебно-методические материалы и образовательные программы не способствуют формированию профессиональных компетенций у студентов. Идет разрыв между спросом и предложением на специалистов на рынке труда.

Национальная рамка квалификаций: НРК является необходимой составной частью НСК. Одной из предпосылок разработки НРК в КР, было принятие Программы и Концепции развития образования в КР до 2020 г., где задачей явилось: «...внедрение национальной квалификационной структуры (рамки) профессионального образования для обеспечения качества и признания уровней квалификации, как на внутреннем рынке труда, так и на внешнем»,⁹ которая является одним из необходимых мер по созданию условий для вовлечения ВУЗов и бизнес-структур в развитие системы НПО и СПО.

В соответствии с Постановлением Правительства КР (№496) от 23.08.2011 г. «Об установлении двухуровневой структуры высшего профессионального образования в КР» и в целях реализации Стратегии образования КР на 2012-2020 годы, с 2011-12 учебного года в стране введена многоуровневая система высшего образования по подготовке кадров. Данным Постановлением утверждены Перечень наименований направления подготовки бакалавров, магистров и специалистов в республике, а также макеты государственных образовательных стандартов (ГОС) бакалавров, магистров и специалистов.

С 2012-13 учебного года все вузы КР приступили к подготовке бакалавров и магистров по новым образовательным стандартам. Недостатки разработанных стандартов проявились в том, что по каждому направлению подготовки специалистов и по их квалификационным уровням отсутствует системный подход разработки компетенций. Циклы обучения бакалавра и магистра рассматривались отдельно, вследствие чего возникает дублирование компетенций и результатов обучения.

Уровни высшего образования КР шире, исходя из еще реализующихся в стране образовательных программ специалистов и количества образовательно-научных квалификаций докторской степени.¹⁰

НРК КР была разработана и утверждена приказом №87 от 17 марта 2016 г. МОН КР и МТСП КР (Приложение А). Она является основой для разработки ОРК, обеспечивая тем самым межотраслевую сопоставимость квалификаций.

Одним из главных недостатков в реформировании высшего и среднего образования является отсутствие готовности системы образования, государственных органов, работодателей к преобразованиям. Кроме того, рынок труда по оказанию социальных услуг не достаточно развит.

Отраслевая рамка квалификации – матрица структурированного описания квалификационных компетенций специалиста, необходимых для решения задач на различных уровнях трудовой деятельности, которые приобретаются специалистами по завершении разных уровней формального обучения. Матрица содержит не только минимальные по объему компетенции по каждому уровню формального обучения (и подтверждаемые соответствующими дипломами государственного образца), но и возможные перспективы карьерного роста специалиста, а также пути достижения (приобретения необходимых компетенций) для различных уровней по трудовой деятельности, включающие также неформальное и ин-формальное обучение.¹¹

ОРК предназначена для различных групп пользователей (государственных органов и структур, работодателей, объединений работодателей, организации образования, профессиональных сообществ, граждан) и позволяет:

- формировать общую стратегию развития рынка труда и системы подготовки кадров в конкретной отрасли, в том числе, планировать различные траектории карьерного роста в течение трудовой деятельности через получение конкретной квалификации, повышение уровня квалификации, подтверждение квалификации;
- описывать требования к квалификации работников и выпускников при разработке профессиональных и образовательных стандартов, программ профессионального образования и обучения, неформального обучения (обучение на рабочем месте и др.);

⁹ Концепции развития образования в КР до 2020 г

¹⁰ Там же, стр. 20

¹¹ Базовые предпосылки и методика построения Отраслевой рамки квалификации в Кыргызстане, Салиев А.Б. и др. Бишкек 2016 г., стр.7

- формировать систему сертификации;
- планировать и развивать человеческие ресурсы.

Для улучшения механизмов продвижения межгосударственной торговли МОН и Министерство труда, молодежи миграции подготовили документ «О Плане Правительства по развитию экспорта Кыргызской Республики на 2015-2017 годы», ожидаемыми результатами к 31 декабря 2017 года были:

- Разработка ОРК для приоритетных секторов;
- Обеспечение соответствия учебных программ требованиям ОРК.

Документ был одобрен Постановлением Правительства КР от 31 марта 2015 года № 174.

В рамках проекта Темпус «QUADRIGA: Квалификационные рамки в Центральной Азии: Болонские принципы и региональная координация», который функционировал с 2012 г. по 2015 г., разработан ряд нормативных документов, включая Методику разработки ОРК КР на примере сферы информационных технологий.

В рамках проекта ЕС «Укрепление развития социального партнерства в профессиональном образовании и обучении в Кыргызстане» (2011-12 гг.), разработаны ПС и ОРК в сфере туризма. В них даны требования к знаниям, умениям, компетенциям, уровням квалификации, а также к условиям труда.

В целях улучшения управления кадровым потенциалом в Кыргызстане появляются структуры и центры, отвечающие за оценку квалификации и компетенции. Но, к сожалению, все мероприятий в этой области не взаимосвязаны между собой.¹²

Отраслевые и подотраслевые советы. Также и в НСК КР большая роль отводится отраслевым и подотраслевым советам. Предложены такие задачи как взаимодействие с производством, анализ информации по рынку труда для определения пробелов в навыках и недостатках отрасли, разработка стратегических планов по развитию навыков и политики в поддержку продуктивности и развития отрасли, поддержка разработки профессиональных стандартов для обеспечения улучшения рабочей силы, присуждение сертификатов, лицензий. Разработан перечень рекомендуемых отраслевых советов, и одной из отраслей является здравоохранение и предоставление социальных и персональных услуг, в которую входят медицина, психология, реабилитация, медицинская техника, медицинская лаборатория, медицинские и социальные услуги (услуги по уходу).¹³

Национальный совет по развитию профессиональных навыков на сегодня акцентирует свою работу на организацию процесса разработки профессиональных стандартов. По разным источникам потенциал Национального совета по развитию профессиональных навыков еще не реализован полностью и такой орган должен иметь Национальный план по развитию человеческих ресурсов, который бы предоставлял МОН и МТСП информацию по вопросам кадров и квалификации для разработки стратегических документов.

В настоящее время ОРК по социальной работе не существует в КР. Однако, МТСП рассматривает возможность разработки такого документа в ближайшее время.

Отраслевой совет по развитию квалификаций – институт, формируемый отраслевыми работодателями (ассоциациями/объединениями) для координации спроса и предложения умений и квалификаций рабочей силы в интересах повышения эффективности и производительности предприятий данной отрасли. Модель деятельности Советов реализует рыночный механизм, интегрирующий децентрализованную ответственность работодателей на местах, с одной стороны, и их консолидированную ответственность за развитие и повышение конкурентоспособности в конкретной области профессиональной деятельности на национальном уровне, с другой. Советы объединяются в сеть Цели деятельности Советов:

- повышение участия работодателей в организации и реализации программ профессионального образования и обучения;
- установление требований к квалификациям работников, занятых на различных уровнях иерархии в области профессиональной деятельности, путем разработки профессиональных стандартов;
- мониторинг отраслевого рынка труда;
- консолидация предприятий в рамках отрасли;
- формулирование требований к программам профессионального образования и обучения; разработка отраслевых квалификаций и стратегии их развития, отражающей текущие и перспективные потребности в квалификациях работников отрасли, которая используется как самими работодателями для корректировки программ обучения и планирования инвестиций в образование и обучение, так и сферой образования для планирования разработки и обновления образовательных программ;
- разработка обоснованных предложений по оптимизации эффективности использования государственного финансирования для решения задач, связанных с обеспечением отраслевых рынков труда качественной рабочей силой.

(источник: Национальная система квалификаций. Обеспечение спроса и предложения квалификаций на рынке труда, 2009, М. Коулз и др. стр. 12);

Профессиональные стандарты: Разработка и внедрение стандартов профессиональной деятельности – инновационный опыт для современного Кыргызстана. В стране разработаны профессиональные стандарты для начального и среднего образования (4 и 5 уровни НРК) по 19 профессиям в рамках проекта АБР «ПСНПО и СПО».

На данном этапе развития КР имеет множество социальных проблем, в том числе проблемы рынка труда. Во-первых, в стране отсутствует единый стандарт образования, из-за чего обладатели дипломов разных учебных заведений имеют совершенно разный багаж опыта и знаний, во-вторых, потребность в компетентных кадрах по социальной работе высокая,

¹² Б. Таштобаева, Национальная система и рамки квалификации в Кыргызской Республике, 2015, стр.12

¹³ Там же, стр.15

поскольку возрастает спрос населения на квалифицированные социальные услуги, но на рынке труда нет или недостаточно таких кадров.

Профессиональный стандарт — нормативный документ, предназначенный для определения должностных обязанностей работников, планирования их профессионального роста, организации профессиональной подготовки и повышения квалификации соответственно развитию требований к качеству и продуктивности услуг, подбору, расстановке и использованию кадров, а так же обоснованию принимаемых решений при проведении аттестации руководителей и специалистов [Макина А. И., Чмых К. В. Профессиональные стандарты по социальной работе: место и роль в социальной сфере, Пермь: Меркурий, 2014. — С. 121-123].

Работодатели имеют право при наеме специалиста аттестовать их на компетентность, однако это происходит стихийно, так как нет профессиональных стандартов на социальные услуги. ПС по профессиям, предоставляющим социальные и реабилитационные услуги в КР не разработаны, но являются очень востребованными для улучшения качества оказываемых услуг населению и уменьшения противоречий в их понимании.

Задача для социального сектора КР состоит в том, чтобы изучить место и роль профессиональных стандартов по социальным услугам, включая реабилитационные услуги, через сравнение, анализа научной литературы, НПА различных стран.

Работодателю ПС поможет выбрать качественный персонал на рынке труда, поскольку он служит основой для определения критериев оценки при отборе персонала, обеспечения качества труда персонала, обеспечения профессионального роста персонала и т.п.

Необходимость ПС работникам социальной сферы заключается в том что, он поможет определить собственный уровень компетентности, определить направление профессионального обучения, эффективно функционировать, обеспечить востребованность на рынке труда, способствовать карьерному росту и т.п.

МТСР необходимо активно взаимодействовать с работодателями и другими заинтересованными сторонами для разработки ПС, что поможет решить важные вопросы в сфере управления человеческими ресурсами, такие как требования к работникам (должностные обязательства), прозрачные критерии для отбора кадров, унификация требований к профессиональной деятельности социальных работников, развитие системы мотивации работников к самосовершенствованию, разработка обучающих программ с учетом требований рынка труда, оценка качества обучения в соответствии с требованиями работодателей и т.д.

Анализ системы квалификаций: Были проанализированы следующие документы:

- общереспубликанский классификатор профессий рабочих, должностей служащих и тарифных разрядов (ОКПДТР);
- общереспубликанский классификатор занятий (ОКЗ).

ОКПДТР является составной частью Единой системы классификации и кодирования (ЕСКК) технико-экономической информации КР. Он введен в действие постановлением Национального статистического комитета КР с июля 1998 года. Классификатор предназначен для решения задач, связанных с оценкой численности рабочих и служащих, учетом состава и распределением кадров по категориям персонала, уровнем квалификации, степени механизации и условиями труда, вопросами обеспечения занятости, организацией заработной платы рабочих и служащих, определением дополнительной потребности в кадрах на всех уровнях управления в условиях автоматизированной обработки информации. Объектами классификации в ОКПДТР являются профессии рабочих и должности служащих.

ОКПДТР состоит из двух разделов:

- профессии рабочих;
- должности служащих.

ОКЗ представляет собой систематизированный перечень видов трудовой деятельности, позволяющий достигнуть единообразия их наименований и обеспечить возможность проведения статистических сравнений, учета и анализа в интересах осуществления рациональной политики занятости.

Согласно этому документу, критерием квалификации является уровень образования (профессиональная подготовка) и опыт (стаж) практической работы, которые в совокупности образуют необходимые предпосылки для выполнения работы определенной сложности. Указанный критерий применяют для идентификации всех видов трудовой деятельности и формирования укрупненных групп, за исключением группы руководителей (представителей) органов власти и управления всех уровней, включая руководителей учреждений, организаций и предприятий.¹⁴

Критерий профессиональной специализации характеризуется сферой приложения труда. На основании этого критерия определяют тип необходимых знаний, умений и навыков, требуемых для выполнения обязанностей и трудовых функций по определенным видам занятий. Его используют в качестве основы при определении видов деятельности, производственных процессов, обработки сырья и материалов, результатов труда и т.п.

Классификационной единицей ОКЗ является вид трудовой деятельности (занятие), основу которого составляет квалификация (профессиональное мастерство) и профессиональная специализация.

В ОКЗ выделены четыре уровня квалификации:

1. Первый уровень квалификации соответствует основному общему образованию и среднему (полному) общему образованию, установленным Законом об образовании в КР;
2. Второй уровень квалификации – начальному профессиональному образованию;
3. Третий – среднему профессиональному образованию;
4. Четвертый – высшему профессиональному

¹⁴ Общереспубликанский классификатор занятий. Принят Постановлением Национального статистического комитета КР от 12 июня 1998 г. №21

образованию и послевузовскому профессиональному образованию.

При классификации занятий учитывают, что определенный уровень квалификации может быть достигнут не только профессиональным образованием или специальной подготовкой, но достаточно часто его достигают опытом практической работы.

ОКЗ – официальный список признанных государством профессий, который по существу связан с системой формального образования - в настоящее время включает ограниченное (недостаточное) число видов занятий, дисциплин и уровней *социальной работы*, связанных с социальным обслуживанием, и очень необходим для того чтобы оказываемые социальные услуги достигли своих целей и были полезными и нужными для пользователей социальных услуг (результативными). Во многих развитых странах есть профессии, оказывающие реабилитационные услуги и доказавшие свою эффективность в работе с ЛОВЗ, имеющими функциональные нарушения. Следовательно, необходимо рассмотреть возможность внесения *новых профессий* в список ОКЗ и ОКПДТР, являющийся составной частью ЕСКК технико-экономической информации КР, который был подготовлен в рамках выполнения Государственной программы перехода КР на принятую в международной практике систему учета и статистики в соответствии с требованиями развития рыночной экономики.

В Перечне специальностей профессионального образования КР, принятой Постановлением Правительства КР №610, от 5 сентября 2012 года, введена квалификационная характеристика «Социальный работник», для средних учебных заведений, с продолжительностью обучения на базе 11 классов 1 год 10 месяцев, на базе 9 класса, 2 года и 10 месяцев, также существует специальность «Социальная работа» для высших учебных заведений. Подготовка социальных работников началась в университетах, а затем в колледжах. В настоящее время, профессию Социальный работник, можно получить в различных университетах уровень бакалавра и магистра, а в колледжах уровень среднего профессионального образования (СПО). Но парапрофессионалов (персональный помощник) по социальной работе и социальному уходу в КР не обучают. Это упущение было упомянуто в Программе Социальной защиты населения на 2015-2017, под специальным условием 3, индикатор 3.2, где Правительство «должно проводить регулярные тренинги для социальных работников по защите детей и сертифицировать их».

Парапрофессионалы и социальные работники со средним образованием являются часто наиболее нужными работниками для выполнения функций и задач, необходимых для удовлетворения потребностей пользователей социальных услуг, и кроме того, их услуги гораздо эффективнее (стоят дешевле) для государства.

Процесс анализа отрасли включает в себя также обновление профессий, добавление новых и исключение устаревших профессий.

Система обучения по направлению «Социальная работа»: В 2004 г. Международная федерация социальных работников подтвердила свои критерии и

стандарты обучения в области социальной защиты.¹⁵ Подготовка кадров для социальной сферы в КР началась с 1994 года. До 2014 года, социальные работники обучались только в университетах, где они получали учебную степень бакалавра и магистра. Начиная с 2014 г. в колледжах при некоторых университетах стали готовить социальных работников на уровне СПО.

В целом в стране можно выделить два уровня подготовки кадров:

1. Обучение в средних специальных учебных заведениях проводится в колледжах при КНУ им. Ж.Баласагына, ОшГУ, ДжаГУ и др. После их окончания можно работать социальными работниками по обслуживанию нуждающихся.
2. Обучение в отраслевых университетах на дневных (срок обучения 4 года для бакалавров, 6 лет для получения диплома магистра), вечерних, дистантных отделениях (срок обучения увеличивается на один год). Подготовка бакалавров проводится во всех исследуемых ВУЗах, а подготовка магистрантов в 4 из исследуемых ВУЗов.

ВУЗами КР выпускающими социальных работников, являются Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына (факультет социально-гуманитарных наук), Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, Ошский государственный университет, Жалал-Абадский государственный университет, Международный университет Кыргызстана, Бишкекский гуманитарный университет (БГУ) им. К.Карасаева. Ниже в таблице №1, даны характеристики ВУЗов, подготавливающих социальных работников.

Анализ табличных данных: в КР самым первым ВУЗом, который начал подготовку социальных работников, был БГУ им. К.Карасаева. МУК начал готовить специалистов с 2011 г. Колледжи имеются во всех университетах, однако, социальных работников готовят только в колледжах ДжаГУ, ОшГУ, КНУ им. Ж. Баласагына. Формы обучения во всех ВУЗах очная и дистантная. Бюджетные места имеются во всех ВУЗах кроме МУК. По количеству студентов по Социальной работе, первое место занимает БГУ им. К.Карасаева. Во всех ВУЗах, большинство студентов из регионов. С зарубежными студентами работают в основном в БГУ им. К.Карасаева, а в МУКе и КГУ им. Арабаева, имеется небольшое количество таких студентов, а в остальных ВУЗах, иностранных студентов нет. Общежитие имеется во всех ВУЗах, кроме МУКа. По направленности обучения все ВУЗы работают по ГОСу, большинство ВУЗов имеют приоритет по обучению студентов психологическим компетенциям. КНУ им.Баласагына обучает с уклоном ухода за пожилыми и молодежью, МУК готовит специалистов на английском языке. Практически все ВУЗы отмечают работу с работодателями, однако трудоустраиваемость варьирует между 35 и до 72% после окончания ВУЗа/колледжа. Проблемы, отмеченные ВУЗами связаны с нехваткой необходимой современной литературы у всех ВУЗов, хотя большинство из них работают/сотрудничают с между-

¹⁵ International Federation of Social Work IAFSSW: Global standards for the education and training of the social work profession

БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

№	Показатели характеристики	БГУ им.К.Карасаева	ЖАГУ	ОшГУ	МУК	КГУ им. И.Арабаева	КНУ им. Ж.Баласагына
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Год начала подготовки специалистов по соц. работе	1994	2003	1996	2011	1997	2007
2	Уровни подготовки	Бакалавриат Магистратура	СПО Бакалавриат	СПО Бакалавриат Магистратура	Бакалавриат	Бакалавриат Магистратура	СПО Бакалавриат Магистратура
3	Имеется ли колледж при ВУЗе	да	да	да	да	да	да
4	В колледже готовят соц.раб-ков	нет	да	да	нет	нет	да
5	Формы обучения	Очная Вечерняя Дистантная	Очная Дистантная	Очная Вечерняя Дистантная	Очная Дистантная	Очная Вечерняя Дистантная	СПО: Очная Бакалавриат Магистратура Очная, Дистантная, вечерняя
6	Основа обучения	Бюджетная Контрактная	Бюджетная Контрактная	Бюджетная Контрактная	Контрактная	Бюджетная Контрактная	Бюджетная Контрактная
1	2	3	4	5	6	7	8
7	Общий контингент студентов	Бакалавры: 457 Магистранты: 56	Общее количество: 143 бакалавров	СПО: 113 Бакалавры: 150 Магистранты: 20	1 курс 35, 2 курс 24, 3 курс 23, 4 курс 12, Всего 94	Бакалавров 44, магистрантов 22	Нет данных
8	Студенты из регионов	90%	100%	Более 80%	76%	Более 91%	70-80%
9	Студенты из других стран	Казахстан - 17 Турция - 13 Таджикистан – 4	нет	нет	Казахстан 1, Узбекистан 1	Казахстан 4	нет
10	Наличие общежития	есть	есть	есть	нет	есть	есть
11	Главный приоритет	Психологические компетенции	Психологические компетенции	Экономическое, педагогическое, психологическое	Подготовка специалистов на английском языке	Соц. работа	Подготовка по профилю соц. работа с пожилыми и молодежью
12	Связь с работодателями	92 договора о сотрудничестве: СРИПП (учр.МТСП) Ассоциация СР Реабилитационные центры Кризисные центры Департаменты, Фонды, ОМСУ	Договора с соцзащитой, миграцией, мэрией, РГУСР	Имеются 80 договоров о сотрудничестве с фак-м и кафедрой СР (МТСП, Ассоциация СР Реабилитационные центры Кризисные центры Департаменты Фонды, ОМСУ	Договор с Министерством социального развития	Сотрудничество со спец. Учреждениями (Ассоциация СР КР, кризисные центры, реабилитационные центра, департаменты, фонды, образовательные учреждения ОМСУ и др.)	Есть договоры с 48 предприятиями и организациями
13	Трудоустраиваемость за последние 2 года	Более 60%	40%	40%	35%	67%	2015 г. 58% 2016 г. 72%
14	Библиотечный фонд	да	да	да	да	да	да
15	Трудности	Нехватка литературы	Недостаток практической социальной клиники	Нехватка литературы	-	Нехватка литературы	1736 экземпляров твердой и 24 электронной литературы
16	Трудности по подготовке кадров	Трудности с Дистанционным обучением	Трудности с Дистанционным обучением	Трудности с Дистанционным обучением		Трудности с Дистанционным обучением Нехватка литературы на национальном языке	Недостаток литературы на гос. языке. Устаревшая литература. Недостаточная материальная оснащенность аудиторий. Отсутствие компьютерного класса и доступа к интернету. Отсутствие бюджетных мест.

17	Участие в проектах	Эрасмус плюс Проект с Abilis Foundation Франкфуртский университет. Health and Social Work Faculty Проект «Идея». Фонд «Nana»	нет	Эрасмус плюс Проект с Abilis Foundation Проект “Конфликты и развития” Свободный университет Берлина. Проект “Инклюзивдик окутуу боюнча методикалык колдонмолорду даярдоо” с “Сорос Фонд”	-	Эрасмус Мундус	-
18	Сотрудничество с зарубежными вузами, международными организациями (Договора)	РГСУ, Университет Людвигсхафена Варшавский университет Вятский гос гуманитарный университет Франкфуртский университет.	нет	РГСУ Испанский Университет Латвийский университет Синьзяньский педагогический университет Университет г. Алматы			

народными ВУЗами и участвуют в проектах. Практически все ВУЗы отмечают трудности по дистантному обучению. С проектами по социальной сфере работают БГУ, ОшГУ, КГУ им. Арабаева. Связь с зарубежными ВУЗами имеют БГУ им. К.Карасаева и ОшГУ.

Исходя из анализа характеристики ВУЗов, лидером подготовки специалистов «Социальная работа» является БГУ им.К.Карасаева, профессорско-преподавательский состав которого разработали ГОС по подготовке специалистов по социальной работе.

В настоящее время профессорско-преподавательский коллектив Социально-психологического факультета БГУ им. К. Карасаева разрабатывает новый ГОС по подготовке бакалавров и магистров по направлению 540200 «Социальная работа. А также, имеется Центр по повышению квалификации по данной специальности.

Не все университеты уверены в том, что новые профессии будут востребованы, поэтому большинство университетов предложило провести исследование по определению потребности в этих профессиях, прежде чем начать процесс подготовки данных профессий.

Обучение социальной работе на уровне СПО, бакалавриата и магистратуры в КР идет на относительно общем уровне и не дает основательной подготовки для работы в области предоставления социальных услуг и защиты детей. В программу обучения входят общие сведения по вопросам положения детей и семей в обществе, но вопросы непосредственно связанные с проблемами защиты детей, освещаются в меньшей степени. Кроме того, нет четкой линии, указывающей уровни оказания социальных услуг, кто должен оказывать на каком уровне какую услугу.

В настоящее время профессия специалиста по защите детей по своему содержанию расширяется и включает задачи по профилактической работе, сопровождению и оказанию таких услуг как семейные консультации, работа в семьях, кратковременное устройство детей в приемную семью и т.п.

Повышение квалификации или непрерывное образование: Повышение квалификации социальных работников и работников Министерства и подведомственных структур является одной из приоритетных задач Программы по социальной защите населения на 2015-2017 гг. (далее Программа), и по данным МТСП остается не завершенным. В отчетах МТСП есть информация о разработанном проекте Концепции создания учебного центра подготовки социальных работников и специалистов по социальной работе МТСП.

Учитывая, что в стране есть ВУЗы, которые имеют богатый опыт внедрения системы непрерывного образования, были организованы встречи с ректором

Уровни образования по направлению «Социальная работа» в КР

Высшее образование:
По направлению «Социальная работа» в вузах готовятся бакалавров и магистров:

- Бакалавриат (очная форма обучения) – 4 года;
- Магистратура (очная форма обучения) – 2 года.

Диплом бакалавра дает право поступления на обучение по программе подготовки магистров или на осуществление профессиональной деятельности. Общая трудоемкость образовательной программы бакалавриата - 240 кредитов по European Credit Transfer System (ECTS).

Получение квалификации бакалавра или специалиста дает право на поступление в магистратуру. Нормативный срок обучения в магистратуре 2 года. Трудоемкость программы - 120 кредитов ECTS. Лицам, успешно прошедшим государственную аттестацию, выдается диплом магистра, дающий право на осуществление профессиональной деятельности и право на вступление в аспирантуру или докторантуру по программе PhD.

Подготовка магистров по вечерней форме обучения увеличивается на 5 месяцев. В некоторых ВУЗах осуществляется подготовка бакалавров по дистантной форме обучения. Срок обучения 5 лет.

Среднее образование:
По направлению «Социальная работа» в колледжах готовят «Социальных работников». В Перечне специальностей профессионального образования КР, принятой Постановлением Правительства КР №610, от 5 сентября 2012 года, введена квалификационная характеристика «Социальный работник», для средних учебных заведений, с продолжительностью обучения на базе 11 классов 1 год 10 месяцев, на базе 9 класса, 2 года и 10 месяцев.

и работниками Кыргызского государственного медицинского института переподготовки и повышения квалификации (КГМИПиПК).

КГМИПиПК - государственное высшее образовательное учреждение, реализующее систему непрерывного медицинского образования врачей, медсестер и других специалистов, работающих в системе здравоохранения Кыргызстана. КГМИПиПК основан в 1992 г. Постановлением Правительства Кыргызской Республики. Также в КГМИПиПК реализуются программы последипломного обучения в интернатуре, клинической ординатуре и аспирантуре по широкому перечню медицинских специальностей.

В соответствии со «Стратегией развития последипломного и непрерывного медицинского образования в Кыргызской Республике на период 2014-2020 годы», утвержденной приказом МЗ КР №248 от 18.05.15 г. предлагается ежегодное повышение квалификации с накоплением не менее 50 кредитов в год и 250 кредитов за 5 лет.

Ежегодно преподаватели готовят План курсов повышения квалификации врачей и среднего медицинского персонала. В Плате описываются курсы на новый семестр, и документ рассылается в медицинские учреждения. Медицинские учреждения в соответствии с потребностями присылают письмо с именами курсантов. Институт формирует окончательный список курсантов и проводит курсы. Курс состоит из 76 часов, из которых 36 часов теории, 40 часов практики.

Есть курсы на бюджетной основе, для тех, кто работает в бюджетных организациях. Те, кто работает в частном секторе, оплачивает курсы сами.

Ректор и профессорско-преподавательский состав КГМИПиПК выразили готовность помочь БГУ им. К. Карасаева или любому другому ВУЗу для налаживания работы центра по непрерывному образованию и предоставить любую необходимую для этого информацию.

Ректор также проинформировал, что есть Межвузовское соглашение, в рамках которого, можно организовать курсы по реабилитации, дефектологии, психологии, физиотерапии, массажа и другим дисциплинам для специалистов, студентов, магистрантов из БГУ им. К. Карасаева. Как выразился ректор: «Это будет взаимовыгодное сотрудничество в сфере реабилитации, как для сферы социальных, так и медицинских реабилитационных услуг».

В цикле непрерывного обучения работников социальной работы в мире все больше используются доступные материалы в электронном виде.

В свою очередь, БГУ им. К.Карасаева предполагает, что специалисты могут обучаться и на базе как КГМИПиК, так и БГУ им. К.Карасаева. Можно разработать различные варианты повышения квалификации используя достижения мировой практики в области реабилитации, индивидуального подхода и пр.

Наставничество (супервизия) имеет большое значение в работе по защите детей. В работе по защите детей часто приходится сталкиваться с ситуациями, которые вызывают духовные перегрузки, связанные со сложными проблемами отношений между людьми

и поэтому целесообразно оценивать такие ситуации с разных сторон для повышения профессионального мастерства и развития. В работе по защите детей супервизорство должно проводиться регулярно и под руководством обученного супервизора. 16

Как принцип (комплексный, целевой, систематизирующий), супервизия - основа содержания действий менеджера социальной службы, которая рассматривается как профессиональный стиль менеджерской работы.

Как функция, супервизия - это индивидуальное кураторство, направленное на выявление и решение проблем, дилемм, спорных вопросов, трудностей, деформаций в деятельности конкретного социального работника соответствующей социальной службы. **Как метод**, супервизия - это обучение на опыте. Уместно разграничивать административный и образовательный метод супервизии. Один и второй широко применяются в социальной работе собственно для помощи социальному работнику обеспечить качество услуги, результат работы за конкретных условий деятельности. Таким образом, можно сформулировать предположение, что супервизия - это категория менеджмента, которой предусматривается вмешательство в:

- взаимодействие «социальный работник - клиент»;
- взаимоотношения «социальная служба-клиент»;
- взаимовлияние «социальный работник - социальная служба».

Источник: <http://banauka.ru/1224.html>

Исследованием было установлено, что в университетах и колледжах, выпускающих социальных работников преподают в основном теорию, и только в небольшом объеме обучение проводится практическим методом, что является недостаточным чтобы подготовить компетентных специалистов. Система образования в поиске новых подходов к выполнению данной задачи. Наставничество является одним из методов улучшения компетенции студентов. В настоящее время наставничество как метод обучения студентов не применяется учебными заведениями.

Выводы

- В КР только начался процесс разработки НСК. Требуется время, чтобы все составные НСК появились в стране. В рамках проектов появились элементы НСК такие как концепция НРК КР, ОРК по нескольким направлениям, 45 ПС для начального профессионального образования, в частности в сфере в социальной сфере не разработаны ОРК, ПС, сертификация квалификаций. В КР начиная с 2003 г. проводятся работы по присоединению системы образования к Болонскому процессу. Это требует преобразования образовательной системы;
- Не внедряются или мало внедряются инновационные формы социальных/реабилитационных услуг, доказавших свою эффективность в мировой практике;
- Имеется недостаток компетентных кадров по социальной работе в КР. В настоящее время, в КР социальные услуги предоставляются специалистами разных профессий, не имеющих специального образования в области

¹⁶ Защита детей в Европе и России, В.Миккола, 2007 г.

социальной работы и оказания социальных услуг. Многие социальные работники согласно новым функциональным обязанностям должны работать с семьями и детьми в ТЖС, однако не имеют достаточной компетенции профессионально выполнять данные функции;

- Обучение социальной работе в КР происходит на относительно общем уровне, и не дает основательной практической подготовки и наставничества. Тесная взаимосвязь системы обучения и практической деятельности, является требованием и входит в международные стандарты и рекомендации ЕС;
- На сегодняшний день, в КР почти не организована система взаимодействия учебных заведений и рынка труда. По мере развития социальной защиты, социальной работы, социальных услуг по защите детей и семей в КР, будет увеличиваться потребность в появлении новых эффективных услуг, и как следствие обучение и наличие специалистов, ориентированное на рынок труда должно будет отвечать новым вызовам.

Рекомендации

- Продолжить работу по разработке НСК, включая все составляющие (НРК, ОРК, ПС, сертификация квалификаций), чтобы система начала работать комплексно, включая соци-

альную сферу. Продолжить работу по вхождению образовательной системы КР в Болонский процесс;

- Внесение в ОКЗ КР новых профессий таких как эрготерапевт, помощник эрготерапевта, физический терапевт, помощник физического терапевта, персональный помощник и начать подготовку этих профессий;
- Повышение квалификации специалистов, работающих социальными работниками, но не имеющих специального образования в области социальной работы и оказания социальных услуг. Для улучшения компетенции социальных работников, создать центр непрерывного образования для социальных работников;
- Изменение парадигмы образования от знаниевой к компетентностной и постановка задачи развития активного партнерства образовательной системы с производством и рынком труда. Учитывая требования сегодняшнего дня, создать программу подготовки наставничества для студентов, проходящих практику на рабочем месте;
- Создание эффективных механизмов прогнозирования и реагирования на ситуации на рынке труда (для обеспечения баланса предложения и спроса на специалистов), подготовка новых специальностей, доказавших свою эффективность в мировой практике.

Саидов Алихон,
Курган-Тюбинского государственного университета им. Носира Хусрава
Абдуназаров Хушбахт доктор исторических наук, профессор Курган-Тюбинского
государственного университета им. Носира Хусрава

ВКЛАД ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УПРОЧЕНИИ МИРА И НАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

THE CONTRIBUTION OF THE PRESIDENT OF TAJIKISTAN IN ESTABLISHING OF PEACE AND NATIONAL CONSENT IN TAJIKISTAN

Аннотация: Автор в данной статье анализирует вклад президента Республики Таджикистан в упрочении мира и национального согласия в Таджикистане. Подытоживая свои мысли, приходит к тому, что на самом деле деятельность президента Республики Таджикистан в упрочении мира и национального согласия в Таджикистане был первым шагом в политике. Чтение и заключение существующей научной литературы показывает, что вклад Президента в республику Таджикистан является необходимостью и своевременным.

Ключевые слова: Таджикистан, Президент, Мир, история, конфликт, Институт Президентства, междутаджикский, демократия, народ.

Abstract: The author of this article analyzes the issue of contribution of the President of Tajikistan in establishing of peace and national consent in Tajikistan. Coming to conclusion his opinions, the author gives his aspects that in reality the activity of the president of the Republic of Tajikistan was the first step in establishing peace and national consent in Tajikistan and in politics as well. The reading and conclusion of existing scientific literature shon that the issue of contribution of the president in the republic of Tajikistan is necessary and timely.

Key words: Tajikistan, President, peace, consent, Presidential, institution, inter-tajik, democracy, people.

Двадцатипятилетний период руководства Эмомали Рахмона страной можно разделить на два этапа:

-первый - с ноября 1992 года по март 2000 год - период восстановления конституционного строя, возвращения всех беженцев и вынужденных переселенцев, прекращения гражданской войны и установления мира, успешного выполнения условий Соглашения о мире и национальном согласии в Таджикистане;

-второй - с апреля 2000 года по настоящее время - период мирного развития страны: укрепление государственной независимости, восстановление экономики и проведение экономических реформ, строительство крупных объектов народнохозяйственного значения, повышение благосостояния народа, развитие культуры и расширение международной деятельности Республики Таджикистан.

На первом этапе своей деятельности как Президента страны Э. Рахмон вместе со своими соратниками заложил реальную основу для укрепления государственной власти, определил основные направления

развития общества и принципы построения демократического, светского и правового государства.

В одном из первых своих обращений, говоря о политической ситуации страны в 90-е годы, Э. Рахмон подчеркнул важность решения следующих вопросов: восстановление на всей территории Таджикистана органов власти и управления и обеспечение их эффективной деятельности, восстановление структур действующих органов правопорядка на местах и обеспечение необходимых условий для их деятельности, образование национальной армии, усиление охраны границ Республики Таджикистан, вхождение республики в мировое сообщество.

Правительство республики прилагало все усилия и использовало все возможности для укрепления экономической независимости государства и вывода его из кризисного состояния, приступило к формированию и претворению в жизнь независимой экономической политики, заложило фундамент в проведении широкомасштабной экономической реформы и раз-

витию новых экономических отношений. Правительство осознавало, что в существующих условиях переход от одной экономической системы к другой, основу которой составляют рыночные отношения, - дело чрезвычайно сложное. Как говорил Президент Эмомали Рахмон в своем докладе на торжественном собрании, посвященном 25-летию независимости Республики Таджикистан, государственная независимость обязывала нас к тому, чтобы наряду с решением ряда других вопросов жизни страны, особенно установления мира и национального согласия, мы приступили к развитию национальной экономики, созданию новой системы её управления, подготовке и претворению в жизнь нормативно-правовых документов, которые закладывали бы основу рыночным отношениям. [1]

Приобретение национальной независимости и суверенитета таджикского народа совершалось не на пустом месте. Для его провозглашения длительное время готовились социально-политические и духовные предпосылки. Провозглашенная независимость и суверенитет являются результатом и итогами тысячелетней борьбы таджикского народа против различных завоевателей, внешних и внутренних врагов за свободу и независимость. Благодаря политическому пробуждению и подъёму национального самосознания в кратчайшие исторические сроки таджикский народ с 1991 года (после тысячелетия) сделал решительные шаги на пути приобретения национальной независимости и суверенитета. Вместе с тем следует подчеркнуть, что коренные изменения, происшедшие в Таджикистане, с особой остротой поставили перед политиками, учёными-обществоведами, гражданами страны вопрос о характере национальной независимости и государственного суверенитета таджикского народа.

Исторический опыт нашей страны, особенно события последних лет в Таджикистане, убеждают в конечной бесплодности насилия и заставляют с нарастающим вниманием и должным образом присматриваться к потокам альтернативных решений. Отсюда вытекает приоритетная установка - это управление существующими конфликтами, которое полагает урегулирование, разрешения его в интересах общества, нации, Родины в целом.

История знает два основных пути разрешения противоречий и конфликтов:

1. Насильственный путь, когда противоречия между народами, нациями, классами разрешались путём войн и революций;
2. Мирный путь решения противоречий и конфликтов. Главным показателем мирного пути общественно-го развития является своевременное разрешение конфликтов на основе взаимоприемлемых компромиссов между противоборствующими сторонами.

Если до XX столетия главным преобладающим был насильственный путь разрешения конфликтов, то сейчас человечество, извлекая уроки из собственного исторического опыта развития, начинает выдвигать на первый план нахождение разумного компромисса, как наиболее приемлемого, цивилизованного пути движения к следующему XXI веку. Об этом говорят события последних лет не только в мировом сообществе, но и драматические события начала 90-х годов в нашей республике.

В переговорах выигрывает всегда тот, кто хочет договориться и последовательно идёт к этому. А тот, кто продолжает конфронтационную линию в переговорах, в конечном счёте, проигрывает. В этом можно убедиться на опыте Таджикистана. Как известно, до начала переговорного процесса было очень сложное положение в общественно-политической жизни страны. Действовали различные группировки и противоположные силы, которые никому не подчинялись. В Таджикистане образовались различные террористические, экстремистские, ваххобистские организации, которые убивали и грабили таджикский народ.

Особо жестокие убийства тех, кто совершил "грех нечестивости" (кафиров), то есть духовно-политический терроризм; апологетика "партизанской войны", весьма специфическая и во многом несовместимая с классическим шариатом, - диалектика целей и средств и др. Ваххобисты предопределяли трагедию таджикских событий".

Кровавые события в Таджикистане стали возможными потому, что к ничтожному числу сторонников ваххабизма примкнули и те, кто до конца не поняли истинных намерений фундаменталистов. Все те, кому выгодно было сохранение патриархальных порядков, господство родовых старейшин, бескомпромиссной власти аксакалов, поддержание всего того, что называется феодально-байскими пережитками также выступили против законной власти [2].

Их цель - повернуть историю вспять. Эти люди были тесно связаны с муллами, которым не давали спать лавры победоносной хоменийстской революции и которым гоже хотелось захватить в свои руки власть и усилить своё влияние на массы. К ним присоединились фанатически верующие, а также те, кто называли себя "демократами". Надо отметить, что как псевдодемократы, так и движение "Растохез" и региональное "Лаъли Бадахшон", превращаясь в служанку исламской партии возрождения, лишь выполняли указания её руководителей [3].

С помощью института президентства в начале 1994 года существенно изменилось отношение общества к переговорному процессу, общественность пришла к пониманию значения мирных переговоров по урегулированию межтаджикского конфликта. Президент республики первым осознал необходимость концентрации на вопросах, связанных с началом переговоров между правительством и оппозицией с целью создания условий для возвращения беженцев домой.

Институт президентства Таджикистана установил, что анализ межтаджикского переговорного процесса даёт основание для утверждения, что основной его целью с самого начала являлось следующее:

1. Выявление сущности и базовых причин таджикского конфликта, установление его движущих сил.
2. Поиск путей разрешения конфликта.
3. Информирование мирового сообщества о действительной сущности этого конфликта и привлечение его к процессу примирения в Таджикистане.

Межтаджикский конфликт является настолько сложным и многоаспектным, противоречивым и затяжным, что общество временами не только переставало обсуждать пути его преодоления, но и теряло надежду на достижение мира и согласия в стране. Исходя

из этого, институт президентства принял конкретные меры для консолидации общества [4].

В ходе межтаджикского переговорного процесса, в результате длительных дебатов, споров и дискуссий его участники убедились в том, что только на пути взаимных уступок, достижения компромисса, отказа от насильственных методов и т.п. можно найти ключ к урегулированию межтаджикского конфликта. И самое главное, противоборствующие стороны пришли к пониманию того, что в братоубийственной гражданской войне не может быть победителей.

Опыт, организация и проведение межтаджикского переговорного процесса, помимо достижения своей основной цели - преодоление конфликта, достижение национального мира и согласия, имеет и другое весьма важное значение. Этот опыт даёт возможность участникам переговоров (и не только им) применить его в разрешение других конфликтов регионального и местного уровня, привить идеи переговоров в демократические структуры становившегося гражданского общества Таджикистана [5].

В результате упорного усилия института президентства за пятилетний период после начала межтаджикских переговоров в Таджикистане произошли весьма существенные общественно-политические из-

менения. Прежде всего, это трансформация взглядов и отношений правительства и оппозиции-друг другу, от весьма враждебных и полярных взглядов к постепенному сближению и, наконец, совместному поиску путей выхода из кризиса. Такое сближение достигнуто не само по себе и не только по воле какой-либо одной из сторон, а благодаря совместным усилиям института президентства и оппозиции, многих заинтересованных лиц и международных организаций. Прежде всего, велика роль стран-посредников в достижении подлинного национального мира и согласия в Таджикистане. Само развитие событий показало, что обе стороны полностью осознали, что в таких конфликтах, как правило, нет победителей, а проигравшими, в конце концов, оказываются обе стороны и общество в целом.

Литература

1. Кургиян Г. *Таджикский узел. Советская Россия.*
2. *Народная газета*- 2010.- 28 апреля.
3. Асадуллоев И. *Правительство Таджикистана. Политика компромисса.*- М.: Глобус, 2001, С.28-29.
4. СМ. Тагаев Д.О. *Пути развития Таджикистана. 1994.* с. 101.
5. Махмадов А.Н. *Социальные конфликты.* -Куляб, 1995 -С .84.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ СОЮЗА ГОСУДАРСТВА ОБЪЕДИНЕННЫХ АРАБСКИХ ЭМИРАТОВ

БИРИККЕН АРАБ ЭМИРАТЫ МАМЛЕКЕТИН ТҮЗҮҮНҮН ТАРЫХЫЙ ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

HISTORICAL ATTEMPTS TO CREATE THE UNION OF THE STATE OF THE UNITED ARAB EMIRATES

Аннотация: В данной статье автором рассматриваются фундаментальные основы становления государства Эмиратов: как этнические, религиозные, духовные начала родоплеменного союза, а также те договорные основы, которые мотивировали объединению между собой этническое местное эмиратовское население. Отмечена роль моделей исторических ролей Правителей Эмиратов.

Ключевые слова: государство, этническое, нация, общество, модели, историческое, роль, Правители Эмиратов, договор.

Аннотация: Бул макалада автор тарабынан Эмират мамлекетинин негизделишинин өзөктүү болгон: этникалык, диний, уруулук биримдиктердин руханий башаттары, ошондой эле келишимдик негиздери каралды. Эмират Башчыларынын тарыхый модельдеги ролдору аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: мамлекет, этникалык, улут, коом, модел, тарыхый, роль, Эмират Башкаруучулары, келишим.

Abstract: In this article the author examines the fundamental foundations of the formation of the state of the Emirates: as the ethnic, religious, spiritual principles of the tribal union, as well as the contractual foundations that motivated the unification of the ethnic local Emirate population. The role of models of the historical roles of the Rulers of the Emirates is noted.

Key words: state, ethnic, nation, society, model, historical, role, Rulers of the Emirates, treaty.

Союз государства Объединенных Арабских Эмиратов не был бы образован, если бы не было для этого определенных вызовов, во главе угла которых были заложены принципиальные фундаментальные основы в виде этнического, религиозного и родоплеменного союза, который объединил между собой этническое местное эмиратовское население.

В первые годы двадцатого века, в частности, в 1749 году племя «Аль-Кавасым» образовали морские силы, границы суверенитета которых протянулись от севера Мусандам до юга Шарджы. Племя «Аль-Кавасым» преимущественно занималось рыболовством, добычей жемчуга и морской торговлей, а также обладало эффективными навыками в сфере торговли в регионе стран аравийского полуострова, где многие из которых совершали свои морские круизы до Индии

и Восточной Африки с целью проведения торговли. Племя «Аль-Кавасым» отличалось качеством своей деятельностью и заключением договоров. [1, 183]

Сухопутный племенной альянс под названием «Бани-Яс» включает в себя группу племен во главе со семейством Аль-Буфаллах среди которых особое место занимает семейство «Аль-Нахайян», обосновавшееся и распространявшее свое влияние в то время в районе Аль-Дафра на острове Абу-Даби.

В 1761 году вдоль побережья Дубая к югу до долины Аль-Аадид от Катара была успешно образована стабильная система в регионе. [2, 22]

Отличительными чертами данного Альянса в районах Абу-Даби являлось то, что племена живущие на побережье, и проживающие на море, большинство, из которых передвигались по обширным террито-

риям пустынь, простирающиеся на юге Аравийского полуострова. Они занимались сельским хозяйством, рыболовством, частым погружением в воду с целью добычи жемчуга. Именно сходства в сфере рыболовства и добычи жемчуга устанавливали связь между племенами «Бани-Яс» и «Аль-Кавасым», что в конечном итоге привело к некоторому виду стабильности в этом регионе, тем самым создавая основу принципов объединения, что и явилось в последующем основой экономического объединения.

Племенной союз «Бани-Яс» доказал прочность своих связей с другими племенами в котором прослеживалась связь установления семейных отношений вместо того чтобы бороться за власть. Данное видение явилось ядром мыслей и политики союза «Бани-Яс»

Возможно, видение могло и не совпадать в двух племенах «Аль-Кавасым» и «Бани-Яс» но в свою очередь следует отметить то, что данные племенами сформировали во первых систему морских сил и во вторых систему сухопутных сил.

Две системы имели сходства в способностях собрать большое число племен и кланов под их флагом. Вследствие объединения этих племен на основе политической солидарности и общих интересов образовалась система единого совместного руководства в данном регионе.

Правило Мажлиса «Ашура»: Власть, которая представляла собой Шейхов племени «Аль-Кавасым» или Шейхов Абу-Даби не являлась автократической или произвольной властью, но несмотря на это, Верховный Шейх являлся Высшим органом власти для каждого племени или клана, который осуществлял руководство в соответствии с мудрыми племенными традициями и в тоже время проявляя лояльность к старшему по возрасту Шейху.

Отмечается, что вожди племен так же проводили гибкую политику в отношении своих племен.

Поэтому правители Эмират не забывали о важности Мажлиса «Ашура» в традиционной родоплеменной структуре, в которой взаимодействовала власть правителей с их народом.

Несмотря на отсутствие какой-либо значимой связи между племенами «Бани-Яс» и «Аль-Кавасым» имелось единение по внешним вопросам, которые являлись сопологающими для каждого из племен к дополнению к общим интересам, которые часто требовали добрососедской привязанности, что и стало первым ядром становления Объединенных Арабских Эмиратов.

В политическом лексиконе название Договорные государства или договорное побережье появилось после 1835 года вследствие подписания договора между британским правительством и Шейхами указанного региона. Политическая стабильность в этом регионе была обеспечена благодаря Договору постоянного морского мира, после чего был создан Всеобъемлющий Договор от 1892 года, который создал форму единства между договорными государствами и стал отправной точкой в формировании единства.

1937 год запомнился тем, что были предприняты так называемые первые федеральные попытки, которые представляли продвижение проекта Великобританией с целью обеспечения их интересов, но данная попытка не удалась.

Идея создания **Совета Договорных Эмиратов** появилась в начале 1950 года, которая была одобрена Британским Правительством 12 апреля 1951 года. Указанный Совет провел свое первое заседание 23 марта 1952 года. Целью этого Совета являлась координация позиций Шейхов и объединение их мнений по некоторым проблемам. Совет собирался два раза в год, что предоставляло Правителям реальную возможность установления общих интересов и выявления проблем Эмиратов, которые образовывали благоприятные условия для проведения диалога, и таким образом вначале была достигнута попытка установления одного из видов единения в данном регионе и был внесен вклад в развитие первой основы переговоров, которые привели к рождению нации государства Объединенных Арабских Эмиратов в 1971 году.

Из числа местных попыток которые стремились к созданию Союза в пятидесятых годах необходимо отметить Федеральный Договор от 1958 года заключенный между Правителями эмиратами Шарджи и Аль-Фуджейры, направленный на образование нового федерального флага но однако данный договор потерял свою силу на этапах своего формирования. [3, 293]

В 1964 году, когда был создан Фонд развития Эмиратов в Каире, соответственно, идея единства усилилась при поддержке Совета Арабского университета тем самым в 1964 году Консультативный комитет был включен в Совет договорных эмиратов, целью которого явилось координация мнений

Правителей по вопросам общего развития. В 1965 году Бюро развития было включено в состав Совета договорных эмиратов, задачей которого явилось право на проведение исследования по поиску новых источников дохода после обострения экономического кризиса, застоя и спада спроса жемчуга на рынке. [4, 34]

Особую значимость имеет Сила договорного Омана, который был основан 24 января 1950 года формирование и появление его первых основ протекало в Шардже в конце февраля 1951 года и который был образован из основ военизированных частей и соединений безопасности наряду с военнослужащими Эмиратов, который сформировал вооруженный орган полиции, состоящий из офицеров и солдат, с целью оказания помощи Правителям для поддержания правопорядка и безопасности в регионе. На протяжении различных этапов своего развития в состав данного органа вошло большое количество граждан государства Объединенных Арабских Эмиратов из числа основного народа, что позволило предоставить рабочие места и ввести предметы образования в отдаленные районы. Ролью и вкладом Договорного Омана явилось то, чтобы стать одним из важных истоков поддержания армии Союза гражданским обществом из числа ряда управленческим подразделений, офицеров и солдат. Следует отметить, что эти силы стали известны, начиная с 1954 года от побережья Омана и были включены в состав Союзнической Армии после образования государства. [4, 178]

Правители Эмиратов предоставили своей стране и своему народу все, что могли, а также внесли и увековечили свои мысли в страницах истории развития эмиратского общества, что привело к взвешенному и правильному направлению поэтапного формирования Союза. Поэтому Правители династий правили

и продолжают править, не смотря на то, что каждая договорная территория Шейхов была своего рода независимой друг от друга несмотря на совместные географические и экономические факторы, которые объединяли социальную и политическую составляющую и ее арабское наследие, и ее саму исламскую культуру.

Несмотря на отсутствие, каких-либо письменных законов взаимоотношений между обществами, обмен визитами между правящими династиями сопровождался духом близости и чувством родства, что и привело к объединению жителей этих эмиратов.

История Эмиратов наполнена многими вопросами исследований, которые подчеркивают желание Правителей в формировании Единства и наличии основ для принятия соответствующих шагов ведущих к построению Эмиратов. Существовала политика того периода в сочетании конкуренции между племенами и кланами и наличие Правителя способного находить пути решения проблем которые возникали между враждующими племенами.

Можно провести обзор моделей исторических ролей Правителей Эмиратов следующим образом:

1. Шейх Шахбут Бен Зияб Аль-Нахайян;
2. Шейх Зайед Первый Бен Халифа Аль-Нахайян.
3. Шейх Мактум Бен Бути Аль-Мактум (основатель эмирата Дубай)
4. Шейх Султан Бен Сакр Аль-Касыми Первый (основатель эмирата Аль-Кавасым).
5. Шейх Зайед Бен Султан Аль-Нахайян (основатель государства Объединённые Арабские Эмираты).

Они являлись лидерами, отцами, учителями, основателями и очень мудрыми Правителями. Например, Шейх Зайед Бен Султан Аль-Нахайян основатель государства Объединённые Арабские Эмираты начал свои исторические шаги в то время когда правил городом Аль-Айин в 1946 году и почувствовал необходимость ввода все возможных реформ в ответ на стремление улучшения условий жизни своих граждан, а 6 Августа 1966 года его Превосходительство начинает править эмиратом Абу-Даби, взяв на себя ответственность за своих граждан и создание государства. Его исторической ролью считается создание Союза государств Объединённые Арабские Эмираты, отсчёт которого начинается со 2 декабря 1971 года. Он консолидировал союзнические институты государства. Основатель государства Объединённых Арабских Эмиратов был похоронен 2 ноября 2004 года, оставив послание о проведении союзнического марша в духе союзнического государства во благо его дальнейшего плодотворного развития. Далее в этот же день 2 ноября 2004 года бразды правления эмиратом Абу-Даби перешли к его сыну Его Превосходительству Шейху Халифе Бен Зайеду Аль-Нахайян, который 2 ноября 2004 года становится Президентом государства Объединённых Арабских Эмиратов.

Особо хотелось бы отметить Шейха Рашид Бен Сайид Аль-Мактум основателя современного Дубая. Он правил эмиратом Дубай в период с 1958 по 1990 годы и способствовал формированию своего государства до уровня развитых стран и стремился к тому, чтобы Дубай строился с учетом современных технологий с большой решимостью и настаивал на достижениях своих целей и преданностью своей работе. Его огромная работа

заслуживает, чтобы считаться символом возрождения и человеком своего государства, стремящего к единству в построении современной цивилизации. Он был единомышленником Шейха Зайеда идя шаг за шагом в продолжении достижения благородных целей по пути построения государства и поддержания союзнического марша. А также в истории основании союзнического марша такие личности как: Шейх Сакр Бен Мухаммад Аль-Касыми, Шейх Ахмад Бен Рашид Аль-Муаля, Шейх Халид бен Мухаммад Аль-Касыми, Шейх Рашид бен Хумэйд, Шейх Мухаммад бен Хамад Аль-Шарки сыграли особую роль в становлении и развитии, в обеспечении его безопасности во всех его составляющих как финансовой, экономической, социальной, политической и в его становлении как политического актёра в международных отношениях.

До становления Союза общества Эмиратов в Единстве существовали исторические, экономические и социальные факторы, а также материальные основные ценности, которые формировали свое общество по политическим составляющим. Для создания Союза или Единства между Эмиратами необходимы были составляющие такие как:

1. Единый язык;
2. Этническое и социальное единство;
3. Экономическое единство;
4. Духовное единство;
5. Единство культуры, наследия, обычаев и традиций;
6. Географическое единство;
7. Политическое единство;
8. Историческое единство.

Исторические события и факты, которые сформировали политическое направление в истории Эмиратов имеет похожее и единое сходство. Данные сходства в прошлых (исторических) событиях привели к созданию структуры Союза, которые отражают исторические ценности общества Эмиратов. В исторических периодах, в которых протекала жизнь общества и где имелись как положительные, так и отрицательные события представляли картину настроений и чувств общества которые оказывали влияние на уязвимость этапов формирования единого исторического общества, поэтому не удивительно, что появляются в истории общества Эмиратов многочисленные попытки, направленные на восстановление сплоченности общества и подтверждение национального Единства Эмиратов. Таким образом, хочется отметить, что исторический опыт играет важную роль в сплоченности общества, воплощая его в свободную волю, что соответствует их особенностям и целям.

Литература

1. *Самир Нажам Ад-дин Султан. Альянс «Аль-Кавасым» и политика Великобритании на аравийском полуострове в XVIII веке и первой половине XIX века. Центр Культуры и Наследия «Жума Аль-Мажид». - Дубай, 2009.*
2. *Айиша Али Аль-Саяр. Политическая история государства Объединённые Арабские Эмираты // Университетская библиотека. - Абу-Даби, 1996.*
3. *Гоинти Майтра. Зайед из Задач к Союзу. Центр документации и исследований, - Абу-Даби, 2007.*
4. *Халифа Сэйф Хамид Аль-Тунайджи. Махаттаб из Объединённых Арабских Эмиратов». - Дамаск, 2011*

*Саидов Алихон – зав кафедрой философии и политологии
Курган-Тюбинского государственного университета им. Носира Хусрава
Абдуназаров Хушбахт доктор исторических наук, профессор Курган-Тюбинского
государственного университета им. Носира Хусрава*

СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация: Автор статьи обсуждает проблемы СМИ в демократическом обществе, место и значение СМИ в политических отношениях страны. Отношения СМИ в Республике Таджикистан в годы независимости имеет научно-теоретический и практические значения. Чтение и заключение существующих научной литературы показывает, что проблемы СМИ в Республике Таджикистан является необходимым и своевременным.

Ключевые слова: СМИ, политика, Таджикистан, демократия, государство, агентство, правительство, президент, закон.

ВОСИТАҶОИ АХБОРИ ОММА. Муаллиф дар мақолаи мазкур масъалаи воситаҳои ахбори омма дар ҷомеаи демократӣ, мавқеъ ва ҷойи ВАО дар муносибатҳои сиёсӣ дар кишвар-ро мавриди баррасӣ қарор додааст. Муносибатҳои ВАО дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи истиқлолият оҳамияти илмӣ- назариявӣ ва амалӣ дорад. Мутолиа ва хулосаи илмӣ адабиёти мавҷуда нишон медиҳад, ки масъалаи ВАО дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурӣ ва саривақтӣ аст.

Калидвожаҳо: ВАО, сиёсат, Тоҷикистон, Демократия, давлат, агентӣ, ҳукумат, Президент, қонун.

Abstract: The author of the article discusses the issues of Mass Media in the democratic community, the place and meaning of Mass Media in the politic relations of the country. Mass Media s relations in the republic of Tajikistan in independence years has scientific theoretical and practical meanings. The reading and conclusion of existing scientific literature show that the issues of Mass Media in the Republic of Tajikistan is necessary and timely.

Key words: Mass Media, politic, Tajikistan, democratic, state, agency, government, president, law.

*Патриот - это не тот, кто памятникам молится или
льстит сильным мир сего, а тот, кто способен правдивое слово сказать*

Существуют общепринятые нормы деятельности государственных СМИ. Они не могут быть рупором исключительно правительства. Поэтому проводится четкое разграничение между понятиями «Политические новости» и «политическая программа». Если политические программы могут выражать позицию различных политических сил или групп населения, то для новостей действуют правила строгого ограничения количества комментариев ведущего. Темы сообщения и состав действующих лиц должны отражать всю социальную структуру общества и волнующие его, а не какую-то отдельную группу проблемы.

Что касается политических программ на телевидении и радио то в них должно представляться эфирное время всем различным силам, представленным в общественной жизни и выборных органах власти. Лишь в этом случае у оппозиции имеется полноцен-

ная возможность соревноваться с правительством в борьбе за умы и души граждан.

В цивилизованном мире признается, что если эти требования не выполняются, то налицо - сознательная попытка СМИ навязывать общественному сознанию исключительно свое видение событий. Такой тип осуждения именуется информационным тоталитаризмом. Монопольное право определять объем, содержание и характер информации, ежедневно входящей в каждый дом дает руководству СМИ реальной власти больше, чем есть у правительства и оппозиции вместе взятых.[1]

Таким образом, огромные возможности активного воздействия СМИ на политическое сознание и поведение граждан свидетельствуют о важнейшей роли «четвертой власти» в современном обществе. Некоторые исследователи даже говорят о грядущей эпохе «медиаократии» - власти СМИ, которые не столько бу-

дут отражать, и интерпретировать действительность, сколько контролировать ее по своим правилам и усмотрению. Опыт истории показывает, что СМИ способны служить различным политическим целям: как просвещать людей, формировать в них чувство собственного достоинства, стремление к свободе и социальной справедливости, так и духовно поработать, дезинформировать и запугивать, разжигать массовую ненависть, снеть недоверие и страх.

Но следует иметь в виду, что «...Независимость и суверенитет государства, которая достигнута после самоотверженной борьбы, тягостных стремлений и стойкости нашего свободолюбивого народа, поставили перед нами выполнение весьма ответственной и одновременно почетной задачи, то есть построение нового государства, отвечающего интересам народа страны и создания основ современной государственности таджиков... В течение двадцати пяти лет независимости, несмотря на многие трудности и преграды, мы заложили фундамент своего суверенного государства и приступили к великим созидательным свершениям, превратили обеспечение энергетической независимости, вывод страны из коммуникационного тупика и защиту продовольственной безопасности в стратегические направления политики государства; последовательно проводим глубокую реформу за укрепления социально-экономической стабильности в условиях приоритета новых экономических отношений». [2] Нашей стратегической целью, конечно, является построение демократического, правового и светского государства. А это невозможно без всестороннего развития и совершенствования деятельности Средств массовой информации.

О необходимости принятия нового закона о СМИ недвусмысленно говорилось также в проходившем в г. Душанбе семинаре на тему «Повышение правовых знаний журналистов Таджикистана» с 28 по 30 ноября 2003 года». [3] К этому времени была завершена работа по созданию проекта нового закона, где содержался механизм реализации прав граждан на получение информации. Участники семинара говорили, что в России «Коммерсант» ежемесячно публикует статьи о плохих чиновниках, не желающих общаться со СМИ, что мешает то же самое таджикским журналистам? По словам некоторых выступающих было бы не плохо, если журналисты подали бы в суд на какого-либо чиновника за отказ в предоставлении информации.

По мнению специалистов после приобретения независимости государствами бывшего СССР, попытка осуществления власти с прессой изменилась, но патриархальное отношение властей к СМИ так и осталось в старом стиле. Согласно справочнику отечественных СМИ, изданному Академией средств массовой информации Таджикистана, к 2004 году зарегистрировано 259 газет, из которых 137 принадлежат властям и бюджетным структурам. По тем же данным 41 журнал из 69 также принадлежит государству.

Известно, что сегодняшние периодические издания в Республике Таджикистан подразделяется в общих чертах на три части (группы). Первое-это государственное издание («Джумхурият», «Садои мардум»), второе - неправительственные политические издания

(«Наджот», «Адо-лат», частные политические газеты «Азия-Плюс», «Рузи-нав», «Неруи сухан»), и третье-это рыночные издания («Чархи гардун», «Оила») и др.

В последние годы таджикские СМИ, по мнению экспертов сделали заметный шаг вперед: это связано прежде всего с открытием в г. Душанбе первых независимых радиостанций, изданием новых таджикских газет, значительным расширением рамок свободы слова в стране и деятельностью Центрального государственного информационного органа суверенного Таджикистана - Агентством «Ховар». [4]

Телеграфное агентство «Таджик ТА», которое до обретения Республикой Таджикистан независимости функционировало в составе Телеграфного Агентства Советского Союза («ТАСС»), 10 апреля 1992 года вошло в качестве самостоятельной структуры в состав ведомств при Правительстве РТ и Постановлением Правительства РТ (за № 117 от 10.04.1992г.) стало именоваться Таджикским информационным агентством. С 30 апреля 2004 года Постановлением Правительства РТ было переименовано в «Народное информационное агентство Таджикистана «Ховар»».

Главными задачами Национального информационного агентства является сбор и распространение среди республиканских и зарубежных СМИ, государственных органов и организаций, других учреждений, предприятий, общественных объединений, а также отдельных лиц, информации по важнейшим вопросам внутренней и внешней политики государства, всем аспектам политической, экономической и культурной жизни Республики Таджикистан.

Агентство в частности, собирает всю информацию, распространяет ее в установленном порядке на таджикском, русском, узбекском и английском языках; публикует, а затем распространяет в республике и за ее пределами,

путем подписки, розничной продажи и по отдельным казам, книги, бюллетени, газеты, журналы, вестники и иные печатные фотоиллюстративные, аудиовизуальные, видеоматериалы; в соответствии с законодательством РТ по мере возможности и в установленном порядке создает республике и за ее пределами информационные отделения, корпункты и иные подразделения, а также, в случае необходимости, реорганизовывает или ликвидирует их; осуществляет международные связи по вопросам сбора и распространения информации, изучает опыт работы информационных агентств и т.д. Важно и то, что деятельность НИАТ «Ховар» осуществляется на шести языках - таджикском, форси, русском, английском, арабском и узбекском, что неизбежно привело к расширению числа его подписчиков.

В настоящее время имеются соответствующие договоры о сотрудничестве с информационными агентствами «Синьхуа» (Китай), «РИА Новости» (ИТАР ТАСС, «Би-би-си Мониторинг», АПП (Пакистан), а также с информагентствами некоторых арабских государств и Центральной Азии. НИАТ «Ховар» входит также в Ассоциацию национальных информационных агентств стран СНГ.

Если до января 2006 года численность пользователей Интернет-сайта НИАТ «Ховар» составляла ежедневно 100-110 человек, то к 31-декабрю 2006 года

это количество значительно возросло (481 тысяча 946 человек).[5]

Агентство в настоящее время предлагает максимум усилия для того, чтобы решить имеющиеся назревшие проблемы и провести активную работу по подготовке молодых кадров, совершенствованию информационной деятельности, всестороннему и комплексному освещению политики государства, доставке самой оперативной и важной информации с важнейших регионов мира жителям нашей страны, по насыщению ее информационного пространства.

Важно отметить, что на Всемирном Саммите по вопросам информационного сообщества, который прошел 16 ноября 2005 года в городе Тунис с участием Генерального секретаря ООН, первых руководителей государств и правительств 170 стран мира и представителей международных организаций, Президент РТ Эмомали Рахмон был одним из первых государственных глав, который привлек внимание участников этого форума на злободневные информационные проблемы регионального и глобального характера и высказал точку зрения Правительства страны на вопросы формирования информационного сообщества и на создание оптимальных условий для доступа к информационным средствам.

Посредством НИЛТ «Ховар» также готовится и распространяется важные информации о политической, экономической, общественной и культурной жизни республики. Например, за январь-июнь 2006 года через агентство были переданы 195 официальных информации о деятельности Президента РТ, Маджлиси Оли РТ, Правительства РТ и 181 информации о международных связях РТ.

Дело в том, что от масс - медиа в наши дни все зависит имиджевая судьба той или иной политической акции. В свою очередь, фактор имиджа оказывает значительное влияние на ход политических процессов.

«С конца XX века усиливается внимание политических элит большинства стран мира к феномену социальной информации. Ведь социальная информация может являться индикатором (показателем) функционирования политики на глобальном, региональном и национальном уровнях. Более того, информационная сфера, будучи системообразующим фактором жизни

общества, активно влияет на состояние не только политической, но и экономической, дипломатической, демографической и других составляющих национальной безопасности и в целом суверенного развития той или иной страны».[6]

Наиболее действенным и эффективным средством создания имиджа и его обеспечения является печать и другие средства массовой информации. Поэтому периодическая печать, радио, телевидение, ресурсы веб-пространства, совокупности, составляющие важнейший социальный институт, призваны служить главным инструментом реализации информационно-имиджевой политики государства.

Следует также подчеркнуть, что по инициативе президента страны были введены налоговые льготы для печатных СМИ. Однако, к сожалению, позже наблюдалась обратная тенденция: по разным причинам как мы отмечали выше, прекращен выпуск некоторых изданий, типографии отказывались печатать ряд оппозиционных газет, что явно не в пользу демократическим тенденциям в республике.

В нынешних условиях, на наш взгляд, надо работать в направлении того, чтобы максимум расширить сферу деятельности СМИ, создать условия для их целенаправленной и полноправной работы, надо, чтобы вышеперечисленные нарушения прав журналистов не стал постоянной практикой для властных структур, систематически ограничить свободу слова и выражения мнений средств массовой информации и представителей оппозиционных политических партий, а также право общественности на получение альтернативной информации.

Литература

1. *Послание Президента Республики Таджикистан Парламенту страны от 20.04.2011г. СМ.: газету «Народная газета», 2011, 27 апреля.*
2. *Эмомали Рахмон. Масъулият барои фардои миллат. Душанбе, 2003, с.8.*
3. *«Вечерний Душанбе», № 51, 2003, 19 декабря.*
4. *«Минбари халқ», 2001, 12 июня.*
5. *Саидов З, Саидов Ф, Таджикистан: Информационный ресурс, внешняя политика. -Душанбе, 2008. -с.3.*
6. *Фукулямо Ф. Конец истории и последний человек. -М., 2005. -588 с.*

КУЛЬТУРНЫЙ ВЕКТОР ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

ААЛАМДАШУУ ШАРТТЫНДАГЫ СЫРТКЫ САЯСАТТЫН МАДАНИЙ БАГЫТЫ

CULTURAL VECTOR OF THE STATE'S EXTERNAL POLICY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние процессов глобализации на социально-культурные изменения в стране. Эти процессы мотивируют формированию нового культурного ценностно-правового мировоззрения, культуры. Поэтому, по мнению автора каждое государство под влиянием глобализационных процессов вырабатывает культурную политику которое направлена на расширение международного сотрудничества и формирования позитивного имиджа нашей страны.

Ключевые слова: государство, общество, глобализация, культура, политика, регион, интеграция.

Аннотация: Бул макалада ааламдашуу процесстеринин өлкөдөгү социалдык-маданий өзгөрүүлөргө тийгизген таасири каралды. Ал процесстер маданияттагы жаныланган баалуулук-укуктук көз караштардын калыптанышына себепчи болушат. Ошондуктан, автордун пикири боюнча ар бир мамлекет ааламдашуу процесстеринин таасиринин негизинде эл аралык мамилелердин кеңейишине, өлкөнүн позитивдүү имиджин калыптандырганга багытталган маданият саясатын иштеп чыгат.

Түйүндүү сөздөр: мамлекет, коом, ааламдашуу, маданият, саясат, аймак, интеграция.

Annotation: This article examines the impact of globalization on socio-cultural changes in country. Globalization processes motivate the creation of a new value-legal world outlook, culture. Therefore, according to the author, each state, under the influence of globalization processes, develops a cultural policy that is aimed at expanding international cooperation and forming a positive image of our country.

Key words: state, society, globalization, culture, politics, region, integration

Глобализация процесс всемирно экономической, политической, культурной и религиозно интеграции и унификации. Глобализация представляет собой процесс втягивания мирового хозяйства, совсем недавно понимаемого как совокупность национальных хозяйств, связанных друг с другом системой международного разделения труда, экономических и политических отношений в мировой рынок и тесное переплетение их экономик на основе транснационализации и регионализации.

Глобализация – это реальность жизни современного мира. Ведь мировое сообщество столкнулось в начале нового века со многими глобальными проблемами, в частности с режимом жизнеобеспечения самого существования человека, его бытия, культуры и

идентичности. Переход различных обществ к эпохе глобализации, их интеграции к глобализационным процессам не могут быть однообразными. Все это определяется развитостью и многосторонностью развития самого общества, уровнем культуры, географической расположенностью, вплоть до фауны и флоры. Развитие возможностей современного человека, его творческие нравственные и культурные потенции позволяют вести речь о формировании нынешнего мирового сообщества [1, 67]. Поэтому, как бы люди не относились к процессам глобализации, следует все же признать, что для человеческого рода в целом назрела необходимость создания нового ценностно-правового мировоззрения культуры, этики поведения которые оказались бы приемлемыми для всех и способны-

ми вписать тенденцию возрастания мировосприятия в русло духовного представления мира, когда все процессы и явления предстают с точки зрения предельного культурного и духовного основания.

Социально-культурные изменения в мире, происходящие в связи с глобализационными процессами, однозначно и постоянно продолжают вести к массовой индивидуализации социальной жизни. При реализации приоритетов политики в сфере международного культурно-гуманитарного сотрудничества, взаимодействуют с заинтересованными министерствами и ведомствами, исходя из их компетенции, учитывая проекты межправительственных договоренностей о культурно-гуманитарном сотрудничестве участвуют в реализации действующих соглашений. При этом осуществляя экспертизу проектов соглашений межведомственного и регионального характера, контролируя за выполнением международных обязательств, за реализацией предлагаемых целевых программ в сфере международного культурно-гуманитарного сотрудничества оказывает в рамках своих полномочий и возможностей консультативную и практическую помощь профильным государственным учреждениям в области культурной политики.

Наличие в мире системы государств-объективный факт. Государства не могут существовать, не взаимодействуя. То или иное государство вступает в разного рода связи с другими странами через посредство внешней политики, через нее же реагирует на всевозможные явления в международной жизни. Проводя внешнюю политику исходя из своих интересов, государство устанавливает те или иные отношения с другими странами. Одним из механизмов реализации внешней политики выступает культурная политика.

Культурная политика каждого государства в условиях глобализации направляется на расширение культурно-гуманитарного сотрудничества. Культурное сотрудничество является одним из важных направлений в двухстороннем и многостороннем взаимодействии между государствами, развитию которого, руководствами каждой страны уделяется особое внимание, так, как именно культурное сотрудничество положительно влияет на формирование политики общенационального согласия и укрепление межэтнических отношений между государствами, способствует сохранению политической стабильности каждой из них, конструированию позитивного мира как залога обеспечения безопасности. Культурная политика должна быть реальной основой интеграционных связей народов и государств.

Благодаря которому формируется процессе установления торгово-экономических, политических, этнокультурных и других контактов между конкретными представителями общества, в частности: гражданами, политическими лидерами государств, официальными институтами и общественными движениями и организациями. Эффективность культурной политики государства заключается в их позитивном влиянии на внутреннюю политику, повышении силы воздействия на общественное сознание и на действия государственных и политических институтов.

Важно то, что глобализация меняет характер не только политических процессов, но и международных

отношений, влияя на систему целей, ценностей, элементов культуры и инструментариев внешней политики государств, которые вынуждены во все возрастающей степени адаптировать ее к различного рода требованиям глобальной ситуации.

Поэтому внешнеполитический опыт каждого государства может служить исходной точкой для формулирования некоторых универсальных выводов для внешней политики государства в эпоху глобализации.

В культурной политике важное место занимают многостороннее сотрудничество, включающие участие каждого государства в деятельности международных организаций, сотрудничество с международными и региональными интеграционными объединениями государств. Большое значение при этом имеют многосторонние культурные акции, в том числе такие, как международные фестивали, конференции, симпозиумы и т. п.

Для культурной глобализации характерно сближение деловой и потребительской культуры между разными странами мира и рост международного общения. С одной стороны, это приводит к популяризации отдельных видов национальной культуры по всему миру. Например, «Всемирные Игры Кочевников», состоявшиеся в сентябре 2014 года, а затем 2016 году на Иссык-Куле (Кыргызская Республика), сыгравшие огромную роль в популяризации игр кочевников во всем мире.

С другой стороны, популярные международные культурные явления могут вытеснять национальные или превращать их в интернациональные. Многие историки расценивают международные культурные явления как утрату национальных культурных ценностей и борются за возрождение национальной культуры.

В раскрытии сути международного сотрудничества направленные на укрепления дружбы с другими народами часто употребляются, наряду с понятием «дружба», соотносятся с понятиями «побратимство», «породненность». По мнению И. Кона, «к институту дружбы ближе всего стоит побратимство» [2, 56]. Его зародышевые формы существуют, уже в первобытном обществе, в виде системы возрастных групп, члены которых, будучи близки друг к другу по возрасту и совместно проходя обряд инициации (переход в следующую возрастную категорию или посвящения во взрослое состояние), на всю жизнь сохраняют чувство групповой солидарности, сознание обязанности оказывать друг другу поддержку» [3, 38].

Побратимство - понятие не только родственные дружбе, но оно разнообразит и углубляет дружеские связи и контакты, оно является шагом в сторону большего доверия и взаимопонимания, его можно назвать продолжением дружбы. В международном общении побратимство ярко проявляется в виде городов-побратимов, побратимых предприятиях [3, 43] Областях или регионах, сотрудничающих в решении своих проблем или же создающих зоны свободной торговли.

Важно развивать, в том числе используя ресурсы, потенциал и инициативы институтов гражданского общества в сфере общественной дипломатии, международное культурно-гуманитарное сотрудничество как средство налаживания меж цивилизационного

диалога, достижения согласия и обеспечения взаимопонимания между народами, уделяя особое внимание межрелигиозному диалогу.

Мы должны отметить о том, что за годы независимости Кыргызстана, государственный орган исполнительной власти в сфере культуры неоднократно подвергался реорганизации, в том числе слиянию с министерством образования и науки, в 2009 году при статусе министерства. Все это в целом значительно сказывалось на планомерное целенаправленное развитие государственной политики по культуре и на эффективность государственного управления этой сферой.

С 2012 года государственное управление сферой культуры осуществляется уполномочием государственным органом - Министерством культуры, информации и туризма Кыргызской Республики, (МКИТ) и его территориальными органами (управления культуры г. Бишкек, г. Ош, отделы культуры в 14 городах и 40 районах) [4].

Государство сотрудничая с общественными организациями и недостаточно стимулирует коммерческий сектор, делая ставку на увеличение государственного финансирования, не принимая во внимание возможности и потенциал коммерческого и общественного сектора, недостаточно организационно-правовых и экономических основ для такого взаимодействия. Таким образом, существующий механизм управления в сфере культуры характеризуется отсутствием взаимодействия между субъектами государственного управления, обособленностью государственных органов сферы культуры, наличием правовых барьеров и отсутствием экономических стимулов на пути объединения ресурсов государства, гражданского и частного сектора, неразвитостью механизмов вхождения культуры в рыночную среду.

Не предоставление и преднамеренное искажение статистической информации преследуется законом. Однако нет правоприменительной практики, так, как нет и объективных данных о сфере культуры в. Отсутствует информация по инвестициям и капитальному строительству в сфере культуры на национальном уровне и на уровне местного самоуправления. Нет данных по объемам финансирования сферы культуры органами местного самоуправления, бизнесом, международными гуманитарными организациями и неправительственным сектором.

Рассматривая вопрос о финансировании культуры, то можно сказать что «после распада Советского Союза все бывшие страны испытывают недостаток финансирования в сфере культуры» [5, 62]. И на сегодняшний день в Кыргызстане ситуация не изменилась, на развитие и продвижение культуры по данным Министерством культуры и информации только «0,03», остатки государственного бюджета, выделяется на культуру. Несмотря на недостаточную государственную финансовую поддержку, страна организовывала и участвовала в различных региональных и международных культурных мероприятиях.

Культурная политика не только укреплению и расширению сотрудничества, дружбе между странами, но и является важным условием, необходимой предпосылкой для взаимного изучения и приобщения к элементам культуры как язык, спорт, искусство, живопись т.д. другого народа. Как правило, чем больше знаешь о каком-либо народе, тем ближе к нему становишься. Наличие достоверной и более полной информации позволяет нам лучше понять друг друга. Поскольку международное общение осуществляется через деятельность конкретных людей и представляет из себя одну из форм взаимоотношения между государствами, политическими и общественными институтами, то для него свойственны и противоречивый характер, и тенденция, в зависимости от конкретной ситуации, к расширению или к сужению. Оно может носить официальный и неофициальный характер, обладать чертами системности и бессистемности проявлять объективные, и субъективные моменты. Оно представляет собой результат и процесс взаимодействия сложившихся на основе национально-культурных традиционных отношений народов, наций и государств.

Литература

1. Осконов Н. *Культура номадов: опыт прошлого*. –Б., 2009. –89с.
2. Кон И. *Дружба как категория политической науки* –Спб., 2007, –131 с.
3. Саралаев У.К. *Кыргызско-таджикские отношения: проблемы и перспективы*. –Б., 2015, –312 с.
4. *Отчет Министерством культуры, информации и туризма Кыргызской Республики, (МКИТ)*.
5. Farhad Atai. « Dialogue of Cultures as the Means of Conflict Prevention in Central Asia? ». *Dialogue among Civilization : High Level Conference Euroasia in the XXIst Century : Dialogue of Cultures? Or Conflict of Civilizations? Paris? FR: UNESCO. 2006.*

ШЕЙХ ЗАЙЕДА КАК ОДИН ИЗ ОСНОВАТЕЛЕЙ ГОСУДАРСТВА ОБЪЕДИНЕННОГО АРАБСКОГО ЭМИРАТА

ШЕЙХ ЗАЙЕДА БИРИККЕН АРАБ ЭМИРАТЫ МАМЛЕКЕТИНИН НЕГИЗДӨӨЧҮСҮ КАТАРЫ

SHEIKH ZAYED AS ONE OF THE FOUNDERS OF THE UNITED ARAB EMIRATE

Аннотация: В данной статье автор рассматривает роль Шейха Зайеда бин Султана Аль-Нахайяна как одного из первых инициаторов о создании Федерации, обозначив его миссию, основы, цели, ценности. Отмечена основная роль глав Федерации, который заключается в служении своему народу, для обеспечения прогресса, безопасности, спокойствия и стабильности.

Ключевые слова: государство, нация, единство, Федерация, Шейх Зайеду, безопасность, стабильность.

Аннотация: Бул макалада автор Шейх Зайеда бин Султана Аль-Нахайянын Федерацияны жана анын миссиясын, негиздерин, максатын, баалуулуктарын негиздөөчүлөрүнүн биринчилеринен болгондугу каралды. Федерациянын башчыларынын негизги ролу элге кызмат кылуу, өнүгүүнү, коопсуздукту, бейкуттукту жана туруктуулукту камсыз кылуу экендиги аныкталды.

Түйүндү сөздөр: мамлекет, улут, биримдик, Федерация, Шейх Зайеду, коопсуздук, туруктуулук.

Annotation: In this article, the author examines the role of Sheikh Zayed bin Sultan Al-Nahyan as one of the first initiators to create the Federation, indicating his mission, foundations, goals, values. The main role of the heads of the Federation is noted, which is to serve their people, to ensure progress, security, tranquility and stability.

Key words: state, nation, unity, Federation, Sheikh Zayed, security, stability.

В истории развития каждого общества, нации сохранились высказывания, которые имели глубокие морально-нравственные, политико-правовые основы политической системы государства. На первый взгляд, они состоят из обычных слов, впоследствии имеющие глубокий смысл и большое значение. Есть множество высказываний, принадлежащих лидеру, отцу, учителю, вдохновителю, умеющего предвидеть будущее, отличающийся светлым умом, мудростью, благородным, щедрым нравом, честным сердцем и языком, много действовавшим для достижения цели Шейху Зайеду. Время доказало, что его высказывания были обоснованными. Его философия управления состояла в «искусстве управления делами государства, основываясь на творчестве и человечности». [6, 93]

Шейху Зайеду, принадлежит инициатива о создании Федерации при этом, он писал «Инициатива была

от нас, мы призвали к созданию Федерации. Я готов всем жертвам на пути реализации желаний арабского народа стран залива. Эмират Абу Даби готов протянуть руку поддержки другим Эмиратам, чтобы проект Федерации имел успех, который является новизной в странах залива.. Немаловажное значение имела высказывание с создание Федерации основой которого по мнению шейха Зайеду основалась бы на братстве «правителей эмиратов и народа залива», так как «Создание Федерации – моё желание, моя цель. Люди, населяющие этот регион, есть один народ. Они – братья, имеющие единое происхождение, единый язык, одну религию, и даже земля, на которой они живут, уже тысячу лет была единым целым. А все люди Федерации «надёжные, они сыновья региона. Родина – является отцом для всех. И сын делает для отца только благо, жертвуя собой», поэтому создание Федерации и ответственность за это

лежит на нас и на народе». [1, 162] Шейх Зайеду осознал, что при создании Федерации могут быть определенные трудности, так как «Наш народ преодолел трудности и препятствия, причиной которых была разделённость и отсталость, которые сопровождали нас до создания Федерации. И только благодаря решимости своих сыновей, искренности его руководства, одним из первых смог реализовать опыт создания Федерации в арабском мире». [5, 115] Сама идея создания Федерации была – национальная необходимость. Шейх Зайеда считал, что «У моих братьев-правителей Эмиратов и у народа одно стремление: объединить людей и сделать их одной нацией, имеющей одну землю, единую историю, единые цели. Только его создание обеспечило бы стабильность и безопасность, и послужило бы поддержкой для наших братьев-арабов и дружественных стран во всём мире». [5, 49]

Заинтересованность в создании Федерации не должна быть заключена только в существовании выгоды в области здравоохранения, образования и жилищных условий, а еще и в сотрудничестве между племенами и семьями, а также между всеми гражданами, в создании современного государства. [4, 106] При этом основной миссией созданной Федерации заключается в том, что «Федеральное правительство прилагает большие усилия в выполнении возложенной миссии и реализации поставленных целей. Мы всегда должны помнить, что история будет следить за каждым нашим шагом и оценивать работу. Поэтому каждый гражданин должен чувствовать свою ответственность и заботиться об интересах родины». [5, 31] Только создание Федерации дает возможность арабскому миру «укрепления ее развития и стабильности, для обеспечения большого прогресса и процветания для народа Объединённых Арабских Эмиратов». Благодаря этому пройдет федеральный марш, поднимется флаг государства, будет провозглашено единство этого народа и единство его судьбы. Даст возможность не только создание конституционной структуры с национальной эмблемой и гимном, но и создание интегрированного государства с законодательной и исполнительной властью. Мы стремимся построить современное государство, в котором все граждане будут обеспечены достойной жизнью, и которое послужит образцом для других арабских союзов. При этом, как отец данного народа Шейх Зайеда отметил, что «Я - отец, который заботится о своей семье и детях, и берет их за руку, чтобы помочь им преодолеть трудности и достичь успехов в жизни. Правитель существует только для того, чтобы служить своему народу, для обеспечения прогресса, безопасности, спокойствия и стабильности». [1, 139] После отца народа, особую значимость имел человек как основа любого цивилизационного процесса. Именно он находится в центре каждого реального прогресса. Сколько бы мы не построили зданий, сооружений, школ, больниц, мостов и всего другого, оно не имеет души, и не может продолжаться само по себе. Душой всего этого является человек способный мыслить и защищать все созданное, обеспечивая дальнейший прогресс. По мнению Шейха Заеда при создании Федерации большая надежда лежала на молодёжи ОАЭ, которая знает о своей ответственности и понимает всю её важность и искренне трудится

для будущего своей родины. Тот, кто не взял на себя ответственность сегодня и не сыграл никакой роли в развитии, внимательно следит за прогрессом со стороны. При этом, чтобы каждый молодой человек этой страны заявлял откровенно о своих мыслях, ради возрождения единства, которое было создано для него». [1, 186] Народ требует единства, доказательством этого является, что народ осознает его важность, а также указывает на то, что он понимает, что единство принесет огромную пользу. Люди имели опыт с одной из форм единства и осознали позитивные последствия этого союза. Наш народ понимает, что благо, которое коснулось часть страны, или одного из Эмиратов государства, становится общим и распространяется по всей стране, гражданин становится его свидетелем на каждом шагу в своей повседневной жизни». [1, 244] Наиболее важным преимуществом Федерации будет успехи, которые будут достигнуты благодаря единству и силе народа. Сила ОАЭ заключается в единстве и искреннем сотрудничестве. Это убеждение ощущается у каждого гражданина. Каждый гражданин связывает свои желания с Федерацией, и все они едины в том, что её существование лучшее средство улучшения их положения и обеспечения светлого будущего, и что только она может реализовать их надежду и мечту не только в регионе, но и во всём арабском мире. [3, 120] Второе декабря – это великий день, когда благие намерения встретились с идеями исторического решения о создании Федерации. Это решение воплотило большие надежды в реальность. [1, 26] То, что мы чувствуем по отношению к празднику, - это то же, что чувствует глава семьи по отношению к другим членам, он ответственен за них, стремится обеспечить их всех тем, что принесёт им счастье. Поэтому мы разделяем этот праздник с уважаемым народом настолько, насколько выполнили свою обязанность и реализовали проекты, пользу от которых получают граждане страны, которую мы поклялись защищать и стремиться принести благо её жителям. Это и является причиной нашей радости в этот праздник и что послужило причиной того, что он был назван праздником.

Празднование Национального дня основывается на прогрессе, который осуществляет Федеральное правительство каждый год, и которые прибавляются к балансу предыдущих лет, способствуя развитию народа, также как обеспечивает ему стабильность и процветание в рамках одного государства, чтобы её принципы и лозунги воплощались в реальность изо дня в день, усиливая его единство и сплочённость. [2, 39] Немаловажное значение имеет и предназначение женщин в ОАЭ, которые неопределимы и достойны уважения. Роль участия женщины в развитии общества очень важна, поэтому при создании Федерации необходимо сохранить к ней уважение, как к матерям. А также необходимо со всей гордостью и уважением отметить о ведущей роли братьев членов Высшего Совета Федерации, которые внесли свой вклад в создание этой страны и её консолидации, и не пожалели сил для её развития и процветания. Самоотверженность, которую проявили братья-правители, жертвы, принесённые ими для поддержки народа ОАЭ и те усилия которые они сделали для реализации общей мечты в настоящую реальность.. В связи с этим Федерация как бесценное насле-

дие, должна мотивировать непрерывным достижениям которые осуществлены страной на протяжении многих лет, благодаря, искреннему сотрудничеству братьев-правителей ОАЭ, и усилиям граждан нашей родины. Объединение семи эмиратов в одной стране позволило их гражданам принадлежать стране, которая имеет своё место в международном сообществе, и устранило многие проблемы, связанные с разъединением и отсталостью, и привело бы к быстрым темпам экономического, социального и архитектурного развития в стране. Поэтому страна единая, нежели объединённый союз. [1, 25] Наш союз – прибавит силу арабской нации, укрепит и восславит её. В первую очередь государство уделяет внимание человеку и заботе о нём во всех сферах его жизни. Гражданин – настоящее богатство этой

земли и является самым ценным потенциалом этой страны. [1, 98] При этом, Федерацией будет проводиться политика открытой двери и открытого диалога ради блага этой дорогой страны.

Литература

1. Абдулла Рашид Ахмад аль-Марр аль-Каби. Прекрасные слова мудреца арабов Зайда Бин Султан Аль Нахайян. - Каир, 1979.
2. Набиль Рагиб. Основы лидерства, - Абу-Даби, 1995
3. Хамдан Рашид Али аль-Дири. Зайд...путь славных и гордость Федерации, Центр Зайда, Аль-Айн, - Каир, 2005,
4. Набиль Рагиб. Основы лидерства. - Абу-Даби, 1995.
5. Ценные высказывания Зайда, - Абу-Даби, 2005.
6. Джувайнти Майтера. Зайд ...надежда на создание Федерации и её осуществление. - Абу-Даби, 2005.

НАЦИОНАЛЬНАЯ СТРАТЕГИЯ КАК ОСНОВА КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ

УЛУТТУК СТРАТЕГИЯ МАДАНИЯТ САЯСАТЫНЫН НЕГИЗИ КАТАРЫ

NATIONAL STRATEGY AS A BASIS OF CULTURAL POLICY

Аннотация: В данной статье рассматривается роль Национальной стратегии устойчивого развития до 2017 года нашего государства, которая, определила формат и факторы развития культурной дипломатии. По мнению автора культурная дипломатия направлена на изменение брендов и имиджа страны. Обозначена роль культурной дипломатии в развитии культурных связей между этническими группами нашей страны с сопредельными народами мира..

Ключевые слова: государство, общество, политика, культурная дипломатия, имидж, бренд, стратегия, устойчивое развитие.

Аннотация: Бул макалада, маданий дипломатиянын өнүгүүсүнүн форматын жана факторлорун аныктоодо өбөлгө түзгөн 2017-жылга чейин туруктуу өнүгүү улуттук Стратегиясынын ролу каралды. Автордун пикири боюнча маданий дипломатия өлкөнүн имиджин жана брендин өзгөртүүгө багытталаат. Маданий дипломатиянын ролу биздин өлкөдөгү этникалык группалардын маданияттарынын жакынкы жана алыскы элдердин маданияттары менен маданий байланыштарын өнүктүрүү экендиги баамдалды.

Түйүндүү сөздөр: мамлекет, коом, саясат, маданий дипломатия, имидж, бренд, стратегия, туруктуу өнүгүү.

Abstract: This article examines the role of the National Strategy for Sustainable Development until 2017 of our state, which determined the format and factors for the development of cultural diplomacy. According to the author, cultural diplomacy is aimed at changing the brands and image of the country. The role of cultural diplomacy in the development of cultural ties between the ethnic groups of our country and neighboring peoples of the world is indicated

Keywords: state, society, politics, cultural diplomacy, image, brand, strategy, sustainable development.

В реализации внешней политики Кыргызстана культура является одним из эффективных инструментов. Поскольку практика культурной деятельности показывает, что для реализации элементов культуры не требуется вложение значительных финансовых средств. Поэтому политику в сфере международного культурного сотрудничества следует планировать и строить таким образом, чтобы за рубежом формировалась наиболее полное представление о Кыргызстане как о стране, где бережно сохраняются богатые исторические традиции отечественной культуры и одновременно развивается динамичная культурная жизнь в условиях многообразия и свободы творчества, плюрализма мнений, отсутствия цензурных ограничений. Культурные связи должны отражать многонациональность государства, в котором признается равное до-

стоинство культур всех населяющих его народов. В связи с этим Правительством Кыргызской Республики была принята Национальная стратегия устойчивого развития нашего государства, где в определяющем формате обозначены факторы способствующие развитию культурной дипломатии.

Согласно принятой «Национальной Стратегии устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы», при этом созданный Национальный Совет по устойчивому развитию Кыргызской Республики, предпринял ряд мер по формированию и развитию культурной среды, который должен был стать одним из важнейших условий улучшения качества жизни в Кыргызстане. И именно культуре принадлежит ведущая роль в становлении человеческого капитала.

Переход Кыргызстана к рыночным отношениям в 90-е годы характеризовался как период отсутствия продуманной и обоснованной политики государства в отношении сохранения и развития культуры. Это привело к разрушению и истощению интеллектуального и профессионального ресурса в данной сфере, качественному и количественному уменьшению сети учреждений, к смене содержательных ориентиров субъектов культурной деятельности: от интеллектуально-просветительской деятельности в сторону массовости и зрелищности.

На сегодня назрела необходимость разработки Концепции развития культуры с определением приоритетных задач, в том числе: развитие творческого потенциала нации, сохранение культурных ценностей и традиции народа, материального и нематериального культурного наследия, использование его в качестве ресурса духовного развития; воспитание подрастающего поколения в духе гражданственности и патриотизма, приобщение к мировой и отечественной культуре. В соответствии со Стратегией для каждого общества сферой его максимальной особенности и минимальной воспроизводимости для окружающего мира является культура. При бережном и разумном отношении она служит неисчерпаемым ресурсом оригинальных и при этом трудно воспроизводимых представителями иных культур товаров, услуг, интеллектуальных продуктов. Они становятся конкурентоспособными на мировых рынках при помощи набора стандартных процедур при условии обязательной поддержки в интеллектуальном, организационном и финансовом планах со стороны общества и государства [1, вход. 11.01.2017].

Стремление к сохранению национальной культуры вызвано не только исторической сентиментальности и стремлением сохранить внутреннее культурное своеобразие общества как фактора его большей конкурентоспособности условиях глобализации, но мирового опыта.

Мировой опыт свидетельствует о том, что наиболее эффективной стратегией участия в конкуренции является создание стандартов, соответствующих собственным социокультурным потребностям и последующее название их потенциальным конкурентам.

Задачи в рамках данного направления:

- содействие организации и развитию предприятий, фирм и организаций производящих оригинальные товары и услуги с учетом культурной специфики Кыргызстана;

- активное участие в международных торгово-промышленных, туристических и других выставках;

- вовлечение организаций и учреждений культуры в производственную, торгово-выставочную и туристическую деятельность;

- содействие сохранению и развитию народных художественных промыслов;

- создание культурных брендов. [2, 05.01.2017]

Решение задач, обозначенных в Стратегии, возможно лишь при условии скоординированных действий институтов власти и субъектов культуры иных форм собственности. Именно в координации процессов, необходимых для развития сферы культуры, клю-

чевая роль принадлежит Министерству культуры и туризма Кыргызской Республики [3, с.34]. Роль министерства культуры в культурной дипломатии страны имеет решающее значение. Министерство культуры, информации и туризма Кыргызской Республики проводит государственную культурную политику внутри страны и за рубежом. Одной из важнейшей составляющей деятельности Министерства является развитие и укрепление международных связей, демонстрация культурной самобытности и идентичности кыргызского народа, формирование положительного имиджа Кыргызстана в мировом сообществе.

Благодаря тому что культура является важным ресурсом развития страны, государственная культурная политика должна заключаться в смещении акцентов с директивного управления на создание условий для саморазвития культуры. Культурная политика должна быть направлена на выявление структуры потребностей населения в продуктах культуры и инфраструктурных проектов и развитие институтов культуры. Приведение в соответствие сетей культурного обслуживания структуре и динамике реального расселения населения страны, интеграцию функций учреждений культуры.

Наиболее существенным вкладом в развитии культурной политики в стране стала «Стратегия развития сферы культуры Кыргызской Республики до 2020 года». Документ является составной частью общей государственной политики, сформулированной в «национальной стратегии устойчивого развития 2017 года». Для достижения поставленных целей, определены такие направления как оптимизация системы управления. Учет, охрана и развитие историко-культурного наследия, развитие профессионального искусства, науки, образования и международного сотрудничества.

На современном этапе идет тенденция к развитию традиционной дипломатии, а не нетрадиционные средства приобретают все большую популярность». [4, 2] Не только Правительства, но и общество в целом находится под новым самоопределением развития культурного вектора, так как перед культурной дипломатией встали очередные новые задачи, направленные на изменение брендов имиджа нашего государства в новом свете. Ведь значимыми становятся не только обмен идеями, ценностями, демонстрация национальной самобытности, культурных наследий но и другими аспектами культуры, такими как услуга в сфере туризма, в развитии межгосударственного проекта «Топоз» кроме «Каприза»(Германия, Российская Федерация), где 5 государств финансируют построение нового вида туризма «Горнолыжный» в Иссык-Кульской области, села «Керегеташ», только для улучшения инфраструктуры как построение коттеджей, ремонт дороги было выделено проектом сумма в размере 5 миллионов долларов США. Такие межгосударственные проекты способствуют укреплению позиции Кыргызстана не только в области культурной дипломатии, но и в политическом, укрепляя образ нашей страны как миролюбивого государства. Это еще раз подтверждает, что культура становится мощным инструментом в формировании положительного имиджа Кыргызстана на международном уровне и

важную роль в этом играет активное международное культурное сотрудничество.

В свою очередь, Кыргызстан как многонациональная страна, где представители многочисленных национальностей и вероисповеданий жили в мире и согласии, обогащая «духовный и экономический потенциал страны» [5, 108], «современному демократическому обществу, основанная на социально-культурном плюрализме» должна создать национальную политику, способствующая развитию и сохранению культурной самобытности каждого этноса страны. Тем самым уважать и признавать другие культуры для того, чтобы противостоять негативным влияниям современных тенденций и борьбы слияние, полного инкультивирования собственной культуры.

По определению ЮНЕСКО, динамичный межкультурный диалог должен «создать положительное влияние на людей и общество, и может привести к большим преимуществам на международном, национальном, региональном и индивидуальном уровнях, политически, социально и экономически» [6, р.55.] Поскольку национальное многообразие всегда было визитной карточкой Кыргызстана. Культурная политика должна способствовать развитию всех национальных культур, традиций и обычаев этнических общностей и национальных образований. Государственная политика должна основываться на конституционном равенстве всех граждан.

Стержнеобразующим элементом политики нашего государства должны стать элементы культуры как кыргызский язык, на котором воспеваются миро-

вой устно-поэтический шедевр «Манас». В свою очередь содействие развитию трехязычия кыргызского, русского и английского - важный фактор успешной интеграции кыргызских граждан в международное сообщество. Поэтому, культурная дипломатия имеет важное значение для Кыргызстана в создании всех необходимых условий для регулирования межэтнического диалога, основанного на терпимости, уважения и осведомленности о культуре друг друга.

Литература

1. Национальная Стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы. http://www.president.kg/ru/news/ukazy/1466_tekst_natsionalnoy_strategii_ustoychivogo_ravitiya_kyirgyizskoy_respubliki_na_period_2013-2017_gody/ [Электронный ресурс], дата обращения: 11.01.17].
2. Стратегия развития сферы культуры до 2020 года <http://minkulture.gov.kg/2020-жылга-стратегия?Lang=ru>. [Электронный ресурс], дата обращения: 05.01.2017
3. Исманов К. Субкультуры современного мира // *Мат. научн-практ. Конф. Посв. 1000-летию Ж. Баласагына – Бишкек, 2013, 243с.*
4. Мокенов С. Роль культуры Японии в развитии общества –Б., 2011, 78с.
5. Океева А. Сохранение и развитие культурного многообразия в КР. // *Центральная Азия и культура Мира: Международный Научно-Образовательный Журнал №1 -2(19-20) 2006.* -Бишкек, ОФ «Диалог культур», 2006.
6. Farhad Atai. « Dialogue of Cultures as the Means of Conflict Prevention in Central Asia? ». *Dialogue among Civilization : High Level Conference Euroasia in the XXIst Century : Dialogue of Cultures? Or Conflict of Civilizations? Paris? FR: UNESCO. 2006. –p55.*

Казак кызы Нургул – к. полит. н.,
доцент факультета Международных отношений и востоковедения
Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына;
e-mail: kaznur@yandex.ru

ИСЛАМ И РОЛЬ ЭЛИТ В ОБЕСПЕЧЕНИИ БЕЗОПАСНОСТИ

ИСЛАМ ЖАНА ЭЛИТАЛАРДЫН КООПСУЗДУКТУ КАМСЫЗ КЫЛУУДАГЫ РОЛУ

ISLAM AND THE ROLE OF ELITE IN SECURITY

Аннотация. В статье рассматривается возрастающее влияние исламского фактора в ЦА и раскрывается роль элит Кыргызстана в обеспечении религиозной безопасности, затрагиваются основные проблемы безопасности и пути стабилизации общества. Раскрываются особенности радикализации ислама в Кыргызстане, анализируется деятельность субъектов власти в обеспечении религиозной безопасности. В статье даются ряд предложений и рекомендации по обеспечению религиозной безопасности.

Ключевые слова: ислам, «исламский фактор», религиозный экстремизм и фундаментализм, элиты, национальная и религиозная безопасность.

Аннотация. Макалада Борбордук Азиядагы ислам факторунун таасиринин жогорулашы каралган. Кыргызстандагы диний коопсуздукту камсыз кылуу боюнча элитанын ролу, коомду турукташтыруу үчүн негизги коопсуздук маселелери жана аларды чечүүнүн жолдоруна көңүл бурулган. Теманын актуалдуулугу Кыргызстанда ислам радикалдашуусунун өзгөчөлүктөрү, диний коопсуздукту камсыз кылуу боюнча өкмөт субъекттеринин иш-аракеттерине талдоо жүргүзүлгөн. Макалада диний коопсуздукту камсыз кылуу үчүн сунуштар берилген.

Түйүндүү сөздөр: ислам, “ислам фактору” диний экстремизм жана фундаментализм, элита, улуттук жана диний коопсуздук.

Annotation. The article explore the growing influence of the Islamic factor in Central Asia and the role of the elites of Kyrgyzstan in ensuring religious security. The article reveals the main problems of security and ways of stabilizing society. The features of the radicalization of Islam in Kyrgyzstan are revealed, the activity of the subjects of power in security. The article gives a number of proposals and recommendations on religious security.

Key words: Islam, “Islamic factor”, religious extremism and fundamentalism, elites, national and religious security.

В странах Центральной Азии ислам является одним из факторов, регулирующих их внутреннюю жизнь и в какой-то степени их внешнюю ориентацию. Как отмечает, российский исследователь А.Малашенко, ислам всегда был основным фактором религиозной и культурной самобытности Центральной Азии, даже если эта самоидентификация существовала неофициально при Советском правительстве [1].

Оставаясь одним из регуляторов социальных отношений, ислам неизбежно является фактором политической жизни. На современном этапе влияние исламского фактора на страны ЦА не вызывает ни ка-

ких сомнений. А.Малашенко отмечает «Есть ли фундаментализм и исламизм в обществе и на политической арене Центральной Азии? Они, вне всякого сомнения есть. Их последователи формируют тенденцию в общественном мнении и являются полноправными участниками политического процесса». В частности эксперты отмечают динамику роста политических процессов в ЦА с периода обретения независимости показывают рост радикализации ислама в этом регионе [2].

Согласно немецкому исследователю Арне К. Зайферт понятие «исламский фактор» включает в себя такие понятия как: ислам, политический ислам, мусуль-

манское население, исламские организации, партии и движения [3]. Поэтому изучение исламского фактора предполагает более широкий подход к его изучению. В данной статье фокус анализа направлен на влияние исламского фактора в Кыргызстане и роль властных субъектов в обеспечении безопасности общества. Хотя мы считаем, что роль элит в этом процессе не всегда может быть созидательной, иногда она может выполнять деструктивную функцию, это когда элиты продвигают идеи политизации ислама и подстрекают общество к радикализации, используя для этого свои цели. По отношению к исламскому фактору мы можем условно разделить элиту Кыргызстана, на несколько групп.

Первая группа политической элиты, которая возникла в Советском правительстве, европеизированная в советском стиле, представляющая слой технократов. Эти люди, несмотря на значительный приток кадров из сельских районов, составляют «первый эшелон» и современную элиту. Но при этом эта группа элит не нарушала культурную и общую связь с мусульманскими традициями.

Вторая группа политической элиты, в лице отдельных депутатов, представителей исполнительной власти, прикрываясь исламскими ценностями, лоббирующая политизацию ислама, за определенные финансовые вознаграждения со стороны внешних игроков, выполняя тем самым деструктивную функцию в обществе.

Третья группа элит, это религиозная элита, которую в свою очередь можно разделить на идентифицируемую в рамках национально-ориентированного ислама, а также представители религиозной элиты, идентифицирующие себя с фундаменталистским исламом.

А.Малашенко отмечает «В исламе выделяются два направления: умеренное, состоящее из исламистов-прагматиков, ставящих перед собой практические задачи, вписывающиеся в парадигму политических групп на национальном и локальном уровне, и радикальное, экстремистское борющееся за заведомо нереальные цели вроде создания халифата, но готовое сражаться за них бесконечно, пользуясь самыми жесткими методами, в том числе прибегая к террору»[4].

Надо отметить, что последователи национально-ориентированного ислама в основном составляют население в возрасте от 35 до 64 лет. А молодежь подпадает под влияние проповедников фундаменталистского ислама. Согласно отчету МВД КР за 2016 год пик экстремистской активности приходится на возраст 30-35 лет, а затем следует возрастная группа 25-29 лет. На фоне социальной проблем в Кыргызстане наблюдается обращение молодого поколения к исламу и исламской оппозиции приобретает все большее значение. Политизация религиозной сферы, таким образом, является общественно-политическим ответом, прежде всего, на нерешенные социальные вопросы.

Заметно активизируются участие женщин в экстремистской деятельности. Если в 2005 году доля женщин в совершении преступления составляла 1,1%, то в 2016 на 25%. В настоящее время всего по республике

на учете ОВД КР состоят 1777 активных членов экстремистских организаций. Подавляющее большинство сторонников является членами религиозно-экстремистской организации «Хизбут-Тахрир» - 1386 человек, что составляет 81,7% от общего числа экстремистов. В период с 2010 года по настоящий момент на территории КР правоохранительными органами выявлено 1,5 тыс. преступлений экстремистской направленности.

На сегодняшний момент можно отметить четыре основных канала вербовки граждан Кыргызстана для участия в экстремистской и террористической деятельности. Первый канал – радикальные религиозные организации. Сегодня на территориях государств членов ШОС и ОДКБ осуществляют подрывную деятельность более 50 экстремистских, террористических и сепаратистских организаций, 14 из них, наиболее опасные, официально признанные экстремистскими и террористическими в Кыргызстане, в том числе террористические организации такфиритско-джихадистского движения «ЖайшульМахди», «Джунд-уль-Халифат», «Ансаруллох», «Ак-Такфир Валь-Хиджра» и «Исламское государство».

Следующим каналом рекрутирования является виртуальное пространство. Экстремисты посредством интернета рекламируя и пропагандируя свою деятельность, используя манипулирование, психологические уловки, распространяя дезинформацию и угрозы.

Третьим каналом вербовки боевиков является мелкие джамааты и отдельные имамы мечетей, придерживающиеся радикальных взглядов. Так в феврале этого года сотрудниками Десятого ГУ МВД на территории Ошской области была пресечена религиозно-экстремистская деятельность лидера РЭО «Хизбут-Тахрир», имама мечети «Ас-Сараксий» г. Кара-Суу Камалова Рашода Мухаммад Рафиковича и его группы. Были установлены факты их причастности к вербовочной деятельности граждан республики в зоны боевых действий, в такие страны как Сирия, Ирак, Афганистан.

Четвертым каналом радикализации кыргызской молодежи является трудовая миграция в Казахстан и Россию, где наши граждане попадают под влияние пропаганды радикальных джамаатов, которые активно занимаются вербовкой для боевых конфликтов.

Анализ религиозных организаций показывает, что в ближайшее время серьезную угрозу безопасности государствам центрально-азиатского региона будет представлять такфиритские и джихадистские организации, в основу идеологии которых заложен радикальный салафизм.

Практически все региональные и международные террористические организации «Ансаруллох», «ЖайшульМахди», «Солдаты Халафата», «Исламское движение Узбекистана», «Союз исламского джихада», «АтТакфирвальХиджра» взяли за основу идеологию радикального салафизма.

Эта радикальная идеология отличается своей агрессивностью к другим религиям и иным религиозным течениям ислама. Опасность представляет распространения радикально-салафитских идей среди молодежи. Примеру в Кыргызстане с каждым годом

увеличивается число молодых учеников, окончивших религиозное учебное заведение в Ближневосточных государствах, в некоторых из них очень развито идеи радикального салафизма и такфиризма.

Существует опасность того, что радикальная часть оппозиции готова сомкнуться с радикальными исламскими организациями, что особенно заметно в предвыборной ситуации. Некоторая часть элит пользуется их поддержкой, в том числе финансовой. Соответственно религиозные экстремисты могут стать орудием политиков. И наоборот, экстремисты могут поддерживать кандидатов в депутаты, чтобы через них лоббировать законы, которые им необходимы.

Эти факты указывают нам на необходимость решения этих проблем. Каким образом?

Для предотвращения таких каналов вербовки необходимо разработка и принятия законодательной базы, регламентирующей интернет пространство и СМИ.

Опыт ближневосточных стран и центрально - азиатских государств Узбекистана и Таджикистана показал, что метод репрессий не приводит к желаемым результатам. Поэтому, как считают кыргызстанские исследователи, необходимы пути компромисса и диалога государства с религиозными организациями[5]. Необходимо переходить на новый, качественный уровень взаимодействия с традиционными религиозными организациями и религиозными лидерами, представляющие собой симбиоз исповедания исламских ценностей и национальных интересов.

Религиозный экстремизм в общественно политической системе приобретает значимое место. А это в свою очередь ведет к разжиганию религиозной розни, террористическим актам, незаконному обороту оружия и наркотиков, срастание его с организованной преступностью.

Участившиеся факты проявления религиозного экстремизма и терроризма в современном обществе, стремление политических акторов под религиозными лозунгами решать свои политические и иные задачи, ставят перед политической элитой необходимость совместных действий в этом направлении.

Основные правовые основы регулирующие религиозную сферу в КР является Конституция КР (2010), Закон КР «О свободе вероисповедания и религиозных организациях в КР» (2008), Закон «О противодействии экстремистской деятельности» (2005).

Государственные органы в религиозной сфере в КР, это Государственная комиссия по делам религии КР, является центральным органом, проводящим работу по формированию и реализации политики в религиозной сфере. А также Координационный совет по противодействию религиозному экстремизму. Совет образован в целях формирования и осуществления государственной политики в сфере противодействия религиозному экстремизму и фундаментализму, религиозно-экстремистских, деструктивных, тоталитарных групп и организаций, а также недопущения конфликтов на религиозной основе.

Также при Государственной комиссии по делам религий КР (ГКДР КР) функционирует подведомственное подразделение Центр исследования религиозной ситуации, осуществляет исследовательскую,

образовательную и мониторинговую деятельность в области религии.

Стратегическим документом в КР в сфере религии является «Концепции государственной политики КР в религиозной сфере на 2014-2020 годы» целью является создание оптимальной модели государственно-конфессионального сотрудничества, основанного на светском характере государства через эффективное государственное регулирование деятельности религиозных и общественных институтов по обеспечению безопасности граждан и государства, укреплению межконфессионального согласия и веротерпимости, противодействию религиозному радикализму и экстремизму на основе принципов прав человека и свободы вероисповедания[6].

Основным направлением деятельности в религиозной сфере стало создание распоряжением Президента А.Атамбаева Фонда развития духовной культуры «Ыйман» проекта по повышению потенциала религиозной деятельности. Основной целью Фонда является развитие духовной и религиозной культуры, поддержка инициатив, направленных на повышение духовного и интеллектуального потенциала граждан, оказание содействия государству и гражданскому обществу в укреплении межконфессионального согласия, веротерпимости, выработке эффективных форм и методов противодействия проявлениям религиозного экстремизма.

Согласно отчету ГКДР КР в 2015 году обучение прошли 700 имамов мечетей из всех областей страны. Были выданы стипендии имамом для повышения своего образования - 838. 362 человека из числа религиозных лидеров и местных сообществ прошли тренинги по миростроительству и предупреждению конфликтов. Разработан учебник для учащихся и пособие для учителей «Образование ради мира». 40 медресе внедрили данный курс в программу своего обучения.

Функционирует Проект управление ООН по наркотикам и преступности (УНП ООН) 2013-2019 годов, направленный на укрепление доверия к милиции и защиту молодежи от экстремизма.

Официальный ислам в лице Духовное управление мусульман Кыргызстана (ДУМК) зачастую оказывается не в состоянии эффективно противостоять организационному наступлению фанатической идеи и экстремизма, поэтому необходимы совместные мероприятия с государственными структурами, и осознание и ответственность элит в этом вопросе.

Для снижения динамики роста радикализма ислама, элитам необходимо консолидироваться. Необходимы следующие профилактические меры по предупреждению радикализации общества:

- внедрить механизмы учебно-воспитательного процесса по линии «семья - детсад - школа», для разработки системы раннего реагирования на признаки радикализации;

- ответственным субъектам в сфере религии продумать стратегию и план реализации для восстановления ресурсной базы «традиционного ислама»;

- СМИ чрезмерно внимательно и сбалансировано подходить к подаче информации на эту тему;

- максимальная поддержка молодежи, так как основной причиной радикализации молодежи является социально-экономические проблемы.

На государственном уровне политическим субъектам необходимо в первую очередь совершенствование законодательной базы в сфере регулирования отношений органов государственной власти и органов МСУ с религиозными организациями, принятие мер государственной образовательной, культурной и информационной политики, направленных на укрепление межконфессионального диалога, принципов уважения к различным воззрениям и убеждениям, толерантности и веротерпимости, в целях предотвращения радикальных идей и экстремизма, а также повышения качества религиозного образования.

Литература

1. Malashenko Islam and politics in Central Asian States// <http://www.ca-c.org/dataeng/02.malash.shtml>
2. Erlan Karin, «Central Asia: Facing Radical Islam», *Russie.Nei.Visions*, No.98, Ifri, Februaru 2017.
3. Арне К. Зайферт Политический ислам в Центральной Азии – противник или демократический партнер? -Гамбург, ноябрь 2012.
4. Малашенко А. Исламская альтернатива и исламский проект, -М., 2006. - С. 201.
5. Насритдинов Э., Эсенаманова Н.С. Религиозная безопасность в Кыргызстане - Бишкек, 2014 // <http://carnegieendowment.org/files/ReligiousSecurityinKyrgyzstan.pdf>
6. «Концепции государственной политики КР в религиозной сфере на 2014-2020 годы» от 14 ноября 2014 года №203.

КОРРУПЦИЯ КУБУЛУШУНУН ТҮРЛӨРҮ

РАЗНОВИДНОСТЬ КОРРУПЦИОННОГО ЯВЛЕНИЯ

THE KIND OF CORRUPTION PHENOMENON

Аннотация: Макалада коррупция кубулушунун ар түрдүү критерийлердин негизинде каралган өзгөчөлүктөрү, түрлөрү, моделдери жана формалары каралды.

Түйүндүү сөздөр: коррупция; коом; Кыргызстан; пара; мамлекет; коррупциянын түрлөрү; коррупциянын формалары; каада-салт.

Аннотация: В статье рассмотрены особенности, виды, модели и формы коррупционных явлений на основе разных критериев.

Ключевые слова: коррупция; общество; Кыргызстан; взятка; государство; виды коррупции; формы коррупции; традиция

Annotation: the article features, types, models and forms of the corruption phenomenon on the basis of different criterion have been briefly considered.

Keywords: corruption; society; Kyrgyzstan; bribe; country; the kind of corruption; forms of corruption; tradition.

Коррупция маселесине азыркы учурда глобалдык деңгээлде көңүл бурулуп, окумуштуулардын, мамлекеттик башкаруу органдарынын, эл аралык уюмдардын изилдөө объектисине айланып баратат. Коррупция кубулушун ар ким ар кандайча түшүнөт жана ага болгон мамилелери да ар түрдүү. Калктын басымдуу бөлүгү коррупция кубулушунун структурасынын таалдыгына жана зор көлөмүнө карабай, жөн гана пара берүүнү же алууну түшүнөт.

Коррупция – бул социалдык көрүнүш, ал көп учурда конкреттүү укук бузуу түрүндө болот, бирок бүтүндөй алган да жазык укугунун аныктамалары менен толук камтылышы мүмкүн эмес.[5]

Бүткүл дүйнөлүк банк колдонгон аныктама төмөнкүдөй: «жеке пайда табуу үчүн мамлекеттик кызматты кыянаттык менен пайдалануу»[4].

Коррупция феноменинин өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1 Кызматтык абалын пайдалануу - коррупциянын бирден бир субъектиси катары;

2 Жеке, топтук жана коорпоративдик пайда табуу мотивинин болушу;

3. Асоциалдык багыттагы иш аракеттер (жеке пайда табуу менен коомдук пикирдин кайчыланшы: оппозиция).

Коррупциянын 2 негизги ажырымы бар:

1) Горизонталдык (Мында 2 субъектик стратификациялык абалы барабар тараптардын коррупция-

лык өз ара аракеттешүүсү. Мисалы, 2 чиновниктин ортосундагы коррупциялык өз ара аракеттешүү.)

2) Вертикалдык (мында жогорку жана төмөнкү деңгээлдеги тараптардын ортосундагы коррупциялык өз ара аракеттешүү. Мисалы, мамлекеттик кызматкер менен карапайым адам.)

Чыгыш изилдөөчүсү **С. Х. Алатас** коррупциялык өз ара аракеттешүүдөгү каалоолор боюнча коррупциянын 2 түрүн белгилейт: биринчиси, өз ыктыярдуулугу менен ишке ашкан коррупция, экинчиси, кайсы бир тараптын мажбурлоосу, коркутуп-үркүтүүсү жана опузалоосу аркылуу ишке ашкан коррупция.

Ал эми азыркы учурда эки тарапка тең «ыңгайлуу» коррупциялык келишимдер ишке ашып жатат. Мында эки тараптын тең каалоосу менен ишке ашат, бирок мамлекеттик казына же мыйзамдар гана жабыркайт. Ушул учур азыркы коррупция менен күрөшүүдөгү негизги аспект болуп каралышы керек.

Болотбаев А. «Административдик этика» деген аталыштагы китебинде коррупцияны мамлекеттик кызматкерлерге таандык экенин, анын таасири мамлекеттик казынага зыян келтире тургандыгын, өлкөнүн өнүгүшүнө жолто болчу коркунуч экендигин ырастайт.[2;9]

Коррупциянын төмөнкүдөй географиялык моделдери белгилүү:

Чыгыш Европалык модели: Коррупциянын деңгээли төмөн болуп, коомчулукта кадыресе нор-

мадан тайпылуу көрүнүш катары кабыл алынып, законду бузуу менен байланыштуу болот. Буга көбүнчө калктын саясий маданиятынын жогорку деңгээли түрткү берет.

Азиалык модели: Коррупция – калктын тарыхына, каада-салтына жана мамлекеттин иштөөсүнө шартталган көнүмүш жана коомдук алгылыктуу, маданий, экономикалык көрүнүш катары кабыл алынат. Бул коррупциянын түрү катары тыгыз өрүмдөй үй-бүлөлүк, жерлик, этникалык байланыштар. Мында уңгулаш каада-салттар негизги орунда. (мисалы, бакшиш же гуанкси).

Африкалык модели: Бийлик саясий каражаттар менен камсыз кылган негизги экономикалык кландарга өз ара сүйлөшүп, бириккен кызыкчылыгы үчүн негизги экономикалык кландарды сагат. (Власть продается группе основных экономических кланов, договорившихся между собой и политическими средствами обеспечивающих надежность их существования.)

Латынамерикалык модели: Мамлекеттик экономикасына салыштырмалуу тендерлик жана криминалдык сектордун экономикасынын кудуреттүүлүккө жетишиши менен мүнөздөлөт, мафиялык күчтөр алдындагы мамлекеттик мүмкүнчүлүктөрдүн алсыздыгы.

Ал эми **А.Дж. Хайденхаймердин** социалдык баалоонун негизинде түзгөн коррупциянын моделдери төмөнкүлөр:

«Ак» (белая) коррупция. Буга коомчулукта формалдык түрдө мыйзамсыз болуп эсептелгенине карабай нормалдуу көрүнүш катары кабыл алынган коррупциялык иш-аракеттер кирет. Бул коррупциянын ички институционалдык, улуттук мүнөзүнө жараша экендигине күбөлөндүрөт. (б.а. каада-салт жана менталитетине жараша)

«Кара» (черная) коррупция. «Кара» коррупцияга социалдык талкууга жана укуктук жоопко алынган коррупциялык иш-аракеттер кирет. Буга укуктук, нравалык психологиялык жактан нормадан четтөө, мыйзам бузуу жана кылмыш катары эсептелген коррупциялык иштер кирет.

«Боз» (серая) коррупция. «Боз» коррупцияны элита менен коомчулуктун ортосундагы бирдиктүү эмес бааланган жана кайчы пикирде кабыл алынган коррупциялык иш-аракеттердин жалпылыгы түзөт.

Коррупциялык мамилелердин үзгүлтүксүздүк даражасы:

-Кыска мөөнөттүү коррупциялык байланыш, б.а. бүтүм («сделка»).

-Узак мөөнөттүү коррупциялык байланыш, б.а. келишим («контракт»).

Коррупциялык байланыштын үзгүлтүксүздүк даражасы:

-Эпизоддук коррупция.

-Систематикалык коррупция (институционалдык).

-Клептократия (коррупция - бийлик мамилелеринин бөлүнгүс элементи катары).

Саясий документтерде, юристтердин арасында **коррупциянын түрлөрү** кайсы чөйрөдө болгонун жараша ар кандай аталып жүрөт. Мисалы, өлкөнүн саясий турмушундагы, эң жогорку саясий кызматты ээлеген кызмат адамдарынын, шайлоолордо кайсы

бир саясий партиялардын пайдасы үчүн административдик ресурстарды пайдалануу, фальсификациялоо аракеттери, мыйзам долбоорлорун даярдоодо, кабыл алууда жеке кызыкчылыктарды көздөө (лоббирование), кадрларды тандоодо өз туугандарын тартуу саясий партиялардын ичиндеги укукка жат жосундарды **«саясий коррупция»** деп атап жүрүшөт.

Административдик коррупция - аткаруу бийлигинин ортоңку жана төмөнкү инстанцияларында, өз алдынча башкаруу органдарында көбүрөөк кездешет. Мисалы, бир эле убакта мамлекеттик чиновник иш жүзүндө өз алдынча башкаруу органдарын башкарат же өз таасиринен ага «өз алдынчалык» бербейт, кандайдыр бир чечимдерди чыгартпайт.

Кыргызстандагы эң көп кездешкен коррупциянын түрү - бул **«турмуш-тиричилик», «бытовой» коррупция.** Социалдык, билим берүү, тейлөө, медицина, укук коргоо, сот органдарындагы кайсы бир мыйзамдуу бүтө турган ишти мыйзам чегинде, жөн эле бүткөрбөй же бүткөртпөй коюу менен, өнөкөткө айланып калган «ыраазычылык пара», белек алуу менен анан иш кылынат. «Куру аякка бата жүрбөйт» - деген принципти кармашат.

Мамлекеттик каржы (финансы) тармагындагы коррупциянын негизги «объектиси» болуп, мамлекеттик бюджеттин каражаттары эсептелет. Мамлекеттик бюджетти бөлүштүрүүдө, жумшоодо, казначействодон алуудагы, айрыкча мамлекеттин үлүшү бар акционердик коомдордогу кездешчү укукка жат көрүнүш **«откаттык коррупция»** деп аталат.

Коалициялык коррупция. Парламенттик башкаруу системасына өткөндөн кийин азыркы Парламент Өкмөттү түзүүдө, Премьер-министрди аныктоодо, Өкмөттүн курамын аныктоодо, Парламенттик көпчүлүктү түзүп жатып, өздөрүнүн «коалициялык келишимдерин» түзүп, ал келишим менен бүт аткаруу бийлиги, жергиликтүү бийликтер, өкмөттүк гезит-журналдарга, радио-телевидениеге чейин «саясий кызыл кулактыктын» объектисине айланып, бөлүнүп, өз фракцияларынын кызыкчылыгы үчүн бийлик, байлыктар «алың-алыңга» түшүп, жеке амбициялардын айынан кааласа, Өкмөттү жаңыдан түзүү максатында алдын ала Президент менен сүйлөшүп алып (партиялык заговор), Парламенттик көпчүлүктү бузуу жолу менен өздөрүнүн кызыкчылыктары үчүн кайрадан жаңы Өкмөттү түзүү өнөкөткө айланып баратат.»[1]

Кылмыш жаза кодексинде паракорлукка жоопкерчилик каралат. Мында паракорлук төмөнкүдөй өз алдынча курамдарга бөлүнөт: пара-сыйлык, парасатып алуу. Кызмат берүү үчүн пара алуу, пара өндүрүү, пара берүү. Кызмат адамы тарабынан пара алуунун бир фактысы коррупциянын болушу тууралуу ырастабайт. Коррупциянын маңызы туруктуу кылмыштуу байланыш түзүүдө турат. Коррупция — бул паракорлук үчүн мүнөздүү эмес адамдын жүрүш-турушунун системасы. Коррупция бүтүндөй социалдык көрүнүш катары жашайт. Коррупция паракорлуктун кеңири түшүнүгү. Административдик этиканын салт болуп калган проблемалары менен катары коррупция кызыкчылыктардын кагылыштары, этикалык эмес жүрүм-турум, басмырлоо жана башка. Маалыматтык технологияларды децентралдаштырууга, менчиктештирүүгө,

БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

глобалдаштырууга, пайдаланууга байланыштуу жаңылары келип чыгат.

Б.Д. Какешов «Коррупциянын эң коркунучтуу формасы — сот органдарындагы, анткени соттордун коррупцияланышынан улам калктын акыйкаттыкка жана адилеттүүлүккө болгон акыркы үмүттөрү жана ишеничи өчөт»[3;7]-деп, укук коргоочулардын коррупцияланышын жемелейт.

Саясий коррупциянын формалары:

- коррупциялык лоббизм;
- коррупциялык фаворитизм;
- коррупциялык протекционизм;
- саясий максаттагы жашыруун взностор;
- мамлекеттик орундар менен төлөнүүчү шайлоодогу взностор;

- административдик ресурсту колдонуу;
- түз жана кыйыр түрдөгү сатып алуу (добуш алуу үчүн акчалай же белек-бечкек берүү).

Демек, коррупция – көп кырдуу жана ар тараптуу кеңири түшүнүктөрдүн бири. Аны толук түшүнбөй туруп, күрөшүүгө мүмкүн эмес.

Адабияттар

1. Бекназаров А.Б. *Унчукпай коюуга укугум жок!* -Б.: 2012.
2. Болотбаев А. *Администрациялык этика.* - Б. 2003.
3. Какешов Б.Д. *Уголовно-правовые и криминологические аспекты противодействия коррупции в судебной системе» Монография.* Б. 2014
4. *Коррупция в Кыргызстане: масштабы, причины и возможности снижения.* -Б., 2014.
5. *Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси.*

Бактыбекова А.Б Кыргыз Улуттук университетинин
педагогикалык факультетинин
кесиптик-педагогикалык колледжинин
окутуучусу

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КОРРУПЦИЯ КУБУЛУШУНУН ТАМЫРЫ ЖАНА ТАРЫХЫЙ ФОРМАЛАРЫ

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ФОРМЫ КОРРУПЦИОННЫХ ЯВЛЕНИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ

HISTORICAL ROOTS AND FORMS OF CORRUPTION IN KYRGYZTSTAN

Аннотация: Макалада коррупция кубулушунун биздин заманга чейинки убактан тартып азыркы эгемендүүлүккө чейинки кыскача тарыхы жана формалары каралды жана кыргыз коомчулугунда коррупциялык көрүнүштөр элдин отурукташуусу менен көрүнө баштагандыгы белгиленген.

Түйүндүү сөздөр: коррупция; коом; Кыргызстан; тарых; пара; мамлекет; коррупцияга каршы күрөш

Аннотация: В статье были рассмотрены формы и краткая история коррупционных явлений с древнейших времен до нынешнего суверенитета и было отмечено что в кыргызском обществе коррупционные явления начались заселением народа.

Ключевые слова: коррупция; общество; Кыргызстан; история; взятка; государство; борьба против коррупции.

Annotation: the article considers a brief history and forms of corruption from ancient times to the present sovereignty and it was noted that Kyrgyz society corruption began with the settlement of the people.

Keywords: corruption; society; Kyrgyzstan; history; bribe; country; fight against corruption

Коррупция - Кыргыз Республикасынын жарандык коомунун негизги маселелеринин бири болуп, социалдык жана экономикалык өнүгүүгө жана кедейчиликти жоюуга жолтоо болгон көрүнүш болуп саналат. [3] Коррупция бардык мамлекеттик жана коомдук институттардын иштешин кыйындатып, социалдык өзгөрүүлөрдү жүргүзүүгө жана улуттук экономиканын эффективдүүлүгүн жогорулатууга тоскоолдук көрсөтүп жатат. Ушуга байланыштуу коомдо коркунуч туудуруп, мамлекеттик түзүмдөргө болгон ишенимди жоготуп, эл аралык аренада Кыргыз Республикасынын терс имиджин пайда кылып, Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугуна болгон бирден бир коркунуч катары негиздүү каралып келүүдө.

Коррупциянын тамыры адамдардын алгачкы коомуна таандык болуп кетет. Ошондо эле элдер өздөрүнүн жол башчысына ар кандай нерселерди белек түрүндө беришкен. Убакыттын өткөнү менен бул «салтка» айланып, белек милдеттүү түрүндө берилип

калган. Мамлекет пайда болуп, бийликтин күч алуусу менен мамлекеттик кызматкерлер ээлеген кызматын өз кызыкчылыгына пайдаланып, ар кандай параларды алып башташкан. Ошол эле мезгилде ханга ар кандай баалуу белектерди жасашып, ар кандай өтүнүчтөрү эртерээк жасалган.

Коррупция жөнүндө «Артахаштра» деген эң биринчи эмгекти биздин доорго чейин IV кылымда Бхараттын (Индия) Каутилья деген министри жазган. Ал бул жазуусунда хандын мүлкү такыр эле жок болушу керек деген. Өзгөчө акчага сатылган соттор да айтылган. Анткени, соттор бирөөнү туура эмес айыптап, бирөөнүн мүлкүн башка бирөөгө берген.

Эң алгачкы биздин убакка чейин жетип келген көлөмдүү коррупция тууралуу маалымат алгачкы эллинистикалык б.а. алгачкы доорго таандык. Александр Македонский тарабынан дайындалган Египеттин грек намесниги Клеомен б.з.ч. 320-жылдары Египеттен Грецияга ташылуучу данды башкаруу үчүн өзүнүн

кызматтык абалын колдонгон. Ал учурда Греция жетишээрлик дан чыгара алган эмес, андыктан Египеттен алууга мажбур болушкан. Бул кырдаалдан пайдаланып Клеомен жолдо тоскоолдук жаратып, данды спекуляциялоо менен зор байлык чогултууга жетишкен.[8; 5]

Коррупция адамзатын байыркы замандан бери курчап келет. Паракорлук үчүн жазага тартуу мындан 4 миң жыл мурун египеттик фараондор тарбынан киргизилген Хаммурапи мыйзамында каралган.

Ал эми Римде б.з.ч. III кылымдан баштап, римдиктердин нравалык аң-сезими өзгөрүүгө дуушар болот. Б.з.ч. I кылымда Сенеканын римдик коом тууралуу айтымында, «Адамдар бардык жерден ырахаттанууну издеп калышты. Байлыкты эңсөө — алкымдын ачылышына түрткү берип, чындык өз күчүн жоготту.» Ушул кырдаалды француз тарыхчысы Ж.Робер «капитализмдин кандайдыр бир түрүнүн» пайда болушунун себеби экендигин көрсөтөт. Бирок, калктын нравалык аң-сезиминин өзгөрүп бараткандыгы коркунуч жаратаарын сезген римдиктер, коррупциянын алдын алууга багытталган айрым чараларды көрө башташкан. Мисалы, сенаторлорго деңиз аркылуу соода-сатык иштерин жүргүзүү, финансылык жана бюджеттик иштерге кийлигишүүсүнө тыюу салынган.

Байыркы заманда соттордун сатылгандыгы көбүрөөк коркунучту пайда кылган, анткени алар мүлктү мыйзамсыз бөлүштүрүп, талаш-тартыштарды жаратышкан.

Ошондуктан, дүйнөлүк эки чоң дин коррупциянын башка түрлөрүнөн да соттордогу коррупцияны жемелейт. Мисалы, Библияда: «Даров не принимай, ибо дары слепыми делаю зрячих и превращаю дело правых» деп, ал эми Куранда болсо: «атайын бирөөгө тиешелүү болгон нерселерди тартып алуу үчүн сотторду сатып албагыла» деп айтылат.

XI кылымдарда Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» эмгегинде коррупцияны: «*бүткөн ишти бүлдүрүп пара бузат, пара болсо ак ишти арам кылат*» [4; 206], деп чечмелейт.

Ал эми орус элинин тарыхында алгачкылардан болуп пара менен күрөшүү тууралуу XIII кылымдарда айтылган. Россияда эң биринчи мыйзамдык чектөө Иван III тушунда болду. Анын небереси Иван IV (Грозный) биринчи жолу пара менен ашыкча үчүн жаза катары өлүм жазасына киргизилген.

Мында белгилеп кетүүчү жагдай бар, алгачкы коррупция моралдык (нравалык) мүнөздөгү көйгөй болгон. Буга мисал болуп «Коррупция. 1600/1770-жылдардагы Флоренциядагы бийлик жана этика» китебинин автору Жан-Клод Ваке «карап чыккан убаккытын аралыгындагы коррупция тууралуу дискуссиясы мамлекет жөнүндө эмес, адамдын жаратылышы тууралуу» деп белгилейт.

Томас Гоббс «коррупция — ар убакта жана ар түрдүү азгырыкта мыйзамды тоготпоого түртө турган тамыр»[10] экендигин айтат.

Мамлекеттин же башкаруучу аппараттын пайда болушу менен бирге профессионал чиновниктер да пайда болушту, алар түшкөн арыздарды караштырып жана чектелген акыга ыраазы болушу керек болчу. Бирок, иш жүзүндө мамлекеттик кызматчылар өздөрүнүн кирешелерин жашыруун жол менен көбөйтүү

үчүн берилген кызматтык абалынан пайдалана баштаган.[2; 678]

Тарыхтын барактары илим коррупцияны изилдеп келген жана мындан кийин да изилдей бере тургандыгын айтып жатат.

XVIII кылымдан баштап батышта коомдун коррупцияга болгон көз карашы чоң өзгөрүшкө дуушар болгон. Либералдык өзгөрүүлөр «мамлекеттик бийлик эл үчүн кызмат кылат жана бийликти эл баккан үчүн чиновниктер мыйзамды сактоого милдеттүү» деген лозунг менен өткөн.

Жогоруда көрсөтүлгөн маалыматтар жалпы коррупциянын тарыхын көрсөтүп турат. Ал эми кыргыз жергесинде «коррупция качан пайда болгон?» деген суроо туулат.

Тарыхка караса, эски кыргыздын шартында теңдемчилик күчтүү турган. Мамлекет жок учурунда уруунун лидери, «элитасы» эл үчүн жооп берген. Чөлкөмдүк уюштуруусунда өтө бай, же өтө кедейленгендер болгон эмес. Уруучулуктун жетим жесирлери элден чыгып кетсе башка урууга кепке калган. Ошондуктан көчмөнчүлүк цивилизациясында теңчилик өтө күчтүү болгон. Мындай шарт уруу башчыларын таза кармаган.[6]

Көчмөн цивилизациясында аксакалдар соту болгон. Эгерде кимдир бирөө коомдук тартипке баш ийбесе же аткарбаса анда аны коомдук мыйзам менен жоопко тартышкан, туугандуу бийде ыйман болгон эмес.

Кыргыздар Борбордук Азиядагы башка элдердей эле 1916-жылдары Россия империясынын курамында, жок дегенде, жарым кылым, Туркестанды Москванын колониясы катары гана эмес, анын артыкчылыктары жана кемчиликтери менен системанын бир бөлүгү катары кароо керек. Артыкчылыктары – бул дүйнөлүк цивилизацияга кошулгандыгын, уруулар аралык касташуунун азайгандыгын, салыктардын төмөндөшүн жана англиялыктардын жана кытайлардын жана башка коңшу мамлекеттердин басып алуу коркунучунан бошогондугун айтсак болот.

Бирок, Жусуп Абдрахманов, мындай пикирге макул эмес, мисалы: «Падыша тарабынан колониялаштыруу аймактын тынсыздануусун токтотту, өз алдынча уруулардын ортосундагы тирешүү менен коштолгон талап-тоноочулук токтоду, бирок, карапайым калкка падышалык башкаруу системасы жапайы талап тоноочулуктун ордуна уюштурулган, мыйзамдаштырылган тоноону камсыз кылышты. Аймакты падышачылык басып алгандан кийин карапайым калктын жашоосу бир топ жакшырды, себеби бай-манаптар падышачылыктын киргизген мыйзамына ылайык карапайым эл менен бирдей шартта болгондуктан алардын мүлкүнө өз каалоолору боюнча ээлик кыла алган эмес. Ошону менен бирге, бул адамдар, аймакты падышачылыктын жана падышачылык администрациянын зулум өкүлдөрүнүн басып алгандыгы кыргыз бай-манаптарына карапайым калкты мындан да күчтүү тоноого жаңы мүмкүнчүлүк түзгөндүгүн тапкыр унутушту. Паракорчулук кадимки көрүнүшкө айланып калды. Параны башкы башкармалыктан тарта болуштарга чейин, уезддин башчылары, приставдар, инспекторлор, соттор, тергөөчүлөр, токой кароолдору жана башкалардын баары алышты»[5; 41],-деп пады-

шалыктын туура эмес бийлик жүргүзгөндүгүн белгилейт. Мындан сырткары, ошол учурдагы азыркыдай коррупциялык системанын калыптана баштагандыгы тууралуу төмөнкү сөздөрүнөн улам тастыктоого болот: «Акыйкатты бериш керек, коргоочу бөлүмдүн белгилегениндей, пара берүүдө өз алдынча айлампая сыяктуу система уюшулган: айылдагы кедей, жакыр адам параны айыл башчыга, айыл башчы болсо болушка, болуш котормочуга, а котормочу уездин начальнигине, уездин начальниги андан да жогоруларга пара беришкен. Ушундай Кадырлар (Кадыр - джигиты сами вымогали деньги, пользуясь своей близостью к начальнику уезда [9]) чындыгында, «белектерди» уезддин начальниктеринен, приставдардан абдан көп чогултуп, кызматынан пайдаланган начальниктеринин гана эмес, өздөрүнүн да кызыкчылыктарын канааттандырышкан.»[5; 41]

Көчмөн цивилизациясында коррупция кубулушу толук маанисинде эмес, алгачкы формада, тактап айтканда, белек-бечкек берүү же «тууганчылык» иретинде болгон, Кыргызстандагы коррупциянын башталышы калктын отурукташуусу менен калыптанып отурат. Демек, паракорчулук бул өзүмчүлдүктү калыптандырган капитализмдин учкундары менен биздин элдин аң-сезимине кирип жатат, бул жолду басып өтүү керек.

1990-жылдардын башында кыргыз жергесинде пайда боло баштаган батыштын демократиясы, базар экономикасы менен кошо эле «коррупция» деген түшүнүк Кыргызстанда айтыла баштады. Кыргызстан эгемендүүлүгүнө ээ болгонуна бир жыл толбой жатып, Кыргызстандын биринчи Президенти А.Акаев 1992-жылы коррупцияга каршы «согуш» жарыялаган.

Кыргыз Республикасынын саясий системасын, анын эгемендүүлүгү боюнча олуттуу иштерди жүргүзгөнү менен жок дегенде мамлекеттик менчикке таянган айрым тармактарда пландуу экономиканы сактап калуунун ордуна; жеке менчик нугуна «дүңүнөн өтүү» саясатында легендардык Парламенттин депутаттары өтө чабалдыкты көрсөтүшкөн. Алар Кыргызстандын 70 жыл топтогон байлыгын «ээлең-алың» саясатына (прихватташтыруу) салып берип, өздөрү да чоң-чоң «устукандарга» ээ болушкан.[1]

1996-жылы Коопсуздук Кеңешинде коррупция Ак үйдүн 7-кабатына жеткенин» биринчи жолу мойнуна алат да, коррупцияга каршы үчүнчү жолу «согуш» жарыяланат.

1998-жылы А.Акаев төртүнчү жолу коррупцияга «катуу согуш» жарыялап, иш жүзүндө каржы, айыл-чарба, экология, тышкы соода министрликтеринин анча-мынча чиновниктерин камакка алуу болгон.

Бирок жыйынтыктуу болбогон саясаттан улам, 2005-жылдын 24-мартында элдик революция жеңип, бийликке К.Бакиев келди.

2005-жылдын 21-июнунда Президенттин милдетин аткаруучу К.Бакиевдин №251 Жарлыгы менен Кыргыз Республикасында коррупция менен күрөшүүнүн мамлекеттик стратегиясы кабыл алынат.

Бирок, бул иш-аракеттерден майнап чыкпагандыгынан улам Кыргызстандын эли 2010-жылдын 7-апрелинде экинчи Элдик революцияга чыгышат. Бул

кырдаал К.Бакиевди үй-бүлөсү менен качып кетүүгө мажбурлайт да, Роза Отунбаева башында турган Убактылуу Өкмөттүн түзүлүшүнө алып келет.

Убактылуу Өкмөт тарабынан даярдалган Конституция боюнча прокуратура органдарына биринчи жолу конституциялык деңгээлде кызматтык кылмыштарды куугунтуктоо иши жүктөлөт.[1]

2011-жылдын октябрынан тарта А.Атамбаев бийликке келип, 2012-жылдын башында коррупцияга каршы адаттагыдай «келишпес согуш» жарыялады жана мамлекеттик органдар, жарандык коомдун уюмдары, ишкер чөйрөсүндөгүлөр жана жалпы маалымат каражаттары коррупция маселесине көбүрөөк көңүл буруп, коррупция менен күрөшүүдө чечкиндүү иштердин жүрө баштады. Ага мисал: баштапкы этапта КР Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин алдында Антикоррупциялык кызматы түзүлдү жана анын ишинин негизги артыкчылыктарынын бири коррупциялашкан системаны жоюу болуп эсептелет. Ушул проблеманы чечүү максатында коррупцияга каршы күрөшүүнүн мамлекеттик стратегиясы 2012-жылдын 2-февралындагы №26 Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилди. Мазмуну боюнча бул – коррупцияга каршы саясатты практикада ишке ашыруунун негизги принциптерин жана механизмдерин аныктоочу программалык документ. Бул учурда швед саясат таануучусу Йохан Энгвалл Кыргызстандагы коррупция боюнча доктордук диссертация жазганга да жетишти. Ал «Кыргызстандагы коррупция мамлекеттин көйгөйлөрүнүн бири эмес, коррупция мамлекеттин өзү, башкача айтканда, мамлекеттик башкаруунун жолу»[7] экенин айтып чыкты. Чындыгында, азыркы коррупциялашкан саясий кырдаал мамлекеттин эл аралык аренадагы аброюна терс таасир берген, улуттук коопсуздукка коркунуч келтирген жана калктын жакырдануусуна алып келген социалдык көрүнүшкө айланды.

Азыркы учурда «Таза коом» долбоору өз ишин баштады. Бул долбоор коррупция менен күрөшүү үчүн ийгиликтерди жаратууга жана элдин бийликке болгон ишенимин арттырууга болгон чоң мүмкүнчүлүк

Адабияттар

1. Бекназаров А.Б. «Унчукпай коюуга укугум жок» -Б., 2011.
2. Гумилев Л.Н. *От Руси к России.* -М., 1992. С. 25; Макиавелли Н. *Государь.* -М., 1990. 678-бет.
3. *Европалык өнүктүрүү жана реконструкциялоо банкынын документи. Коомдук талкуу үчүн даярдалган отчет.*
4. Жусуп Баласагын. «Куттуу билим» байыркы түрк тилинен котор. Т.Козубеков; Б., 2011.206-бет.
5. Жусуп Абдрахманов. *Восстание киргизов 1916 году.* Фрунзе, 1933. 41-бет (<http://1916.kg/ru/library/zhusup-abdrahmanov-vosstanie-kirgiz-v-1916-godu>)
6. Исаев К.И. *Кыргыз таануу маселелери.* -Б., 2016.
7. Йохан Энгвалл «Государство как инвестиционный рынок: Осмысление коррупции в Кыргызстане». *Монография.* -Б., 2013.
8. Кузовков Ю.В. *Мировая история коррупции. Интернет-версиясы.* -М., 2010. 5-бет.
9. Элери Битикчи «Системная коррупция и 1916 год»
10. Томас Гоббс. *Сочинения в 2-х томах. Т.2.* -М., 1965, 192-304-беттер.

Малтабаров Б. А.

к.социол.н., и.о. доц. БГУ им. К.Карасаева
Абдразак кызы Эльмира, БГУ им.К.Карасаева

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ «МОЛОДОЙ СЕМЬИ»

«ЖАШ ҮЙ-БҮЛӨНҮ» СОЦИОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРЕТИКАЛЫК ЫКМАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF SOCIOLOGICAL STUDY «YOUNG FAMILY»

Аннотация: В статье рассматриваются теоретико-методологические основы молодой семьи как категории социологии. Приведены основные критерии, как возраст, наличие детей и продолжительность брака, которая позволяет социологам отнести семью к группе молодых.

Ключевые слова: семья, молодая семья, социальная группа, соц.институт.

Аннотация: Макалада жаш үй-бүлө социологиялык категория катары каралган. Никенин узактыгы (мөөнөтү), үй-бүлөдөкү балдардын саны, жашы негизги критерий катары келтарилген, бул нерсе социологторго үй-бүлөнү жаштар тобуна кошконго мүмкүнчүлүк берет.

Түйүндүү сөздөр: үй-бүлө, жаш үй-бүлө, социалдык топ, социалдык институт.

Abstract: The article deals with the theoretical and methodological foundations of a young family as a category of sociology. The main criteria, such as age, the presence of children and the duration of marriage, which allows sociologists to classify the family as a group of young.

Key words: family, young family, social group, social Institute.

На современном этапе, среди социологов нет единого подхода в определении понятия «молодая семья». В качестве основных критериев, которая позволяет отнести семью как социального института к группе молодых, социологи включают возраст, количество детей и продолжительность брака. Среди социологов дальнего зарубежья, одним из первых в XIX веке жизненный цикл семьи как малой группы рассматривал Ле Пле [8]. Семья как социальный институт рассматривал Э. Дюркгеймом, концепции семьи, которые отражают её специфику и анализируют функции семейных отношений, были исследованы, Дж. Мёрдоком и У.Огборном. В шестидесятых годах 20-столетия семья и брак впервые были начаты рассматриваться в России как новое направление в социологической науке. Теоретико-методологические основы исследования брака и семейных отношений были заложены в работах А.И.Антонова, М.С.Мацковского, А.Г.Харчева [1]. Российские социологи М.С. Мацковский и Т.А.Гурко, впервые предложили в со-

циологической науке определение понятия «молодая семья» [9]. Социолог В.Т.Лисовский [7] в своих работах рассматривал проблемы подготовки молодых людей к браку и семейным отношениям, репродуктивная и воспитательная функция молодой семьи, стали объектом исследования социологов А.И.Антонова, И.П. Катковой, В.М.Медкова и др. [2].

Исследования по проблематике семьи в ее гендерных аспектах в Кыргызстане началась в начале 80-х годов 20-го столетия. Проблемы семьи в республике начались исследоваться социологами Р.Ачыловой, Т. Агтокуровым, Р. Каракеевой, Т. Шайдуллаевой, которые рассматривали взаимоотношения семьи и общества, семьи и нации и определили состояние и проблемы городской кыргызской семьи, рассмотрели структуру и функции современной сельской семьи, выявили изменения естественного прироста населения страны как социальной проблемы. Следует отметить, что благодаря исследованиям социологов Т.Агтокурова и Р.Ачыловой, начался формироваться в Кыргызстане в

советский период социология семьи, тем самым став зачинателями данной специальной социологической теории [3]. В современном Кыргызстане гендерные отношения стали объектом исследования многих социологов. Так, социолог Г.К. Ибраева провела ряд социологических исследований по определению брачных стратегий в Кыргызстане, выявила гендерные проблемы бедности в Кыргызстане и осуществила гендерное исследование в рамках подготовки Отчета по человеческому развитию и Отчета «Пекин+5». Социолог Р.К.Осмоналиева получила индивидуальный грант для проведения социологического исследования от Женской сетевой программы Института Открытого Общества и Фонда Сорос-Кыргызстан «Воспоминания женщин: устные истории переходного периода. Теория и практика» (апрель 2002 г. - февраль 2003 г.). По результатам проведенных исследований в 2003 г. была выпущена монография «Женщины Кыргызстана: вчера и сегодня». Социолог Ж.К.Боконтаева провела исследование женщин-предпринимателей Иссык-Кульской области и по результатам конкретного социологического исследования выпустила монографию [3].

Изучение семьи как социального института на современном этапе в Кыргызстане, является одним из приоритетных областей среди социологов, так как именно в семье одним из первых подвергаются социализации все члены общества. Не смотря на переход к демократии, основанных на принципах рыночных отношений и крахом многих ценностных устоев, семья основанной на браке, обладает большим постоянством в сравнении с другими типами укладов и общественных отношений. В институциональных определениях семьи и брака подчеркивается их социальная необходимость для сохранения человеческого рода, а также для сохранения и передачи новым поколениям культуры данного общества – в первую очередь ценностей и норм поведения в обществе. Достоверность и научная обоснованность результатов исследования обеспечиваются теоретическим и методологическим обоснованием рассмотрения молодой семьи как стратификационной единицы современного общества. Поддержка семьи и детей выступает одним из основополагающих основ социальной политики Кыргызской Республики. Кыргызстаном приняты ряд законодательных актов, регулирующих вопросы оказания помощи семьям с детьми и находящимся в трудной жизненной ситуации. Вместе с тем, предпринимаемые меры не могут в полной мере возместить нехватки ресурсов семьи, и задача государства и специалистов служб сопровождения в этой ситуации - не только материально поддержать попавшую в сложное положение семью, но и помочь максимально развить потенциальные способности и сформировать необходимые навыки для восстановления ее функций и перехода к самообеспечению. Тенденции трансформации института семьи и формирование устойчивых ориентиров на два-тридцатность обусловлено изменением не только социальной ситуации, но и снижением ценности детей, уходом от традиционной детоцентристской позиции семьи, падением престижа домашнего труда. Семейное неблагополучие, ослабление воспитательной функции семьи существенно влияют на социальную дезадаптацию всех ее членов, прежде всего, на поведение и положение детей в обществе. Молодая

семья как социальная группа и социальный институт общества подтверждена не только социально-экономическими трудностями, но и трансформацией социальных установок и стратегий жизненного пути молодого поколения. Можно отметить, что в кыргызском обществе в условиях рыночных отношений изменился функциональная и ролевая нагрузка современной семьи, но не смотря на это, семейный образ жизни остается ведущей жизненной ценностью для преобладающего большинства граждан республики. При этом социологические представления о молодых семьях отражают поэтапное формирование методического и методологического инструментария для проведения аналитических и прогностических исследовательских замеров качества жизни молодой семьи. Неразрывность процессов жизнедеятельности человека подводит нас к пониманию необходимости целостного интегративного подхода к изучению молодой семьи. Поэтому, не только молодые семьи, но и семья в целом как социальный институт требует комплексного изучения на современном этапе. В Кыргызской Республике последние годы отмечается благоприятная тенденция формирования семьи, в основе таких семей лежат устойчивые традиционные нормы семейно-брачного поведения населения. Первый брак является важным социальными демографическим индикатором, когда рождение ребенка становится желанным. Начиная с 2000-х годов наблюдается рост числа зарегистрированных браков. Рост рождаемости в значительной степени обусловлен увеличением численности молодых людей 1980-х, начала 1990-х годов рождения. Наибольшее число браков заключается в возрасте 20-29 лет, как среди женщин, так и среди мужчин (около 70% от общего числа заключенных браков). Не все созданные супружеские союзы прочны. Почти каждый шестой из них распадается: в сельской местности на 1000 браков приходится 105 разводов, тогда как в городских поселениях их почти в 3 раза больше (см. Таблицу 1.) [4].

Таблица 1.

Браки и разводы

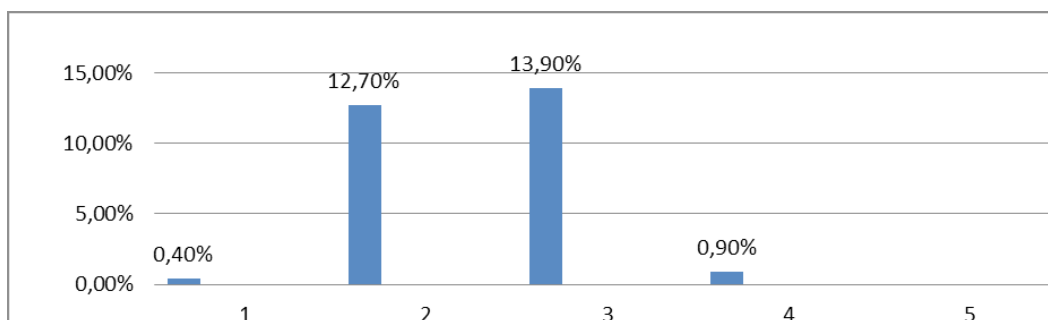
№	Года	Всего		На 1000 населения		На 1000 браков приходится разводов
		Брак	Развод	Браков	Разводов	
1.	2000	24294	5398	5,0	1,1	220
2.	2005	37321	6097	7,2	1,2	163
3.	2007	44392	7371	8,4	1,4	166
4.	2008	44258	7419	8,3	1,4	168
5.	2009	47567	7381	8,8	1,4	155
6.	2010	50362	8155	9,2	1,5	162
7.	2011	53049	8589	8,7	1,5	164
8.	2012	55176	8698	9,8	1,6	158
9.	2013	53578	9052	9,4	1,6	189
10.	2014	54942	9235	9,4	1,6	168
11.	2015	53043	8588	8,7	1,4	165
12.	2016	47837	9102	7,9	1,5	190

С 2000 г. по 2016 г. увеличивается количество регистрируемых браков, так число ежегодных регистрируемых в органах ЗАГС браков увеличилось в 2.2 раза, разводов – в 1,6 раза. Минимальный возраст вступления в

брак в Кыргызстане установлена Семейным кодексом – 18 лет и для мужчин и для женщин [11]. По данным МИКО-2014, среди женщин в возрасте 15-49 лет 0,4% вышли замуж до 15 лет, и 12,7% женщин в возрасте 20-49 лет вышли замуж до 18 лет. Почти каждая седьмая женщины 15-19 лет (13%) в настоящее время замужем

или состоит в неофициальном браке. Имеются случаи и многоженства (0,9% женщин в возрасте 15-49 лет состоят в полигамном браке/ союзе). Разводы и ранние браки в современном Кыргызстане, стали социальной проблемой, на которую должна обратить серьезное внимание правительство страны. (см. диаграмму 1) [10].

Диаграмма 1. Ранний брак и многоженства

В Кыргызской Республике, на современном этапе правительству необходимо разработать механизмы улучшения жизнедеятельности граждан страны и определить стратегические направления социальной политики в отношении молодых семей. В качестве основных критериев, позволяющих отнести семью к группе молодых, выступают возраст, наличие детей и продолжительность брака. К категории молодежи в странах СНГ относят разные возрастные группы, так в России от 14 до 30 лет, в Казахстане от 14 до 29 лет, в Беларуси от 14 до 31 года. А у нас в Кыргызстане согласно новому законодательному акту к категории молодежи относятся граждане в возрасте от 14 до 28 лет, но до этого она составляла до 35 лет, то есть на 7 лет уменьшили возраст, по сравнению советским периодом и на 3 года в отличие от стран содружества. Опираясь на последние определения и данные, можно отметить, что в Кыргызстане под молодой семьей понимается семья, в которой оба супруга (муж и жена) не достигли возраста 28 лет и состоят официально в первом браке, а также семью, состоящую из несовершеннолетнего ребенка и из одного родителей возраст которого не превышает 28 лет. В настоящее время большое внимание уделяется молодым семья не только в Кыргызстане, но и в странах содружества. Так Министерством молодежи и спорта Азербайджана проводится международный фестиваль «Моя семья», в которой две молодые семьи из каждой страны СНГ, могут принять участие в данном мероприятии [12]. Организаторы данного проекта преследуют цель, активизировать социальную и активную гражданскую позицию, развивать и укреплять ценности семьи, пропагандировать активный отдых и укрепление здоровья среди молодежи и развивать международные и культурные связи среди участников из СНГ. Но для участия в данном мероприятии организаторы установили требования, согласно которым молодая семья, должна быть полной, возраст родителей и ребенка не должен превышать 35 и 10 лет соответственно. Организаторы мероприятия финансируют проживание, питание и транспортные расходы внутри азербайджана, а победителей награждают ценными подарками и дипломами.

Таким образом, от благосостояния и качества жизни членов молодой семьи, зависит и благосостояние и качество жизни всего населения страны, поэтому на их социальные проблемы должны решать на уровне правительства Кыргызстана, во главе с новым премьер министром М. Абылгазиевым.

Литература

1. Антонов А.И. Микросоциология семьи. -М., 1998; Мацковский М.С. Социология семьи. М., 1989; Харчев А.Г. Социология семьи. – М., 2003.
2. Антонов А.И., Медков В.М. Второй ребенок. -М., 1999; Каткова И.П. Рождаемость в молодой семье.- М., 1999.
3. Ачылова Р. Семья и общество. – Фрунзе, 1985; Ачылова Р. Семья и нация. – Фрунзе, 1990; Аптокуров Т. Семья и коммунистическое воспитание. Фрунзе, 1983. Социальные проблемы современной семьи. Фрунзе, 1988. Үй – бүлө жана турмуш тиричилиги маселелери. Социология предмети боюнча колдонмо. Ош, 2014. Социология семьи и социальные процессы в Кыргызстане. Уч. Пос. Ош, 2015. Шайдулаева Т. Структура и функции кыргызской семьи. – Алматы, 1992;
4. Брак и разводы // Женщины и мужчины Кыргызской Республики. Сборник гендерно-разделенной статистики. – Б., НСТ – С. 55-56.
5. Burgess, Ernest W., Robert E. Park. Introduction to Science of the Sociology. 1921; Westermarck, Edward Alexander The History of Human Marriage, 1891; Durkheim E. The Division of Labour in Society. 1893. Murdock, G. P. Correlations of Matrilineal and Patrilineal Institutions. // G. P. Murdock (ed.) Studies in the Science of Society, New Haven: Yale, 1937; Ogburn, William Fielding Social Change with Respect to Culture and Original Nature. New York: B.W. Huebsch, 1922.
6. Ибраева Г.К. Брачные стратегии в Кыргызстане. – Б.: Салам, 2005; Осмоналиева Р.К. Женщины Кыргызстана: вчера и сегодня. – Б., 2003; Боконтаева Ж.К. Устная женская история: гендерные исследования. – Б., 2005. – 43 с.;
7. Лисовский В.Т. Любовь, брак, семья.- СПб., 2003;
8. Ле Пле. Основная конституция человеческого рода.- М., 1897.
9. Мацковский М.С., Гурко Т.А. Молодая семья в большом городе.- М., 1986.
10. Национальный статистический комитет КР Детский фонд ООН (ЮНИСЕВ), КР, Многоиндикаторное кластерное обследование 2014 г.
11. Семейный кодекс КР от 30 августа 2003 года N 201
12. <http://jashtar.gov.kg/ru/news/view/id/11/>

МАЗМУНУ

ТИЛ ИЛИМИ

Омуралиева К.С. Лингводидактические основы развития профессиональной речи студентов на занятиях по русскому языку.....	3
Ток Невзат. Кыргыз тилиндеги баш кийимдер жана анын семантикасы.....	6
Көчөрова Г.О. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы ички сезимди жана маанайды билдирүүчү фразеологизмдердин семантикалык топтору.....	9
Адем Чилингир. Түрк жана кыргыз тилдериндеги <i>кең/кууш</i> параметрдик сын атоочтору.....	14
Усенова С.Т. Текстеш эмес тилдердеги атоочтор.....	17
Seçkin UYSAL. Кыргыз аялдарынын салттуу жасалгалары.....	20
Эмилбек кызы Сымбат. Роль морфологии в овладении нормами русского литературного языка учащимися 6 классов школ с кыргызским языком обучения.....	25
Дегирменжи Тутрул. Түрк жана кыргыз тилдериндеги <i>бир</i> сан атоочунун этномаданияттык символикасы.....	28
Садыралиева Г.Э., Акыналиева А. Кыргыз поэзиясындагы антропоморфтук метафора.....	31

АДАБИЯТ ИЛИМИ

Акматов Б.М. Ч.Айтматов менен К.Асаналиевдин адабий-эстетикалык дүйнө таанымындагы жалпылыктар.....	33
Касымбекова Э.Т. Т. Касымбековдун «Адам болгум келет» повестиндеги Асылбектин образы.....	38
Акматов Б.М. Ч.Айтматовдун чындыкты көркөм кабылдоосу М.Ауэзов менен К.Асаналиевдин адабий-сын макалаларында интерпретацияланышы.....	41
Мустафа Йылмаз. Түрк элдеринде исламга чейинки диний поэзияга жалпы көз караш.....	46
Алтымышова Ж. Ж. Ли Бо жана анын чыгармачылыгы.....	49
Абдурасулова Р. Элдик тамсилдердин жаралуу булактары.....	51
Мустафа Йылмаз. Түрк элиндеги исламга чейинки диндер жана диний ишенимдер.....	54
Алтымышова Ж. Ж. Роль символических образов в китайской литературе.....	58
Шапетова Б.Т. Классик акын Мидин Алыбаевдин поэзиясынын эстетикалык маңызы.....	61

ПЕДАГОГИКА

Мукамбетова А.С. Этномаданиятты таанып билүү – мамлекеттик тилди окутуунун приоритеттүү багыты.....	65
Ибрагимова С. Макал-лакаптар тарбия берүүнүн таасирдүү жана натыйжалуу ыкмасы катарында.....	69
Gulzat Machinova, Choong Y. Lee. Strategic development of human resources through a new education system in Kyrgyzstan: lessons from Korean experience.....	72

Наркеева А. А. Кыргыз адабияты сабагынан класстан тышкары иштерди жүргүзүүнүн азыркы абалы.....	80
Воробьева Г. Н. Метод интегрированного преподавания японской письменности, основанный на сходстве формы знаков японской слоговой азбуки катакана и иероглифов.....	84
Дөөлөтбакова Р.Ж. Юристин сүйлөө маданияты..	89
Иманалиев Т.Т., Макиевский И.М., Тынаев А.С. Научение методов, влияющих на проявление различных форм скорости на повышение интегральной быстроты как моторного компонента в циклических локомоциях у футболистов БГУ.....	93
Устабаева Г.К. Сабактын иштелмеси.....	97
Кадыркулова М.Э. Орто окуу жайларында интерактивдик ыкманы колдонуунун өзгөчөлүктөрү.....	101

СОЦИОЛОГИЯ-ПОЛИТОЛОГИЯ

Малтабаров Б. А., Курманбек к. Гулзаада. Замапбап Кыргызстандагы ислам.....	103
Арзыкулова А.Т., Алымбаева Э.А. Коррекция тревожности подростков средствами арт-терапии.....	106
Жунушова С.О. Основные факторы, влияющие на нестабильную религиозную ситуацию в Кыргызстане в современных условиях.....	109
Урджегитова К.Д. Роль традиций и обычаев в кыргызской семье на примере эпоса «Манас».....	113
Бекбоева А.К. Нравственный идеал и ее роль в воспитании нравственных устоев подрастающего поколения.....	116
Садырова Г.К., Раяпова Р.О. Обзор ситуации по вопросам квалификации социальных работников в рамках национальной системы квалификации Кыргызской Республики.....	119
Саидов А., Абдуназаров Х. Вклад президента Республики Таджикистан в упрочении мира и национального согласия в Таджикистане.....	130
Абдыжалил у. Тимур. Исторические предпосылки создания союза государства Объединенных Арабских Эмиратов.....	133
Саидов А., Абдуназаров Х. Средства массовой информации в демократическом обществе.....	136
Доогалиева Ж. Культурный вектор внешней политики государства в условиях глобализации....	139
Абдыжалил у. Тимур. Шейх Зайеда как один из основателей государства Объединенного Арабского Эмирата.....	142
Доогалиева Ж. Национальная стратегия как основа культурной политики.....	145
Казак к. Нургул. Ислам и роль элит в обеспечении безопасности.....	148
Бактыбекова А.Б. Коррупция кубулушунун түрлөрү.....	152
Бактыбекова А.Б. Кыргызстандагы коррупция кубулушунун тамыры жана тарыхый формалары.....	155
Малтабаров Б. А., Абдразак кызы Э. Теоретико-методологические основы социологического изучения «Молодой семьи».....	158

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУ жарчысы» илимий журналы кыргыз, орус ж.б. тилдерде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, экономика, журналистика, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып флешка же электродун почта аркылуу берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, барактын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар, макаланын аннотациясы, түйүндүү сөздөр (кыргыз, орус, англис тилдеринде), УДК көрсөтүлүшү керек.

• Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В научном журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии, экономике, журналистике, учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на флешке, электронной почтой;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- авторская справка с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона,
- аннотацию статьи, ключевые слова (киргизском, русском, английском языках), номер УДК должны быть указаны в каждой статье, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in the journal «Bulletin of BHU» on the humanities science: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology, economy, journalism; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

The articles in the journal should meet following requirements:

- to have a scientific review of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to exceed 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a flesh card or by e-mail;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text, Duly the bibliographic description;
- all sources have to have bibliographic references;
- the author's inquiry with a mention F\first name, middle, last name, place of work, position, a scientific degree, phone number, abstract, key words in kyrgyz, russian, english languages, UDK number is necessary to give in each new article directed to magazine;
- Tables have to be numbered, entitled and given on single sheets;
- Manuscripts and other materials aren't be back to the authors.

The Authors respond for the content of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information, please apple to Publishing department, 18 office BHU after K .Karasaev.

Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дареги:
722044. Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспектиси 27
К. Карасаев атындагы БГУ
Тел.: (+996)312 21-87-11, 21-89-61.
Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде
жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып
берилбейт.

Редакторлор:
К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:
Эрнист Талканов

Басууга 02.05.2018-ж. берилди. Офсет кагазы.
«PT Serif» гарнитурасы. Форматы А4 (210x297 мм). Көлөмү 20,5 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 30.

«Мега Формат» басмасында басылды.